

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Історичні записки

**Збірник наукових
праць**

Випуск 22

ЛУГАНСЬК – 2009

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць
Випуск 22

Засновано у 2004 році
Вихід з друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у
справах преси та інформації
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових
видань України (Бюл. ВАК №8 2004 р.), в яких можуть
публікуватися результати дисертаційних робіт на
здобуття наукових ступенів доктора і кандидата
історичних наук.

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Бодрухин В.М., докт. істор. наук (заступник головного редактора), Дорош Т.О., інженер (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук, Пилипчук О.Я., докт. біол. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біолог. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки : збірник наукових праць. – Луганськ, 2009. – Вип. 22. – 252 с.

У збірнику публікуються праці, що висвітлюють найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 12 від “26” червня 2009 р.)

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2009
© East Ukrainian National University
named after Vladimir Dal, 2009

СТАТТІ

УДК 930+94

Адамень А.Ф.

**ЭВОЛЮЦИЯ ЛАНДШАФТОВ В КРЫМУ
(с периода античности по настоящее время)**

В статье наглядно демонстрируется процесс изменения ландшафтов, который происходил вслед за сменой социально-экономической обстановки в Крыму, заселением и освоением его территории. Поэтапно рассматривается эволюция ландшафтов в Крыму с древнейших времен по наши дни.

Процесс изменения ландшафтов происходил вслед за сменой социально-экономической обстановки в Крыму, заселением и освоением его территории. Использование данных о прошлых этапах развития Крыма позволит в дальнейшем более точно решать задачи прогноза и оперативного управления ландшафтами. Многие ученые изучали влияние длительного использования земель на ландшафты и почвенный покров отдельных территорий Крыма (М.В.Муратов, А.А.Клюкин, А.А.Крибер, Н.А.Гвоздецкий, В.Н.Дублянский, Б.А.Вахрушев, Н.И.Лысенко, И.Г.Губанов, А.Г.Кузнецов и другие). Условно разделим процесс антропогенной трансформации почв Крыма на несколько этапов.

Задачей данной статьи является выявление периодов эволюции ландшафтов и характеристика основных моментов, которые отличают все эти периоды между собой. Для полного освещения этих периодов нам необходимо обратиться к истории.

Изучив большое количество публикаций и литературы, касающихся эволюции ландшафтов в Украине и непосредственно в Крыму, нам удалось обнаружить нехватку информации в этой области.

Итак, эволюция ландшафтов происходила в 10 этапов. Рассмотрим их по порядку:

Первый этап - самый длительный, его продолжительность 100-35 тыс. лет назад. Является самым минимальным по воздействию человека на природу Крыма. В этот период активная человеческая деятельность сводилась к собирательству и охоте [5].

Второй этап – его продолжительность 35-3 тыс. лет назад, в этот период основная деятельность человека сводилась к охоте и приобретению навыков ведения скотоводства. Этому способствовала низкая плотность населения (1 человек на 25 км²). Начальный период сознательного посева и посадки растений и ухода за ними [5].

Третий этап – его продолжительность с 3 по 1 тысячелетие до новой эры. Исследователи называют его «неолитической революцией» – переходом от сбора «даров природы» к примитивному производству продукции. В конце периода популярной становится обработка почвы мотыгами, происходит осмысленные отбор семян и саженцев для посева и посадки растений. На Южном берегу ведётся отбор плодовых и хозяйственно полезных растений.

Накопление имперических знаний за многовековую деятельность позволяет формировать сознательное земледелие. Возрастает нагрузка на природные ландшафтные комплексы и почвы. Начинают появляться ярко выраженные, но не постоянные нагрузки на антропогенные ландшафты.

Четвертый этап – его продолжительность 1 тысячелетие до н.э.– 3 век новой эры. Характерной особенностью этапа – возрастание антропогенной нагрузки на почвы. Нагрузки связаны с внедрением интенсивных форм земледелия, интродукцией средиземноморских плодовых, декоративных и технических культур и винограда. Неудобные для земледелия северные склоны гор и балок используются для скотоводства. Южные склоны по руслам рек, где имелаась плодородная почва, высаживались плодовыми деревьями. Высаживаются у жилищ эллинов и их поселений декоративные растения (деревья, кустарники, травы и цветы), как прообраз будущих парков и садов Южного берега Крыма.

Образованность греческих поселенцев в Крыму действительно оказало существенное влияние на распространение декоративного садоводства и служило наглядным примером для знати в организации скверов и парков [3].

В Степных районах Крыма нагрузка на почву была ещё не значительной. Этому способствовал умеренный выпас скота. Скифы-кочевники оставались на одном месте столько времени, сколько хватало травы для лошадей и коров, а затем переходили на другой участок степи. При таком способе использования степной растительности почва не подвергалась истощению. Умеренный выпас был даже благоприятен для нее, так как препятствовал разрастанию сорняков. Почвенный слой деформировался незначительно. Однако изменялись ее физические свойства за счет уплотнения, динамики механического и гранулометрического состава. Возникновение Позднескифского государства повлияло на повышение интенсивности земледелия. Повысился спрос на продукты растениеводства. Кроме обеспечения собственной потребности в зерне, фруктах, винограде и виноделии расширялась торговля со странами расположенными как на западе, так и на севере Крыма. Отрицательно сказались на гумусовом состоянии и физических свойствах почв степные пожары. Скифы (особенно в военное время) выжигали траву, применяя «тактику опустошенной земли» [5].

Пятый этап - его продолжительность от 3–13 века новой эры. Этот этап - эпоха Средневековья характеризуется снижением воздействия на ландшафты Крыма. В этот период восстанавливается почвенный покров. Соотношение площадей, занятых степью и лесом, почти не изменялось со времени Геродота и до середины 18 века новой эры. В это время травянистые степи преобладали над другими угодьями. В конце этапа, в связи с заселением крымских татар, с их полукочевым образом жизни, посадки плодовых и декоративных растений из-за отсутствия надлежащего ухода, погибали [5].

Шестой этап – его период 13 - 18 век и характеризуется активным использованием почв и ландшафтов. Развивается полеводство, садоводство, овощеводство, виноградарство и виноделие. В горных районах преобладает скотоводство, что усиливает антропогенную нагрузку на почвы предгорных и

горных районов. Создание пастбищ на месте вырубленных лесов приводит к нарушению водного баланса горных рек. В горных районах создавались лесные сады – чаиры. В Крымских лесах и сейчас можно встретить фрагменты бывшего горного плодоводства. С проникновением в Крым венецианцев и генуэзцев продолжается активное антропогенное воздействие на ландшафты Южного бережья, где развивается виноградарство [3].

Седьмой этап – его период продолжительностью 18-20 век. Характеризуется большой интенсивностью воздействия на антропогенную трансформацию ландшафтов. В XIII веке Алушка входит в состав христианского княжества Феодоро. В XIV веке Алушкой завладели генуэзцы, и на их морских картах она значилась как Люпико. В 1475 году генуэзские колонии и крепости пали под ударами турок, которые как смерч прошли по городам Крыма, неся разрушения и опустошение. В султанских документах Алушка уже значилась как захолустная деревушка. Бессистемно вырубались леса. На Южном берегу возникали вторичные леса или заросли типа шибляка. Некогда благоустроенные посёлки, сады и парки пришли к запустению. Почвы Южного бережья из-за бессистемной вырубки лесов и антропогенного воздействия на ландшафты в сильной степени подвергались эрозийным процессам. Этот период характерен возникновением нового направления в южном земледелии – садово-паркового искусства.

В 1812 году создается Никитский ботанический сад – первое научное учреждение Крыма. Научно-исследовательская работа по дендрологии и декоративному садоводству в Никитском ботаническом саду начата с момента закладки ботанического парка. Возводятся дворцы и усадьбы, а на землях к ним прилегающим создаются сады и парки. В 1820 году при Воронцовском дворце закладывается Алушкинский парк [4].

Смена человеком естественной растительности на завезённую с других регионов и континентов, привела к образованию в этот период агроландшафтов.

В этот период на южном берегу Крыма происходит закладка новых садово-парковых комплексов в противовес уже существующим монастырских и приусадебных примитивных садов. Однако следует отметить их немаловажную роль в развитии нового направления в садово-парковом строительстве. Многие растения, ранее завезённые в Крым и адаптированные к местным условиям, использовались при посадке новых насаждений. По нашему убеждению, именно монастырские и усадебные сады, совместно с уникальной аборигенной растительностью, навели на мысль хозяев этих земель на создание парков. Эти парки включали бы в себя новые стили и направления садово-паркового искусства Великобритании, Франции, Италии и, несомненно, России [4].

Восьмой этап – его продолжительность 1913 – 1930 годы. Характеризуется снижением антропогенной нагрузкой на ландшафты, началом научного подхода к обработке почвы, введение севооборотов. С началом Первой мировой войны начинается кратковременный период восстановления природных ландшафтов Крыма. К 1913 г. посевная площадь вновь уменьшается до 655 тыс. десятин (715 тыс.га) . Сокращается численность овец. В 1919 г.

Крым был преимущественно аграрным. Из общей площади сельскохозяйственных земель Крыма в 2360,4 тысячи десятин (2577,6 тыс. га) под сельскохозяйственными культурами и подсобными угодьями находилось 1588,3 тыс. десятин (1734,4 тыс. га), или 63%. Эти земли в основном были заняты пашней [2].

Девятый этап – его продолжительность 1930 – 1990 годы и характеризуется максимальным влиянием на агроландшафты. Восстановление плодородия почв за счёт внесения органических и минеральных удобрений, внедрение механизации в сельскохозяйственное производство, расширение площадей под многолетними травами и системизация использования естественных пастбищ, способствовали восстановлению плодородия Крымских почв.

Этот период характерен массовыми посадками лесов в Предгорье и на Южном берегу Крыма, а также восстановлением лесов сожженных фашистами во время войны. Восстанавливаются старые и закладываются новые садово-парковые комплексы. Никитский ботанический сад, на основе интродукции и селекции, поставляет необходимый сертифицированный материал. Проводит исследования по структуре и естественному плодородию почв Южного берега в зависимости от рельефа и высоты над уровнем моря [4].

Для этого периода характерно интенсивное развитие народного хозяйства. Особенно во второй половине 20-го века антропогенные нагрузки привели к коренному преобразованию ландшафтов. Среди них выделим основные причины трансформации геосистем:

- увеличение площадей пахотных земель,
- уменьшение площади пастбищ,
- увеличение площадей под виноградниками, эфиромасличными культурами,
- вторичное засоление,
- подтопление земель,
- широкое использование гербицидов, пестицидов, минеральных удобрений;
- строительство химических предприятий;
- строительство водохранилищ, транспортных магистралей, сетей коммуникаций [5].

Прослеживая основную динамику эволюции ландшафтов в Крыму, можно предупредить некоторые основные проблемы, которые стоят перед нами уже сейчас.

В настоящее время Крымский полуостров входит в число земледельческих интенсивно освоенных территорий. Для него характерны зерновое земледелие и интенсивные отрасли земледелия – садоводство и виноградарство. В результате экстенсивного развития сельскохозяйственного производства на Крымском полуострове произошла значительная трансформация земель. В степном Крыму практически исчезли естественные ландшафты. Антропогенное воздействие на ландшафты, и в особенности на почвы, возросло с введением в действие

Северо-Крымского канала. Расширение площадей орошаемых земель позволило перейти к более прогрессивной системе земледелия. Но значительные площади орошаемых земель оказались подтопленными и отчасти засоленными, поврежденными эрозией.

Десятый этап – его начало совпало с социально-экономическим кризисом и развалом СССР. Он характеризуется дроблением крупных хозяйств, нарушением севооборотов, прекращением работ по мелиорации почв и уменьшению внесения органических и минеральных удобрений - с 10-11 тонн на га органических и 145 кг минеральных в 1990 году до 2.5 т\га и 25 кг\га в 2005 соответственно [1].

Итак, поводя итоги можно сказать что, проведенное исследование показало, способ современного природопользования в Крыму приводит к резким деструктивным процессам во всех компонентах ландшафтов, к многочисленным лесным пожарам, к прокладке тысяч "самодеятельных" троп, к невосполнимым утратам в биологическом разнообразии дикой природы.

Эти проблемы в Крыму может кардинально разрешить лишь системное сочетание научно обоснованной охраны природы и организованного, нормативно-регулируемого, экологически грамотного и цивилизованного подхода. Рассматривая многовековой период антропогенной нагрузки на ландшафты Крыма, приходим к выводу, что основное воздействие на их состояние, оказывает социально-хозяйственная деятельность человека. Периодизация антропогенных изменений агроландшафтов Крыма доказывает, что в настоящее время степень антропогенной трансформации ландшафтов, и в особенности почвенного покрова, достигла масштабов экологической катастрофы.

Литература

1. Болотов А.Т. Об удобрении земель. - М.: Наука. - 1974. - С. 40-41.
2. Бастракова М.С. Становление советской системы организации науки. - М.: Наука- 1973. - С. 34-36.
3. Головкин Б.Н. - История интродукции растений в ботанических садах. -1980. - С. 69-70.
4. Курбатов В.Я. - Сады и парки. История и теория садового искусства. – 1956. - Пг.: М.О.Вольф. – С.23-36.
5. Медведева И. Русская Таврида. – 1946. - Крымиздат. - С. 12.

У статті наочно демонструється процес зміни ландшафтів, який відбувався услід за зміною соціально-економічної обстановки в Криму, заселенням і освоєнням його території. Поетапно розглядається еволюція ландшафтів в Криму з прадавніх часів по наші дні.

In article, process of change of landscapes that occurred after change of social and economic conditions in Crimea, settling and development of its territory is visually shown. Evolution of landscapes in Crimea since the most ancient times until our days is stage by stage considered.

ПРЕДСТАВНИКИ "АСТРОНОМІЧНОЇ ШКОЛИ" ГЕОГРАФІЇ АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ ІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ Х СТОЛІТТЯ ПРО ЕТНІЧНУ СИТУАЦІЮ У СТЕПОВІЙ СМУЗІ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ І ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Наукова стаття присвячена текстологічному аналізу звісток представників арабської астрономічної географії ІХ – першої половини Х століть. Автор аналізує згадки про кочові етноси європейської степної зони.

Повідомлення арабських географічних творів ІХ–Х ст. про кочові етноси Південно-Східної і Центральної Європи посідає особливе місце у колі писемних джерел, на які спираються дослідження історії ранньосередньовічної Європи. Важливою особливістю досліджуваних історичних документів є те, що вони являють собою погляд із зовні на віддалені від Арабського халіфату країни, у тому числі – на степову смугу названих регіонів. Саме тому врахування та використання їхніх повідомлень необхідні для повного і всебічного вивчення не тільки рівня поінформованості арабських авторів і зв'язків Близького Сходу з людностями Європи, але й етноісторичного процесу, що відбувався в степовій смузі Східної Європи загалом.

Розвиток арабської географічної науки, що відбувався протягом ІХ – Х ст., супроводжувався послідовним формуванням своєрідних жанрів відповідної писемної традиції, найбільш ранній з яких належить умовно означити як "астрономічний". Ті наукові розвідки, що належать до "астрономічного" жанру арабської географічної літератури доби раннього середньовіччя, являють собою спроби створення астрономо-математичної моделі відомого арабським ученим означеної історичної доби світу, званої "картиною Землі" / *صُورَةُ الْأَرْضِ* /, особливо її "населеної чверті" / *رُبْعُ الْمَعْمُورِ* /. Наведена в цих наукових розвідках інформація зосереджена в таблицях координат таблицях окремих країн, елементів ландшафту, населених пунктів, а також у описах морів й оточуючого сушу Океану, озер й рік, та так званих "кліматів" / *الْإقْلِيمِ* /, тобто певних умовних широтних зон, визначених у відповідності до нахилу сонячних променів відносно поверхні землі.

До астрономо-географічної школи вчених арабського халіфату ІХ ст. належав Абу Джафар Мухаммад ібн Муса ал-Хварізмї, який написав твір "Книга картини Землі" / *كِتَابُ صُورَةِ الْأَرْضِ* / [1]. Цей арабський вчений склав названу "Книгу" у вигляді зіджив, тобто таблиць із зазначенням широти та довготи географічних пунктів, що були згруповані у сім кліматів. Це, у свою чергу, являло собою табличну передачу інформації твору античного вченого II століття Клавдія Птолемея, відомого як "Географічний порадник" [2]. Згадане запозичення було здійснено ал-Хварізмї з метою наступного складання карт. Зокрема, Ал-Хварізмї позначив географічне положення 537-ми найголовніших місцевостей, які розташовані у згаданих клімат ах [3, 95].

Одним із провідних учених Арабського халіфату ІХ ст. був сучасник ал-Хварізмї, астроном Абу ал-'Аббас Мухаммад ібн Касир ал-Фаргані. За найважливішу наукову розвідку цього автора вважається його звід

астрономічних знань, відомий як "Книга про небесні рухи та звід науки про зірки" / كِتَابُ الْحَرَكَةِ السَّمَاوِيِّ وَجَوَامِعِ عِلْمِ النُّجُومِ / [4]. Твір ал-Фаргані складається із тридцяти розділів у яких містяться дані про явні переміщення небесних світил, про фази місяця, а також про астрономічні сталі величини. Лише в дев'ятому розділі цього твору, присвяченому описанню "Населеної чверті Землі", поділеної на сім "кліматів", відображені загальні географічні уявлення ал-Фаргані. Ще одним представником арабської "астрономічної" географії кінця IX першої половини X століття є Абу Абдаллах Мухаммад ібн Джабір ібн Сінан ал-Баттані, який написав "Книгу сабіївських таблиць" / كِتَابُ زَيْجِ الصَّابِيِّ /, яка вміщує перелік довжини і широти місцевостей. Цьому переліку передують теоретично-астрономічний вступ, шостий розділ якого присвячений опису землі та її морів. Автор використовував деяку "Книгу картини Землі", яку він доповнював "Географією" Птолемея [5, 140].

Слід зазначити складність ідентифікацій етнонімів у працях названих арабських астрономів-географів. Дана обставина спричинила обмеженість досліджень відомостей ал-Хварізмі та інших представників астрономічної школи арабської географії доби раннього середньовіччя у світовій орієнталістиці, та домінування в цих дослідженнях так званого "регіонального" методологічного підходу при виокремленні потрібного джерельного матеріалу. Цій проблематиці були присвячені наукові праці австрійського арабіста Х. Мжіка, присвячені дослідженню інформації про Африку і частину Європи, угорського орієнталіста К. Цегледі – для басейну Дунаю, німецьких дослідників Х. Дауніхта та Р. Вібера – для Азії й Північно-Західної Європи відповідно. Російською мовою був здійснений переклад фрагментів, де міститься інформація з історії країн, розташованих на південь від пустелі Сахари. Залучення окремих повідомлень ал-Хварізмі у науковій праці Б. Заходера являє собою частину реалізації наукового задуму цього вченого у систематизації даних про Східну Європу на підставах визначення окремих тем. У 1983 р. був зроблений цілковитий переклад "Книги картини Землі" на узбекську мову, зроблений А. Ахмедовим. Пізніше у 1988 р. російська арабістка Т. Калініна здійснила дослідження повідомлень ранніх учених Арабського халіфату [6]. Щодо вітчизняної арабістики, то у цьому напрямі працює український орієнталіст В. Крюков, який проаналізував фрагменти творів згаданого арабського ученого, де міститься інформація про територію і населення України тих часів [7]. Проте, спеціального дослідження етноісторичної ситуації, що існувала протягом доби раннього середньовіччя у степовій смузі Південно-Східної і Центральної Європи за повідомленнями виключно астрономічної школи арабської географії, не відбулося. Саме тому у якості мети пропонованої наукової статті ми визначаємо виокремлення інформації про кочові етноси досліджуваного регіону, наведені у названих творах представників арабської географічної науки доби раннього середньовіччя.

Описам території Східної Європи у творі ал-Хварізмі відведене значне місце. Перелік населених пунктів із зазначенням їхніх координат знаходиться наприкінці описів п'ятого, шостого, сьомого кліматів, та у розділі про міста,

розташовані позад сьомого клімату. Арабський географ окремо виокремив "Країну Сарматія, а вона земля ал-лан" / *سرماطية و هي ارض اللاد* /. Етнонім "ал-лан" / *اللان* / є найбільш поширеною в арабській ранній середньовічній географічній літературі формою визначення сарматського племінного об'єднання аланів [8, 73]. Зважаючи на наведені ал-Хварізмі координати центру тієї країни, які визначають його розташування на схід від ріки Волги, вірогідним є те, що в даному випадку йдеться про згадану Клавдієм Птоломеем Азіатську Сарматію / *Σαρματια ή εν 'Ασία* /. Ал-Хварізмі знав етнічну ситуацію сучасного йому світу. Тому він залишивши птоломеевські назви країн, розуміючи той факт, що етнічний склад їхнього населення вже змінився. Насправді, під час життя ал-Хварізмі сармати вже не мешкали в Північному Причорномор'ї, але степову смугу цього регіону залюднювали алани. На той час у Південно-Східній Європі залишилися три компактні групи аланського населення, які проживали у Центральному Прикавказзі, Верхньому Подонні та на півдні Кримського півострова. Проте, всі ті групи пробували у складі Хозарського каганату, і були залучені до процесу асиміляції з іншими етнічними спільнотами, що мешкали на території названого державного утворення [9, 278]. Саме тому координати центру землі аланів, які містяться у творі ал-Хварізмі, явно визначають географічний пункт, розташований на схід від ріки Волги, тобто в межах названої Клавдієм Птоломеем "Азіатської Сарматії". Причина цього явища вбачається в тому, що ал-Хварізмі керувався якимись певними невідомими нам звістками про прабатьківщину аланів, або також існуванням у роки його життя окремих угруповань аланів на землях, розташованих на схід від Каспійського моря.

Інший етнос, що згадується у досліджуваному творі – це "ал-йатіз" / *اليتز* /. Перша літера назви, що розглядається, не має в цьому місці діакритичних знаків, а в повідомленні ал-Хварізмі, що наведене нижче, дана назва наведена у формі "ат-тіз" / *التيز* /. Але згадка про сусідство "країни ат-тіз" із Таврикою в другому повідомленні дозволяє виправити широтний показник координат у даному тексті з 58° на 53° доданням до його другої літери "ха" / *ح* /, яка означає цифру 8, відсутньої діакритичної крапки, перетворюючи, таким чином, її в букву "джим" / *ج* /, яка означає цифру 3 [10, 93–94]. Таке географічне розташування "країни", що розглядається, надало підставу для припущення про можливість ототожнення її назви з етнонімом "язиги меотійські" / *Ίάζυρες Μαώτιδος* /, який зустрічається в творі Клавдія Птолемея [11, 170]. Таке припущення передбачає ймовірність того, що етнічна назва "ал-йатіз" виникла в рукопису твору ал-Хварізмі внаслідок похибки у визначенні місцеположення в слові двох останніх літер, а саме: "та" / *ت* / і "за" / *ز* /, а також помилковою заміною літерою та / *ت* / літери "каф" / *ق* /. У цьому випадку імовірно правильне читання етноніма, що розглядається, є "ал-йазик" / *اليزق* /, тобто "язиги".

У творі Клавдія Птолемея окрім язигів-меотійських зустрічаються язиги-метанаста / *Ίάζυρες Μεταναστα* / [12, 176]. Першими були та частина людності званої язигами, що не увійшла у військово-політичне об'єднання аланів, яке виникло у Північному Причорномор'ї наприкінці I – на початку II століть віддалившись у Центральну Європу [13, 157]. Але, зважаючи на те, що у творі

ал-Хварізімі перелік країн відбувається в напрямі із заходу на схід, виявляється, що "країна ал-йазик" розташовується поміж Європейською Сарматією та Кримським півостровом. Відзначимо при цьому, що інформатор ал-Хварізімі про країни та людності Північного Причорномор'я, Клавдій Птоломей, уявляв Кримський півострів як велику територію, що охоплювала на сході береги Азовського моря. Отже, "країну ал-йазик" належить локалізувати у Північному Приазов'ї, тобто саме там, де язиги пробували до початку їхньої міграції на захід, що розпочалася наприкінці III ст. до н.е. Саме на тій території у творі Клавдія Птолемея локалізовані "язиги меотійські" [14, 37]. Тому, якщо згадані повідомлення Клавдія Птолемея про "язигів-переселенців" і "язигів меотійських" не були результатом сполучення звісток, що походять від різних історичних періодів, а саме – більш ранніх, які відображували дислокацію язигів напередодні їхньої міграції на захід, і сучасних Клавдію Птолемею даних про язигів Центральної Європи; або наслідком суто помилкового позначення етнонімом "язиги меотійські" сучасних йому племен аланів, які пробували в Приазов'ї, то належить визнати, що якась частина язигів після відходу головної маси тих племен на захід залишилася на місці свого первісного пробування. У часи життя Клавдія Птолемея останні, як і раніше, мешкали в Приазов'ї, зберігаючи свою стародавню етнічну назву. Отже, повідомлення саме про тих приазовських язигів потрапили до географічного твору Клавдія Птолемея, а звідти вже були запозичені ал-Хварізімі.

У координатній таблиці, де наведені дані про просторове розташування центрів країн та місцевостей Європи й Азії, що міститься в творі ал-Баттані, згадується етнонім "йазугус махатаніса" / يازو غوس مَهَطَانِيْسَا / [15, 235]. В даному випадку йдеться про язигів-"переселенців", адже координати центру країни, залюдненої даною етнічною спільністю дозволяють локалізувати згаданий центр на значній відстані в західному напрямі від центру Кримського півострова. На нашу думку, таке просторове розташування належить співвіднести з тією місцевістю, що знаходиться у Центральній Європі.

Щодо етноніму "бурджан" / برجان /, то він згадується у звістці "Книги картини землі" про "Країну Сарматію, а вона – земля бурджан" / بلاد سَرْمَاطِيَّة و هِي اَرْضُ بَرَجَان / . У тексті відсутні діакритичні знаки в першій і третій літерах, але читання слова не викликає сумніву, оскільки цей етнонім досить часто зустрічається в арабській ранній середньовічній літературі. Форма "бурджан", як припускають дослідники, виникла чи то з терміна "burgani" або "burgiani" західних писемних джерел, чи то з помилки в арабському написанні цієї етнічної назви [16, 252]. Саме тому пропонується виправити арабське написання цього етноніма через заміну третьої його літери "джим" / ج / на літеру "гайн" / غ /, а останньої літери "нун" / ن / на літеру "ра" / ر /. Вважається, що таким чином можна відновити написання загальної стародавньої етнічної назви "бургар" / برغار /, який вперше згадується під 555 роком в сирійському історичному творі, відомому під назвою "Історія церкви". Той твір приписується візантійському історичному VI століття Захарію Рітору [17, 165]. Болгари у творі ал-Хварізімі локалізовані в Нижньому Подунав'ї і, згідно з цим автором, являють собою головне населення Європейської Сарматії / Σαρματια ή εν 'Ευρώπη /.

Виникає питання щодо меж останньої. Згідно з твердженням Клавдія Птоломея "Європейська Сарматія" розташувалася на схід від "Великої Германії" і охоплювала територію, що простягалася від ріки Вісли на заході до ріки Дон на сході, від південного узбережжя Балтійського моря на півночі до Карпатських гір на півдні [18, 8]. При цьому східна межа Європейської Сарматії сягає західної межі Азіатської Сарматії в районі р. Танаїс. Ал-Хварізмї, називаючи цю річку "Табіс" / نهر طابيس /, мав на увазі ріку Сіверський Донець, сполучену з нижньою течією ріки Дон. Межа простягалась пониззям Дону і Сіверського Дінцю, що розмежовував обидві Сарматії, та по якому грецькі купці пливли зі сходу у землі сарматів. Отже, семантика етноніму бурджан, який міститься у творі ал-Хварізмї, поширюється на угро-тюркський протоетнос, що залюднював Європейську Сарматію Клавдія Птоломея. До складу названої угро-тюркської етнічної спільності входили дунайські болгари, кримські уннугудури і частина кутуругурів у Середньому Подінців'ї. Така сама семантика етноніму "бурджан" простежується також у творі іншого представника "астрономічного" жанру арабської географічної літератури доби раннього середньовіччя, а саме ал-Фаргані. У описанні "кліматів" Землі цей вчений назвав "країну бурджан" / بلاد بُرْجَان / після "країни аланів" / بلادُ الأَلان /, тобто на захід від останньої [19, 129]. Дійсно від західних до східних меж простежується наявність угро-тюркської матеріальної культури. Якщо розглядати семантику етноніму "ал-Лан" (Азіатська Сарматія), що означала сучасних ал-Хварізмї алан, то потрібне визначення двох центрів аланського населення, а саме тих, які залюднювали Центральне Прикавказзя (кавказькі аси) і Середнє Подоння. Археологічним кордоном тюркської і аланської матеріальних культур є р. Оскол [20, 184–185].

Таким чином, межі "країни ал-лан", наведені у представників астрономічної школи арабської географії співпадають з локалізацією Азіатської Сарматії, що спостерігається у творі Клавдія Птоломея, а бурджан – з Європейською Сарматією, які належить ототожнити з матеріальними культурами Південно-Східної Європи. При цьому умовний кордон між аланськими і угро-тюркськими етнічними спільнотами, тобто відповідно між Європейською і Азіатською Сарматіями за повідомленнями названих авторів доби раннього середньовіччя пролягав по Сіверському Донцю, що підтверджується наявними археологічними матеріалами. Тому не є коректними спроби деяких науковців об'єднувати тюркських і аланських салтовців у єдину археологічну культуру: адже це суперечить не лише арабським ранньосередньовічним писемним документам доби раннього середньовіччя, але й наявним археологічним старожитностям.

Досягнуті результати дослідження є перспективними з точки зору подальшого виявлення на основі аналізу комплексу географічних арабських писемних джерел IX – X ст. своєрідності та самобутності етноісторичних процесів, що відбувалися на території Південно-Східної і Центральної Європи.

Література

1. Das Kitāb sūrat al-ard des Abū Ġa'far Muhammad Ibn Mūsa al-Huwārizmī Herausgegeben nach dem handschriftlichen Unicum der Bibliothèque de l'Université et régionale in Strassburg

(cod. 4247) von Hans v. Mžik // Bibliothek arabischer Historiker und Geographen. – Band 3. – Leipzig, 1926. – 162 s.

2. Claudii Ptolemaei. Geographia: Tom I–III / Ptolemaei Claudii; [editit Carolus Fridericus Augustus Nobbe, rector schol. Nicol. Et in univ. Litt. Lips professor]. – Lipsiae: Sumptibus et typis caroli tauchnitii, 1845. – Т. I. – 1845. – 284, [4] p.

3. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения : в 6 т. / И. Ю. Крачковский. – М. - Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1955–1960. – Т. IV. : Арабская географическая литература. – 1957. – 919 с.

4. Muhammedis Filii Ketiri Ferganensis qui volgo Alfraganus dicitur Elementa Astronomica. Arabice et Latine. Cum notis ad res exoticas sive Orientales, quae in iis Occurant. – Amstelodami: Opera Jacobi Golii, 1669. – 238 p.

5. Калинина Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата / Т. М. Калинина. – М. : Наука, 1988. – 180 с.

6. Див., напр.: Das Kitāb sūrat al-ard des Abū Ġaʿfar Muhammad Ibn Mūsa al-Huwārizmī Herausgegeben nach dem handschriftlichen Unicum der Bibliothèque de l'Université et régionale in Strassburg (cod. 4247) von Hans v. Mžik // Bibliothek arabischer Historiker und Geographen. – Band 3. – Leipzig, 1926. – 162 s.; Czeglédy K. Die Karte der Donaulandschaftsgruppe nach al-Huwarizmi / K. Czeglédy // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae – Т. I. – Fascicle I. – Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1950. – S. 46–79; Daunicht H. Der Osten nach der Erdkarte al-Huwarizmi's. Beiträge zur Historische Geographie und Geschichte Asiens / H. Daunicht. – Band. 1. – Rekonstruktion der Karte, interpretation der karte. – Bonn : Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität, 1968. – 496 s.; Wieber R. Nordwesteuropa nach der arabischen Bearbeitung der Ptolemäischen Geographie von Muhammad B. Musa al-Hwarizmi / R. Wieber. – Walldorf; Hessen : Vorndran, 1974. – 141 s.; Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе : в 2 т. / Б. Н. Заходер. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1967. – (Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне). – Т. 2. – 1967. – 210 с.; Ахмедов А. А. Мухаммад ал-Хорезми – историк // Общественные науки в Узбекистане. – № 11. – Ташкент, 1985. – С. 51–55; Калинина Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата / Т. М. Калинина. – М. : Наука, 1988. – 180 с.

7. Крюков Віктор. “Ал-Хуварізі про “Сарматію – землю бурджанів” та сусідні з нею “країни” : Монографія / Віктор Крюков. – Луганськ: Альма-матер, 2008. – 561 с.

8. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki / ; [Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949-1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). Pod redakcją Gerarda Labudy]. – Wrocław; Kraków : Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956. – Т. I. – 1956. – 383 s.

9. Гумилев Л. Н. История народа хунну: в 2-х книгах / Л. Н. Гумилев. – М. : Институт ДИ – ДИК, 1998. – Кн. 2. – 1998. – 496 с.

10. Калинина Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата / Т. М. Калинина. – М. : Наука, 1988. – 180 с.

11. Claudii Ptolemaei. Geographia: Tom I–III / Ptolemaei Claudii; [editit Carolus Fridericus Augustus Nobbe, rector schol. Nicol. Et in univ. Litt. Lips professor]. – Lipsiae: Sumptibus et typis caroli tauchnitii, 1845. – Т. I. – 1845. – 284, [4] p.

12. Там само.

13. Мошкова М. Г. Краткий очерк истории савромато-сарматский племен / М. Г. Мошкова // Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М. : Наука, 1989. – С. 153 – 158.

14. Claudii Ptolemaei. Geographia: Tom I–III / Ptolemaei Claudii; [editit Carolus Fridericus Augustus Nobbe, rector schol. Nicol. Et in univ. Litt. Lips professor]. – Lipsiae: Sumptibus et typis caroli tauchnitii, 1845. – Т. II. – 1845. – 269, [7] p.

15. Al-Battani sive Albatanii Opus Astronomicum. Ad fidem codicis Excurialensis Arabice editum, latine versum adnotatonibus instructum a C.A. Nallino, Medionali Insubrum. – Volumi I-

III. – Milano, 1899-1907 (Publicazioni del Reale Osservatorio di Brera in Milano. – № XL. Parte 1-3).

16. Крюков Віктор. “Ал-Хуварізм про “Сарматію – землю бурджанів” та сусідні з нею “країни” : Монографія / Віктор Крюков. – Луганськ : Альма-матер, 2008. – 561 с.

17. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс / С. А. Плетнева. – Москва : Наука, 1989. – 288 с.

18. Баран В. Д. Славяне в середине I тысячелетия нашей эры / В. Д. Баран // Проблемы этногенеза славян. – Киев: “Наукова думка”, 1978. – 144 с.

19. Калинина Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата / Т. М. Калинина. – М. : Наука, 1988. – 180 с.

20. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс / С. А. Плетнева. – Москва: Наука, 1989. – 288 с.

Научная статья посвящена текстологическому анализу сведений представителей арабской астрономической географии IX – первой половины X столетий. Автор анализирует упоминания о кочевых этносах европейской степной зоны.

The scientific article is devoted to the textual analysis of the accounts of scholars of Arabic astronomic geography of the 9th – the first half of the 10th centuries. The author analyzes the records about the nomads in European steppe zone.

ББК 86.29(4Укр)

Баранова Н.В.

**МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА
ПЛАТОНА ГОРОДЕЦЬКОГО НА ПОСАДІ ПОЧЕСНОГО ГОЛОВИ
КИЇВСЬКОГО КОМІТЕТУ ПРАВОСЛАВНОГО МІСІОНЕРСЬКОГО ТОВАРИСТВА**

У даній статті вперше зроблено спробу здійснити комплексний аналіз місіонерської діяльності Київського митрополита Платона Городецького на посаді почесного голови Київського Комітету Православного Місіонерського Товариства, яка була спрямована головним чином на боротьбу з сектантством у Київській єпархії й підвищення місіонерської активності як духовенства Київської єпархії, так і простих віруючих, що в свою чергу призвело до позитивних результатів та сприяло зростанню впливу Православної церкви.

В умовах національного, культурного та духовного відродження України виключно важливу роль відіграє всебічне вивчення минулого українського народу, особливо тих його сторінок, що висвітлюють історію Православної церкви в нашій державі і особливу увагу приділяють дослідженню життєвих шляхів найвидатніших її представників. Одним з них, беззаперечно, слід вважати Київського митрополита Платона Городецького, плідна діяльність якого у різних сферах життя підпорядкованої йому єпархії, як-то просвітницькій, благодійницькій та багатьох інших, завжди мала виключно позитивні результати і стала справжнім прикладом для усіх його наступників на Київській митрополичій кафедрі.

Однак слід зазначити, що місіонерський аспект діяльності митрополита Платона його київського періоду (1882 – 1891 рр.), особливо це стосується його головування у Київському Комітеті Православного Місіонерського Товариства, не знайшов гідного відображення як у працях дослідників його часу, так і у доробках сучасних авторів. Єдиними дослідженнями у цьому напрямку можна

вважати праці Флоринського М. [1], Карасьова М. [2], у яких знайшли фрагментарне відбиття лише деякі аспекти діяльності митрополита на Київській кафедрі, що доводить актуальність даної проблеми та доцільність її подальшої розробки.

Турбуючись про збільшення суми, що асигнувалася Священним Синодом на місіонерські потреби Київської єпархії, тимчасовий Комітет, створений за пропозицією митрополита Платона для розробки та впровадження у єпархії корисних заходів для протидії подальшому розвитку секти штундистів, звертаючись своєю доповіддю від 24 вересня 1890 року за № 496 до Високопреосвященного, вніс пропозицію клопотати перед Священним Синодом про те, щоб сума, яка збиралася у межах Київської єпархії Київським відділенням Місіонерського товариства, не відсилалася б, а залишалася повністю у розпорядженні Київського єпархіального начальства на витрати місцевої місії проти штундизму «надалі до знищення цієї шкідливої ересі» [3, 208]. А своєю доповіддю від 13 грудня 1890 року за №1288 Комітет просив митрополита Платона клопотати перед Священним Синодом про надання щорічно у розпорядження Київського єпархіального начальства не менше 10000 рублів для призначення жалування місіонерам, видання протиштундистських брошур і інших потреб місії [3, 200].

У відповідь на ці пропозиції Комітету митрополит Платон у своїй резолюції посилався на власний негативний досвід у питаннях виклопотання перед Священним Синодом засобів на місіонерські потреби Київської єпархії. Відзначимо, що ще на початку керування Київською єпархією своїм наданням від 29 червня 1883 року за № 8192 митрополит Платон визнав за необхідне і на майбутній час асигнування з казни щорічної грошової допомоги у розмірі 1400 рублів. Ця допомога було виклопотана ще митрополитом Арсенієм (Москвиним) у 1876 году з метою «поставити причти приходів, заражених штундизмом, в незалежне від прихожан становище» і розподілялася так: а) у розпорядження священників селищ: Чаплинки, Косяковки, Веселого Кута Таращанського повіту, Вотильовки і містечка Боярки Звенигородського повіту – по 125 рублів для місіонерських цілей, як-от: на покупку книг для церковних бібліотек, що служать допомогою у бесідах зі штундистами і на навчальні посібники для церковно-приходських шкіл. б) псаломщикам цих п'яти приходів, що мали семінарську освіту, – по 75 рублів в) священникам сіл Чаплинки, Косяковки, Веселого Кута і містечка Боярки – по 100 рублів, на додаток до одержуваного їм священницького жалування [4, 6].

У відповідь на клопотання митрополита Платона, обер-прокурор Священного Синоду своїм наданням від 25 лютого 1883 року за № 2559 поставив до відома митрополита, що в результаті його звернення до міністра фінансів з проханням про продовження з 1883 року надходження з казни по 1400 рублів на рік в розпорядження духовного відомства для протидії розповсюдженню секти штундистів у Київській єпархії, таємний радник Бунге повідомив, «що при справжньому скрутному становищі Державного казначейства, він не визнає за можливе погодитися на подальше асигнування за

кошторисами Священного Синоду 1400 рублів на вищевикладений предмет» [5, 30].

У відповідь на це надання митрополит Платон своєю резолюцією від 3 березня 1883 року запропонував Консисторії розсудити і доповісти, чи «є дійсна необхідність у такій сумі для протидії розповсюдженню секти штундистів у Київській єпархії, і якщо дійсно необхідна для цього, то чи не можна запозичити її з яких-небудь місцевих джерел, наприклад, з монастирських і церковних сум» [5, 32].

Внаслідок резолюції митрополита, Консисторія наказом від 15 березня 1883 року за № 3464 – 3470 зажадала від монастирів міста Києва відгуку про те, чи «знайдуть вони можливим сприяти Київському єпархіальному начальству в протидії розповсюдженню штундизму, призначенням з монастирських сум допомоги для покриття річних доходів на цей предмет в розмірі 1400 рублів» [5, 33]

Незважаючи на наявність негативних відгуків з боку настоятелів монастирів, наприклад, Києво-Святотроїцького гуртожитного монастиря ігумена Іони, який у своєму рапорті від 12 грудня за №397 повідомив на ім'я митрополита, що «унаслідок обмежених засобів увіреного йому монастиря, по кількості братії і богомольців дивних, призначити допомогу з монастирських сум для покриття річної витрати для протидії розповсюдженню штундизму в 1400 рублів не представляється можливим», основна кількість настоятелів дала позитивні відгуки на пропозицію митрополита Платона. Так, наприклад, настоятель Києво-Видубицького монастиря архімандрит Євлогій надав у Консисторію при рапорті своєму від 30 травня 1883 року за №88 25рублів сріблом. Правління Києво-Михайлівського монастиря у рапорті від 19 вересня 1883 року за №124 донесла, «що незважаючи на обмежені свої засоби при справжніх скрутних обставинах, Києво-Михайлівський монастир не відмовляється від посиленої матеріальної допомоги на боротьбу зі штундизмом, але цифру цієї жертви дозволяє собі визначити надалі, згідно зі зразковою розкладкою загальної суми витрат на цей предмет на всі монастирі і церкви місцевої єпархії». Настоятель Києво-Миколаївського монастиря архімандрит Смарагд рапортом від 19 жовтня 1883 року за №54 доніс, що «він знаходить можливим сприяти єпархіальному начальству в протидії розповсюдженню штундизму призначенням з сум увіреного йому монастиря допомоги для покриття річної витрати на цей предмет 1400 рублів, по 100 рублів на рік. Настоятелька Києво-Флорівського жіночого монастиря ігуменя Елезара надала до Консисторії при рапорті від 28 жовтня 1883 року за №31 100 рублів сріблом для протидії штундизму. 50 рублів сріблом на цей же предмет представив в Консисторію і настоятель Києво-Синайського Грецького Єкатерининського монастиря архімандрит Мелетій при рапорті своєму від 22 березня 1883 року за №12» [5, 33-34].

Таким чином, не отримавши підтримки з боку міністерства фінансів і спостерігаючи пасивну роль Священного Синоду у питанні асигнування з казни грошових коштів на місіонерські потреби єпархії, зокрема на боротьбу зі штундизмом, митрополит Платон ще на самому початку свого керування у

Київській митрополії прагнув знаходити засоби з місцевих джерел, одними з яких і були монастирські і церковні суми. Але навіть ці невеликі засоби духовництво Київської єпархії не могло використовувати на місцеві місіонерські потреби. Так, наприклад, було проігноровано представлення митрополита Платона від 6 березня 1884 року за №513, в якому він клопотав перед Священним Синодом про залишення у розпорядженні єпархіального начальства на місіонерські потреби, зокрема на боротьбу зі штундизмом 2571 рубль 33 коп., які Києво-Печерська Лавра визнала за можливе виключити з числа тих, що відпускалися їй щорічно з сум державного казначейства 8643 рублів 88 коп. [4, 6]. Проте вищезазначена сума (2571 рублі 33 коп.) без відома митрополита Платона згідно найвищій затвердженій думці Державної Ради була перерахована на утримання знов встановлених в Уфимській єпархії єдиновірчих приходів, ще раз затвердивши митрополита Платона в думці про необхідність вишукування засобів на місіонерські потреби з місцевих джерел [6, 385].

Таким чином, поставивши до відома Комітет про недоцільність виклопотання великої суми (10000 рублів) на місіонерські потреби, митрополит Платон пообіцяв, що особисто клопотатиме перед Священним Синодом про збільшення асигнування на місіонерські потреби Київської єпархії, але прошена їм сума буде дещо меншою, що надасть реальну можливість її отримання (відзначимо, що згодом саме враховуючи клопотання митрополита Платона Державна Рада своїм наказом від 11 червня 1891 року призначила відраховувати від державного казначейства, починаючи з 1892 року на утримання і роз'їзди місіонерів Київської єпархії 4000 рублів з наданням преосвященним права розподіляти призначену суму на місіонерські потреби по найближчому їх розсуду [7, 771].

Митрополит Платон, ґрунтуючись на аналізі журнальних визначень Ради Київського комітету Православного місіонерського товариства за роки його присутності в ньому, відзначав також, що він повністю згоден з думкою Комітету про несправедливість розподілу грошових коштів, зібраних Київським відділенням місіонерського товариства. Що ж до пропозиції Комітету про перетворення існуючого в Києві Місіонерського комітету в особливе Київське місіонерське Товариство для боротьби з місцевими сектами, особливо зі штундизмом, і про залишення всієї суми, зібраної у межах Київської єпархії Київським відділенням місіонерського товариства на витрати місцевої місії проти штундизму, митрополит Платон, посилаючись на відмову, отриману з боку Священного Синоду на його особисте надання від 5 березня 1885 року, що містило прохання про позитивне вирішення даних питань [3, 218] і на неодноразові спроби самого Київського Місіонерського Комітету, висловлені в справжніх журналах його засідань, відзначав, що оскільки проектоване клопотання Комітету за визначенням Священного Синоду не «погоджується з Найвищим затвердженим Статутом Православного Місіонерського товариства» [8, 14-24], то необхідно знаходити засоби на місіонерські потреби єпархії з місцевих джерел.

Згідно з пропозицією митрополита Платона, висловленою в його резолюції від 16 грудня 1890 року за № 4067, Консисторія звернулася своїм наказом від 24 грудня 1890 року за № 15410 до благочинних Київської єпархії з вимогою внести на обговорення благочинних Рад пропозицію митрополита Платона про встановлення щорічного збору на місіонерські потреби в Київській єпархії «з кожної церкви по 5 рублів і стільки ж з причта» [3, 204]. У відповідь на цей указ на ім'я Платона були отримані відгуки благочинних Київській єпархії, більшість з яких висловлювали свою згоду самостійно знаходити засоби на місіонерські потреби єпархії шляхом збору коштів – по 5 рублів з церкви і по 5 рублів з причту. Так, наприклад, благочинний 5-го округу Таращанського повіту Григорій Сикорський в своєму рапорті від 3 січня 1891 року за № 3 назвав ініціативу митрополита Платона «благою справою» [9, 14].

У рамках вишукування засобів з місцевих джерел на місіонерські потреби, митрополит Платон також запропонував заснувати в церквах кухлевий збір в тиждень хрестопоклонний, за прикладом такого ж збору грошей в тиждень православ'я на користь місіонерського товариства, на видання брошур і листків проти псевдовчення штундистів і на придбання виданих вже раніше протиштундистських книг і брошур для роздачі народу і допомоги тим, що наверталися зі штундизму в православ'я [3, 205].

Відзначимо, що нарівні з вживання заходів, спрямованих на збільшення кількості засобів на місцеві місіонерські потреби, зокрема на боротьбу зі штундизмом, шляхом клопотання перед Священним Синодом і знаходження сум з місцевих джерел, митрополит Платон сам брав участь в процесі поповнення каси Київського Комітету Православного місіонерського товариства, будучи одним з найщедріших його жертводавців. Будучи ще Архієпископом Херсонським і Одеським Високопреосвященний Платон, поздоровляючи митрополита Київського Арсенія з відкриттям у Києві 14 вересня 1870 року Київського Комітету православного Місіонерського товариства, пожертвував на цю «богоугодну справу» 100 рублів [10, 3].

Ставши митрополитом Київським і Головою Київського Комітету Православного місіонерського товариства, митрополит Платон, крім членських внесків, продовжував жертвувати із особистих коштів значні суми на місіонерські потреби Київського Комітету Православного місіонерського товариства, так у 1887 році цей добровільний внесок склав 100 рублів [11, 5], і в 1888 році – 100 рублів [12, 2].

Будучи постійним головою Київського комітету Православного місіонерського товариства при частій зміні його почесних членів, митрополит Платон брав активну участь у діяльності Комітету і, визнаючи важливість його завдання, що полягало у «сприянні православним місіям інших єпархій в справі навернення у християнську православну віру інородців, що мешкають в межах Російської імперії», все ж таки найважливішим завданням його вважав сприяння зменшенню чисельності місцевої секти штундистів у Київській єпархії. Маючи нагоду, згідно з наданням Православного місіонерського товариства від 20 червня 1874 року за № 656, використовувати на протидію штундизму усього 100 рублів з суми, що збиралася Київським комітетом

Православного місіонерського товариства, митрополит Платон, як Голова спільно з розпорядчою Радою комітету брав участь в розподілі даної суми по двох напрямках, по-перше: на єдиноразову допомогу місіонерам, приходським священикам, приватним особам, що брали участь в протиштундистській діяльності; по друге: на придбання книг, брошур протиштундистського змісту, а також хрестиків і образів для безкоштовної роздачі у приходи, «заражені штундизмом». Так, зі звіту Київського комітету за 1886 рік згідно журнальному визначенню від 21 вересня 1886 року за № 6 убачається: «по клопотанню і з благословення митрополита Платона» з кухлевої суми видано місіонеру Київської єпархії священику Іоанну Леонову в єдиноразову допомогу 30 рублів, у допомогу жителю Веселого Кута Таращанського повіту відставному солдату Івану Шекеру «з увагою до корисної діяльності його по напученню тих, що відпали від православ'я у штундизм» – 10 рублів, священику с. Турбовки Сквірського повіту Василю Кузанову «зважаючи на сімейний його стан і надходження у прихід, украй заражений штундизмом» – у єдиноразову допомогу 60 рублів [13, 217]; зі звіту Київського комітету за 1887 рік, згідно журнальному визначенню комітету від 10 жовтня 1887 року за № 6 убачається: видано причтам села Сагуновки Черкаського повіту, села Топілівки Чигиринського повіту і села Веселого Кута Таращанського повіту «до уваги до їх місіонерської діяльності» – 90 руб.; в допомогу жителю с. Веселого Кута Таращанського повіту Івану Шекеру «з увагою до корисної його діяльності по напученню відпалих від православ'я в штундизм» – 10 рублів [11, 5]; із звіту Київського Комітету за 1888 рік: згідно журнальному визначенню Ради Комітету від 27 листопаду за № 7 священику с. Чаплинки Таращанського повіту «з увагою до його корисної діяльності з умовляння відпалих від православ'я у штундизм» видано 20 рублів і священику с. Косяковки Коропу Несторовському 20 рублів і відставному солдату Івану Шекеру – 10 рублів – усього 50 рублів [12, 3]; із звіту Київського Комітету за 1889 рік з кухлевої суми – згідно журнальній ухвалі Ради Комітету від 6 жовтня за №11 передано члену Комітету протоієрею Павлу Преображенському на закупівлю брошур, книг і іншого для роздачі «приймаючим православ'я» – 100 рублів [14, 34]. На цю суму було придбано і відправлено до Київської Духовної Консисторії 4175 екземплярів різних брошур, книжок і іншого; 1252 образів і 1000 хрестиків «для безкоштовної роздачі в благословення від Його Високопреосвященства православному населенню у приходах Київської єпархії, заражених штундизмом» [15, 1].

Будучи Головою Київського Комітету Православного місіонерського товариства, митрополит Платон крім керівництва місіонерською діяльністю у своїй єпархії брав участь в організації і діяльності місіонерських товариств інших єпархій. Ведучи активне листування з головами єпархіальних комітетів місіонерських товариств, що надсилали митрополиту звіти про свою діяльність і просили поради, [16, 1] митрополит Платон, спираючись на свій багаторічний місіонерський досвід, завжди у відповідь в своїх листах давав необхідні рекомендації з додаванням грошової пожертви на місіонерські потреби Комітету. Так, наприклад, він пожертвував 100 рублів на потреби

Астраханського Комітету православного місіонерського товариства [17, 1]; 50 рублів Іркутському Комітету православного місіонерського товариства [18, 1]. А пікнучись про розвиток місіонерської справи не тільки у Київській, але і у інших епархіях, митрополит Платон всіляко сприяв відкриттю нових місіонерських товариств. Так, наприклад, у відповідь на прохання священника міста Харкова Е. Воронця, в якому той просив митрополита посприяти відкриттю місіонерських товариств у 18 епархіях, в яких на той момент часу вони були відсутні, Високопреосвященний звернувся з відозвою до єпископів даних епархій (Волинської, Катеринославської, Полтавської та ін.) про необхідність відкриття епархіальних місіонерських комітетів [19, 4].

Отже, зазначимо, що місіонерська діяльність Київського митрополита Платона Городецького на посту Голови Київського Комітету Православного місіонерського товариства і його особиста активна участь в діяльності Комітету сприяли в значній мірі підвищенню місіонерської активності як духівництва епархії, так і простих прихожан, що у свою чергу стало однією з причин падіння рівня штундизму у Київській епархії.

Література

- 1.Флоринский М. Н. Памяти Высокопреосвященнейшего Платона митрополита Киевского и Галицкого (октябрь 1 дня 1891 г.) / М. Н. Флоринский. - М.: Университет. Тип., 1896. - 12 с.
- 2.Карасев М. И. Венок на могилу члена святейшего Синода Высокопреосвященнейшего Платона митрополита Киевского и Галицкого / М. И. Карасев. – С-П.: Типография А. В. Орлова. – 1903. – 423 с.
- 3.Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК) – Ф. 127. – Оп. 699. – спр. 779. – арк. 200, 204 – 205, 208, 218.
- 4.ЦДІАК. – Ф. 182 (Канцелярия митрополита). – Оп. 1. – Спр. 221. – 1889. – арк. 6, 205.
- 5.ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 699. – Спр. 622. – 1884 г. – арк. 30, 32-34
- 6.Постановление и распоряжение правительства // Церковный вестник. – 1886. – № 22. – С. 385.
- 7.Постановления и распоряжения правительства (о расходе на содержание миссионеров в 10 западных и 4 южных епархиях) // Киевские епархиальные ведомости. – 1886. – № 16. – С. 771 – 772.
- 8.Устав православного миссионерского общества // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – № 3. – С. 14 -24.
- 9.ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 699. – Спр. 865. – арк. 14.
10. ДАКО (Державний архів Київської області) – Ф. 2.(Канцелярия Киевского Губернатора) – Оп. 6. – Спр. 150. – 1870 г. – арк. 3.
11. ДАК (Державний архів м. Києва). – Ф. 286 (Киевский комитет православного миссионерского общества). – Оп. 1. – Спр. 125. – арк. 5.
12. ДАК. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 131. – 1888 г. – арк. 2-3.
13. Отчет Киевского епархиального комитета православного миссионерского общества за 1886 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1887. – № 10. – С. 217 – 225.
14. Отчет Киевского епархиального комитета православного миссионерского общества за 1889 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1890. – № 2. – С. 34.
15. ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 690. – Спр. 1786. – 1890. – арк. 1.
16. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України імені В.І.Вернадського). – ІР НБУ імені В.І.Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 1332. – 1888. – арк. 1.
17. ІР НБУ імені В. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 1333. – 1888. – арк. 1.
18. ІР НБУ імені В. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 2. – Спр. 3140. – арк. 1

19. ЦДАК. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 378. – 1888. – арк. 4.

В статье рассказывается о миссионерской деятельности Киевского митрополита Платона Городецкого как почетного председателя Киевского Свято-Владимирского братства. Эта деятельность стала примером для духовных лидеров нынешнего времени.

This article is devoted to activity of the Kyiv metropolitan Platon Gorodetskyi on the position of the honoured chairman of Kiev committee of missionary society. Metropolitan Platon gave the generous financial support from his own means for its needs. This activity has become an example for the spiritual leaders of the present time.

УДК 530.1; 513.731

Бережная М.С.

ВОЕННЫЙ СЕКТОР И ИНДУСТРИЯ РАЗВЛЕЧЕНИЙ США: НОВЫЙ ЭТАП ИНФОРМАЦИОННОЙ ВОЙНЫ

Исследуется взаимозависимость и сотрудничество военного комплекса США и индустрии развлечений в период военных действий в Персидском Заливе.

Развитие мирового сообщества наглядно демонстрирует, что в последнее время критически важным государственным ресурсом, оказывающим все большее влияние на национальную безопасность, становится информация, циркулирующая в автоматизированных системах управления и связи. Данные системы являются неотъемлемым компонентом структуры управления государством, экономикой, финансами и обороной. Ускоренное развитие компьютерных технологий не только в значительной мере способствовало повышению эффективности их функционирования, но и открыло дополнительные возможности для преднамеренного деструктивного воздействия на них противостоящей стороны.

В сложившейся обстановке ряд развитых западных государств, и в первую очередь США, в начале 90-х годов XX в. вплотную приступили к изучению и проработке проблем, связанных с противоборством в информационной сфере, или так называемой информационной войной. В США под этим термином понимается комплексное воздействие на систему государственного и военного управления противостоящей стороны, ее политическое и военное руководство, которое уже в мирное время приводило бы к принятию благоприятных для Соединенных Штатов решений, а в ходе войны полностью парализовало структуру управления противника. Одновременно с наступательным воздействием информационное противоборство предполагает обеспечение надежной защиты национальной информационной инфраструктуры США.

К вопросам реализации поставленных задач при реорганизации военного комплекса специалисты-практики подошли только в последние годы, первые дебаты о необходимости комплексной модернизации вооруженных сил (ВС) США и выработки новых оперативных концепций начались еще в 90-х годах. Хронологически они восходят к работам исследователей постмодерна (Жана Бодрийяра, Жана-Франсуа Лиотара, Марка Постера и Ролана Барта), политологов-экономистов (Мануэля Кастельса, Роберта Райха, Герберта

Шиллера) и социальных философов (Энтони Гидденса, Юргена Хабермаса). В украинской историографии эта проблема не исследована, поэтому автор считает необходимым изучить материалы и статьи зарубежных специалистов, и дать анализ нового этапа информационных войн.

Некоторые авторы документально обосновывают возрастание информационного сектора как главной области военной стратегии. Грэг Ретрей считает, что США интенсивно развивались в области ведения информационных войн в 90-е годы, и находит достаточно сходств с развитием военной стратегической авиации США в 20-е, 30-е и 40-е годы [1, 23]. Дороти Дэнинг оспаривает мнение о том, что информационные войны основываются на доступных мерах противодействия, таких как: радиоэлектронное подавление, экономические угрозы, компьютерные атаки, мошенничество, саботаж, шпионаж, пиратство, кража и вторжение в частную собственность [2, 5]. Схожую позицию занимают и Дж.Арквила и Дэвид Ронфельдт, работающих в RAND Corp. Они полагают, что возрастает количество сетевых войн в работе транснациональных криминальных сетевых групп, банд, хулиганов, анархистов [3, 27]. Также Энди Джонс, Герард Ковчич и Пэрри Лужвик придерживаются той точки зрения, что информационная война дает конкурентоспособность [4, 52]. Герард Стокер и Кристин Скопф отстаивают другую точку зрения, критикуя Симпозиум Американского Ракетного общества в 1998 году, который проводит навязчивую и манипулятивную практику военного истеблишмента [5, 87].

Джеймс Дер Делакас описывает развивающийся военно-промышленный комплекс среднего бизнеса и развитие игровых технологий индустрии развлечений. Он утверждает, что происходит вовлечение военных стратегий в развитие игровой индустрии [6, 38].

Реорганизация военного сектора США началась во времена Первой войны в Персидском заливе и включала в себя использование мощностей новых компьютеров в стратегически сложных случаях, требующих немедленного использования сетевых компьютерных ресурсов не только армией, но и системное использование новых технологий малыми группами людей.

Возможность контролировать каждый шаг планирования и организации материально-технического обеспечения повысила эффективность контроля деталей построения информационных потоков, планировку их внедрения среди аудитории противника, собственного населения, возможность производить полный контроль над повесткой дня СМИ. Этот процесс регулируется технологиями и техническим персоналом, которые замалчивают факты; схожие тенденции проявляются в нынешних процессах глобализации. Реорганизация военного комплекса после завершения Холодной войны проявляется в военно-корпоративной ответственности распространения фундаментализма как исламистского, так и христианского, и даже как средство осуществления имперских целей США.

Последняя война в Ираке (2003) предстала как новая концепция ведения информационной войны. Она отличалась от предыдущих войн по одному важному признаку: эта война была пролоббирована американской индустрией

развлечений. Это не было трогательным военным зрелищем, спонтанным нападением, пришедшим в упадок, полным уничтожением массивной американской военной машины как собственно развлечения, хотя оценки СМИ были обнадеживающими. Скорее военная машина США получила хороший урок от индустрии развлечений, и в настоящее время вынашивает стратегические планы, которые будут направлены на вражескую аудиторию.

Теория развлечений использовалась не только чтобы пролоббировать войну против Ирака, но также для того, чтобы управлять войной с собственной территории. По словам одного из высокопоставленных чиновников в Белом Доме, США продвигаются решительно и быстро. Настолько быстро, что на следующей неделе, сидя у своих телевизоров люди должны быть готовы увидеть яркое зрелище [7, 30]. Война как зрелище может играть большую роль в концентрации усилий военной армии США. Как говорил Вице-адмирал Тимоти Кидинг во времена многочисленных встреч с военными кадрами США прямо перед войной: “Не делай ошибки, если президент говорит – вперед, смотри по сторонам, это ударное время” [8, 76]. Но враг не всегда активен, США забыли о силе активной аудитории и Лейтенант Вильям Воллэс объясняет: “Враг, с которым мы ведем борьбу, немного отличается от того, с которым мы играем сражаясь” [3, 15].

Президент Эйзенхауэр предостерегал еще в 1961 году военно-промышленный комплекс США об угрозе влияния мелочного политического оппортунизма и внутренне связанных коммерческих интересов, которые привели США во Вьетнам. Сейчас иной расклад сил, очевидна связь комплекса военных мероприятий и разделение идей и ресурсов между производством компьютерных игр и военных акций, в частности, довоенной подготовки кандидатов в армейские подразделения США; между Голливудом и правительством США в концепциях и идеях после событий 11 сентября 2001 года, улавливается жажда военно-пропагандистской машины и развлекательной индустрии США производить и своевременно действовать, устранять возможность критического представления реальности.

Гибкость комплекса военных мероприятий очевидна в обмене кадрами между двумя секторами, из военной индустрии в развлекательную [7, 30], [10, 22]. Присоединение экспертов по виртуальной реальности Имэджинговой группы компании Диснея к Национальному Агентству Безопасности [11, 34]. Напрашивается вывод о том, что военная индустрия превратилась в развлекательную, воплотившись в тщательном планировании Второй войны в Заливе в ответ на критику Бодриллиарда о Первой войне в Ираке: “...война, вместе с хитростью и предполагаемыми воинами, генералами, экспертами, и телевизионными представителями, зрителями... представляет сама по себе зеркало – достаточно ли я хорош, насколько я оперативен, насколько я впечатляющий, насколько я изощренный, чтобы войти в историю? Эта сомнительность охватывает экраны наших телевизоров как нефтяная пленка, изображая слепую морскую птицу, выброшенную на берег Залива, которая будет оставаться символом, отражающим то, что направлено на наши экраны, сентиментальные и неразборчивые события” [12, 65].

От захватывающих внимание зрелищных бомбардировок Багдада, гонок танковых войск через пустыню, спасение рядовой Джессики от лавины камней разрушающейся статуи Саддама, сегодня всю эту историю легко соединить воедино. Каждый момент плана происходит и выполняется в исходное время, сопротивление потокам информации бесполезно. В конце концов, пока президент декларирует, что война окончена, реальная война проходит между армией оккупантов и отрядами фанатиков-оппозиционеров.

Военный сектор всегда использовал для достижения своих целей индустрию развлечений. В ноябре 2001 года состоялась встреча представителей администрации Дж. Буша и исполнительных продюсеров из Беверли-Хиллз, которые играют непосредственную роль в кинематографе и телевизионной индустрии. На повестке дня стоял вопрос о борьбе с терроризмом, Голливуду отводилась в этом ведущая роль. В 2002 году во всех кинотеатрах США был показан патриотичный, трехминутный киноролик “Дух Америки”, как пропаганда борьбы с терроризмом, который является главной угрозой мира [10, 104]. Голливуд не может быть единственным инструментом идеологической компании. Однако, исторически сложившиеся отношения между военным сектором и индустрией развлечений основываются на твердых принципах экономики и пропаганды, в которых обе стороны находят взаимную выгоду: практическая помощь военного сектора при формировании бюджетов фильма и истории для написания сценариев. Сценарии для откровенно патриотичных фильмов, таких как: “Перл Харбор” и “Падение “Черного ястреба” прошли проверку в Пентагоне перед показом на больших экранах.

Саммит в Беверли Хиллз был знаменательным событием, поскольку официально оформил отношения военного сектора с кинематографом и превзошел все ожидания военно-развлекательного комплекса. В нынешней ситуации, пока индустрия и правительство намерены отказаться от пропаганды официально, правительство тем временем возлагает свои надежды на СМИ (в вопросе определения зла и сплочения народных масс для поддержки военного сектора), а индустрия развлечений ясна в своих намерениях показывать зрелищные шоу американского военного контингента.

Каждая война является борьбой за право определять реальность ситуации и США получили преимущество, когда военные хакеры и специальные наступательные силы взламывали военные сети Ирака и сети передачи данных рядовых жителей, сея неразбериху и вызывая подозрение среди населения [12, 78]. Со слов корпорации Рейтер в феврале 2003 года президент Дж. Буш уполномочил свое правительство составить директиву ведения кибератак против вражеских компьютерных сетей. Особый резонанс имел шквал фальшивых писем в первый день войны, с содержанием провокационного характера о том, что премьер-министр Тарик Азиз перешел в лагерь противника. История была приписана болгарскому источнику и подобрана сводками новостей каналов как Fox News и MSNBC. Такой “провал” сейчас кажется уловкой Пентагона.

Вторая война в Ираке видится как военно-развлекательное шоу, которое движется в сторону повышения уровня информационной войны и пытается

использовать каналы масс-медиа чтобы систематически манипулировать реальностью, не только на своей территории, но и в большей степени, как комплексную систему оружия, направленную против врага.

Одним из наиболее значимых событий в медиасфере между Первой и Второй войнами в Заливе было появление телевизионных трансляций в прямом эфире. Основано на документальном формате, в большей степени на псевдодокументальных фильмах, но без использования критических моментов. Трансляции прямого эфира предполагают открытость, тесную связь и трагедию. Этот жанр включал в себя трансляцию реалити-шоу, таких как: “Последний герой” и “Большой Брат”. После событий 11 сентября 2001 года легкомысленные поступки on-line TV привели к тому, что обычные реалити-шоу стали неинтересными, и многие телекорпорации переориентировались на военную тематику. Многие считали, что освещение военной тематики и невиданной до этого борьбы с терроризмом на телевидении вернет былой интерес аудитории. Результатом сотрудничества СМИ и Пентагона стали такие программы как “Рекрутское Депо” (группа людей, которая проходит суровую военную подготовку), “Очерки с переднего фронта” (истории из личной жизни военных, побывавших в Афганистане, Сомали и др. горячих точках).

Во время Второй войны в Заливе американское командование возобновило доступ журналистов к прямым трансляциям военных действий и редакторы новостей получили возможность контролировать транслируемые истории. Журналисты были прикреплены к подразделениям военных сил американской армии и стали живыми свидетелями проведения военных операций.

Деятельность военно-развлекательного комплекса достигла кульминации в истории спасения рядовой Джессики, захваченной повстанческой армией Ирака и находившейся в плену в одной из больниц Багдада. Джессика Линч была спасена морской пехотой. Первый отснятый материал освободительной операции демонстрировал яростный поиск жертвы по коридорам госпиталя сквозь прибор ночного видения с зеленым освещением. Структура вещания данной операции была схожа с компьютерными играми Doom и Quake и имела смысл безотлагательного воспоминания данных игр. Привлекательной Мисс Линч быстро присвоили титул героя, вину за ее захват возлагали на иракские наступательные силы, и ее спасение стало возможным благодаря умелым действиям спецподразделений. История умалчивает настоящие факты данного происшествия, поскольку рядовая Линч после операции по ее спасению страдает амнезией. Между телевизионными корпорациями разгорелась настоящая война за право рассказать ее историю. Официальный Пентагон отверг все обвинения, сделанные корреспондентом телекомпании ВВС, по поводу инсценировки спасения солдата Джессики Линч. Представитель Пентагона Брайан Уитман заявил, что предположения журналистов относительно операции по спасению рядового Линч, которая якобы была специально поставлена для того, чтобы склонить общественное мнение на сторону американцев, являются чистого рода вымыслом и не имеют под собой никакой фактической основы.

В настоящее время военная и развлекательная индустрии достаточно взаимосвязаны, мы находимся на новой ступени информационной войны, где реальность и притворство смешались, где возможность распространять информационные сообщения на большую аудиторию все еще остается наиболее эффективным способом проведения масштабных операций информационных войн, фондированных из средств государственного бюджета. Одним из наиболее тягостных проблем для глобальной аудитории остается проблема насильственных информационных потоков, когда люди становятся заложниками смешения реальности и ее искажения. Альтернативой для производителей и потребителей информационных потоков остается постоянный поиск новой продукции, возможность создавать конкурентоспособность между масс-медиа и их зависимость от личностной оценки независимой аудитории. Медиа сектор всегда открыт для бизнеса, для тех, кто может балансировать между реальностью и притворством.

Литература

1. Rattray, Greg. Strategic Warfare in Cyberspace (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2001).
2. Denning, Dorothy E. Information Warfare and Security (New York: ACM Press, Addison-Wesley, 1999).
3. Arquilla, John and Ronfeldt, David (eds). Networks and Netwars: the Future of Terror, Crime, and Militancy (Santa Monica, Cal.: Rand, 2001).
4. Jones, Andy , Kovacich, Gerald L , Luzwick, Perry G. Global Information Warfare: How Businesses, Governments, and Others Achieve Objectives and Attain Competitive Advantages (London: Auerbach, 2002).
5. Stocker, Gerfried and Schopf, Christine (eds). InfoWar (New York: Springer, 1998).
6. Der Derian, James. 'Cyberspace as Battlespace: The New Virtual Alliance of the Military, the Media and the Entertainment Industry', in John Armitage and Joanne Roberts (eds), Living with Cyberspace :Technology & Society in the 21st Century (New York: Continuum, 2002).
7. Coffee, Peter. 'These Coders are Going Private', PC Week , 26 June (1995): 30.
8. Roberts, Robin. 'News Desk Kuwait: Latest from the Middle East' Good Morning America, ABC News, 19 March (2003).
9. Pollack, Andrew. 'From Science to Fiction: Military and Entertainment Industries Swap Expertise', The New York Times, 10 October (1997): D1.
10. Huck, Peter. 'Hollywood Goes to War', The Age 16 September 16 (2002), <http://www.theage.com.au/articles/2002/09/14/1031608342634.html>
11. Baudrillard, Jean. The Gulf War Did Not Take Place, trans. Paul Patton (Sydney: Power Publications, 1995).
12. Mannion, J. 'Cyber Snipers', 'Icon', Sydney Morning Herald, 29 March (2003): 5.
13. Coorey, Phillip and Schlink, Leo. 'France Spoiling on Iraq', Herald-Sun, 15 March (2003): 15.
14. Diemand, M. 'The Media & Iraq: War Coverage Analysis' (2003), <http://www.mediaed.org/news/articles/mediairaq>
15. Id Software, Doom II (1997), <http://www.idsoftware.com/games/doom/doom2/>
16. Reuters, 'Bush Reportedly Orders CyberWarfare Plan', 6 February (2003).

В статье освещается реорганизация военного сектора США и его сотрудничество с индустрией развлечений во время Первой и Второй войн в Персидском Заливе.

This article is focused on a revolution in military affairs in USA and its cooperation with entertainment industry during the 1st and 2nd Gulf wars.

УДК 37.014(477) "1943/1945"

Бистра М.О.

СОЦІАЛЬНІ УМОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ШКІЛ ДОНБАСУ В 1943 -1945 рр.

У статті на основі архівних матеріалів розглядаються соціальних умов професійної і громадської діяльності педагогічних кадрів Донбасу в період з 1943 по 1945 рр. Аналізується політика держави щодо представників даної категорії української інтелігенції. Особлива увага приділена вивченню питань, пов'язаних з матеріальним та моральним положенням педагогів у зазначений період, а також основним напрямом їх професійної діяльності. Відзначено провідну роль вчительства в організації та налагодженні навчання молодого покоління.

У розвитку суспільства надзвичайно важливу роль відіграє освіта, яка закладає основи формування особистості людини, її світогляду, системи моральних та духовних цінностей. При цьому провідним суб'єктом освітнього процесу був і залишається педагог, від його професійного рівня, громадської позиції та стабільного соціального становища залежить у значній мірі ефективність діяльності всієї освітньої системи. Роль педагога як активного чинника навчання і виховання молодого покоління зростає в період великих соціально-політичних зрушень, докорінних соціальних перетворень і, насамперед, екстремальних умов розвитку суспільства, з якими безперечно, пов'язані трагічні події Великої Вітчизняної війни.

Гостра ідеологічна боротьба, що розгорнулася в той час, повною мірою відбилася на житті і професійній діяльності української педагогічної інтелігенції. Отже, всебічне вивчення умов життя та праці педагогічних кадрів шкіл Донбасу в умовах війни є передумовою відтворення цілісної картини культурно-історичного розвитку України, осмислення сутності суспільно-політичних і національно-культурних процесів в УРСР зазначеного періоду, основоположних принципів політики та ідеології СРСР. Без наукового аналізу ролі педагогічної інтелігенції неможливо пояснити багато сучасних процесів в Україні, що закономірно несуть на собі відбиток радянської епохи.

Аналізуючи основні наукові праці з проблеми дослідження, слід зазначити, що питання соціального становища української педагогічної інтелігенції в умовах відбудови народного господарства у своїх дослідженнях тією чи іншою мірою торкалась ціла низка вітчизняних науковців, серед яких можна особливо відзначити Н.Г.Красножон [10], О.В. Замлинську [9], В.К. Майбороду [13], А.М. Міхненка [14]. Проте соціальні умови професійної та громадської діяльності педагогічних кадрів шкіл Донбасу в 1943-1945 рр. не були предметом спеціального дослідження і потребують подальшого вивчення. Джерельною базою дослідження є фонди трьох центральних архівів України та двох обласних архівних установ, у яких містяться директивні документи, звіти органів освіти про роботу в цей період, документація місцевих органів влади, що містять інформацію з питань соціального становища вчителів.

Виходячи з наукової значущості теми та недостатньої її розроблення метою нашого дослідження є вивчення на основі аналізу архівних документів

соціальних умов професійної та громадської діяльності вчителів Донбасу в 1943-1945 рр., визначення особливостей діяльності цієї категорії інтелігенції в зазначений період.

У ході визволення території України від нацистських загарбників починалася відбудова народного господарства республіки, в тому числі і мережі загальноосвітніх шкіл. Великою мірою ефективність відбудовного процесу залежала від наявних педагогічних кадрів та їх громадської позиції. На шкільних вчителів державою покладалася відповідальна місія загальноосвітньої та ідеологічної підготовки молодого покоління будівничих комунізму. Це робило дану категорію інтелігенції надзвичайно важливою.

Швидке відновлення мережі загальноосвітніх шкіл в Донбасі потребувало значної кількості кадрів педагогічної інтелігенції. Однак багато учителів перебували у лавах діючої армії, евакуації, велика кількість педагогів загинула під час війни. Так, у Ворошиловградській області на момент звільнення залишився лише 3 661 учитель з 12 560, що працювали до війни [8, 171]. В 1943/1944 навч. р. у Донбасі не вистачало 1 390 педагогів [30, 9; 7, 10; 2, 11.].

Тому держава змушена була вживати чисельні заходи з метою забезпечення шкіл необхідними педагогічними кадрами. Вказівкою директивних органів була прискорена реевакуація вчителів зі східних районів СРСР. Для ефективного залучення працівників народної освіти, прибулих з тилкових районів, до педагогічної роботи проводилася їх обов'язкова реєстрація. Чимало уваги було приділено питанню покращення матеріального становища педагогічної інтелігенції. З метою стабілізації кадрового складу шкіл і ширшого залучення до педагогічної роботи молодих учителів РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 11 серпня 1943 р. ухвалив Постанову "Про підвищення заробітної плати вчителям та іншим працівникам органів народної освіти". Слід зауважити, що заробітна плата вчителів у сільській місцевості була нижчою, ніж у містах і робітничих поселеннях у середньому на 10% [21, 93.]. Проте розміри нових зарплат (350–600 крб. на місяць) не узгоджувалися з ринковими цінами на промислові товари та продукти харчування, що ставило вчителів у цілковиту залежність від планового державного постачання у вигляді карткової системи. Для порівняння слід зазначити, що зарплата Народного комісара освіти УРСР становила 2 000 крб. [10, 133], голів управлінь і відділів наркомату – 1200 – 1400 крб. [37, 1].

Причому вчителі подекуди отримували заробітну плату із значною затримкою. Так, у Свердловському районі Ворошиловградської області з початку роботи шкіл і до травня 1943 р. учителі не отримували заробітної плати в повному обсязі, у Лиманському районі Сталінської області в 1943 р. учителі залишалися без зарплати протягом чотирьох місяців. На 1 квітня 1944 р. заборгованість по заробітній платі вчителям Сталінської області становила 680 000 крб. А вже з 1 липня 1944 р. майже в усіх областях України затримки з видачею зарплати набули регулярного характеру [25, 11]. Ситуація суттєво не змінилася і в 1945 р. Так, у виступі Наркома освіти УРСР П.Г. Тичини зазначалося, що в ряді областей України на кінець I кварталу 1945 р. була затримана виплата зарплати вчителям з вини банків та фінорганів [38, 2].

Численні постанови уряду і партії про забезпечення вчителів продуктами харчування і промтоварами фактично не виконувалися в повному обсязі. Грубо порушувалася постанова РНК СРСР від 25 серпня 1943 р., яка зобов'язувала Центроспілку не пізніше IV кварталу 1943 р. провести одноразовий продаж сільським учителям спеціального промислового товару на суму 500 крб. на одного вчителя та отоварити промтоварні картки й ордера, які видавали відділи народної освіти. Однак, крім видачі карток і ордерів, справа не просувалася. Так, перевіркою у березні 1944 р. було встановлено, що на місцях райторгвідділи з власної ініціативи суттєво зменшували норми постачання вчителів продуктами харчування, а промислових товарів педагоги майже не отримували [19, 27-28]. Навіть у 1945 р. у районах Ворошиловградської області затримували видачу хліба від двох до п'яти місяців [10, 132]. Народний комісар освіти УРСР П.Г. Тичина доповідав, що “такий стан з постачанням є наслідком того, що місцеві, обласні і районні торговельні організації недооцінюють справи постачання вчителів; виділені продукти використовуються здебільшого не за призначенням” [24, 267.].

Низька заробітна плата, постійні затримки у її виплаті у поєднанні з незадовільним постачанням учителів продуктами харчування та предметами першої потреби не сприяли припливу педагогів до шкіл. Тому для розв'язання кадрової проблеми урядом було вжито адміністративних заходів. Згідно з наказом Наркома освіти УРСР П.Г. Тичини від 8 травня 1944 р. виявлялися і бралися на облік усі особи, які мали педагогічну освіту, але працювали не за фахом. Їм вручали призначення і відряджали на роботу до шкіл або у розпорядження обласних відділів народної освіти. Проте повернути в школи вдавалося далеко не всіх педагогів. Так, у 1944 р. органами освіти в Сталінській області було виявлено 373 вчителі, що працювали не за фахом, проте їх кількість була значно вищою. Повернути ж на педагогічну роботу вдалося тільки 172 вчителі [25, бзв.]. Повернення вчителів до шкіл ускладнювалося, насамперед, дефіцитом кваліфікованих кадрів у Донбасі, внаслідок чого педагоги мали більші переваги для влаштування на роботу в партійні і державні органи, адміністративно-управлінський апарат підприємств, яка приваблювала їх високим соціальним статусом і більшою матеріальною захищеністю, ніж у школі.

Першочерговими завданнями, що стояли перед шкільними педагогами були: здійснення закону про всеобуч, викорінення із свідомості дітей негативних впливів нацистської ідеології, подолання антисоціальних проявів поведінки дітей та підлітків, а також організація суспільно-корисної праці учнів. Однак вирішувати ці завдань педагогам доводилося у надзвичайно важких умовах.

Вчителям доводилося долати і величезні перешкоди в організації навчального процесу. Досить важливим і складним було питання комплектування шкіл, класів, що склалися з різних вікових груп дітей, і головне, ліквідації прогалин у знаннях учнів, які не навчалися під час окупації або навчалися з великими перервами. Значною була плинність учнівських контингентів. Так, протягом 1944/1945 навч. р. зі шкіл Сталінської області

вибуло 46 090 учнів, а прибуло –17 240 [4, 44].

Вчителі стикалися із значними труднощами у налагодженні дисципліни в школі. Нестабільність у житті країни, спричинена війною, знівельовала систему духовних цінностей суспільства, що особливо сильно позначилося на світогляді і поведінці дітей та підлітків. Розхитування норм суспільного виховання призвело до зростання виявів асоціальної поведінки учнів. Масового поширення в цей час набули грубі порушення дисципліни в школі (зрив уроків, брутальність щодо педагогів та батьків, прояви хуліганства), шкідливі звички у підлітковому середовищі (тютюнопаління, вживання алкоголю тощо), різноманітні правопорушення (крадіжки, жебрання тощо) [24, 72].

Значно утруднювали роботу педагогів відсутність належної навчально-матеріальної бази шкіл. Майже половина шкіл Донбасу не мали власних навчальних площ і розташовувалися у пристосованих для навчання приміщеннях уцілілих громадських будівель, житлових будинків, сільсько-господарських споруд, а подекуди – землянках, бліндажах тощо; було повністю знищено обладнання хімічних, фізичних та інших спеціальних кабінетів [5, 9].

Частина пристосованих приміщень не відповідала вимогам шкільної гігієни. Недостатня кубатура класних кімнат, земляні підлоги, недостатність освітлення, відсутність туалетів, коридорів, роздягалень створювали серйозні труднощі при організації навчального процесу. Так, Мар'їнська СШ Сталінської області розміщувалася в шести будинках, віддалених один від одного на відстані до трьох кілометрів [5, 9].

Внаслідок нестачі навчальних приміщень навчання проходили у дві, а подекуди навіть у три зміни [7, 69]. У школи розпочинали роботу майже без меблів, навчального приладдя, підручників. Бібліотеки більшості шкіл були знищені або пограбовані. Так, у 1942/1943 навч. р. учні перших–других класів Ворошиловградської області були забезпечені підручниками лише на 10%, третіх класів – на 25%, четвертих – на 30%, п'ятих–десятих класів – на 60–70%. При цьому слід брати до уваги, що учні молодшого шкільного віку кількісно переважали учнів середнього та старшого віку [6, 53, 42]. Учителі в таких умовах ставали ініціаторами збору навчальної літератури в населення. Так, у Костянтинівці протягом 1943 р. учнями та вчителями було зібрано близько 3 000 книжок [2, 32зв.]. Крім того передові вчителі самі виготовляли підручники та наочні посібники, розгорнувся цілий рух педагогів-ентузіастів, справжніх майстрів своєї справи. Тільки по Ворошиловграду вчителями були виготовлено близько 4 000 наочних посібників [12, 22].

Гостро стояло питання про забезпечення шкіл письмовим приладдям. У 1943/1944 навч. р. учні шкіл Ворошиловградської області отримали в середньому по 5 зошитів [6, 123]. Учні шкіл Сталінської області отримали по 3–4 зошити [2, 10 зв.]. Встановлена Наркомосом УРСР норма постачання школярів зошитами (30 примірників на одного учня протягом року) не виконувалася. Особливо від нестачі письмового приладдя страждали сільські школи.

Промисловість республіки ще не була повністю відбудована, і школам доводилося задовольнятися меблями, що їх приносили батьки та учні. В

1943/1944 навч. р. 75% парт у школах Сталінської області являли собою столи і різні пристосовані дошки, що не відповідали вимогам до навчання дітей. У 1944/1945 навч. р. навіть у школах м.Сталіно не всі діти сиділи на уроках [25, 7]. Проблема шкільних меблів та навчального приладдя була розв'язана лише після війни.

Електричне освітлення було рідкістю. Найчастіше, особливо в селах, користувалися газовими лампами, що не могло не позначитися на здоров'ї учнів та педагогів [10, 127]. Досить серйозну проблему у роботі шкіл становило опалювання навчальних приміщень. У листопаді 1944 р. у школи Ворошиловградщини було завезено 74,6% необхідного палива [27, 16]. У Сталінській області на січень 1945 р. школи були забезпечені паливом тільки на 52,4% [25, 7]. Причому його розподіл по районах був нерівномірним. Тому у багатьох школах у класах було надзвичайно холодно, вчителям і учням доводилося сидіти на уроках у верхньому одязі. У зимовий період 1944/1945 навч. р. через відсутність палива повністю припинили свою роботу ряд шкіл Донбасу [20, 5зв.]. Порушення ритмічності навчального процесу, що виражалось у скороченні навчального часу та перерв, частих зривах занять через погане освітлення або його відсутність, вкрай негативно впливало на здоров'я дітей та педагогів, а також на успішність і якість навчання.

Отже, якість навчання і успішність учнів прямо визначалися рівнем підготовки вчителя, який за умов відсутності належної навчально-матеріальної бази починав відігравати дедалі більшу роль у проведенні навчально-виховного процесу.

Екстремальні умови роботи вимагали від учителів застосування нових, інтенсивних методик навчання, відходу від традиційних підходів, до чого не була готова ані психологічно, ані професійно значна частина педагогічного загалу. Кваліфікованих вчителів в школі не вистачало. З метою вирішення кадрової проблеми до роботи в школах залучалися молоді, малокваліфіковані кадри без достатнього досвіду роботи, траплялися навіть випадки, коли вчителі були малограмотними. Так, учителька Краснодонської школи В.Х. Землина, що мала восьмирічний стаж педагогічної роботи, при написанні заяви зробила 36 граматичних помилок. У зв'язку із загостренням кадрової проблеми на педагогічну роботу залучалися особи, що не мали навіть загальної середньої освіти. У 1942/1943 навч. р. з 6 392 учителів шкіл Ворошиловградської області 1 074 чол., або 16,8% від загалу, не мали закінченої середньої освіти, і лише 516, або 8,1% від загалу, мали вищу освіту [28, 28].

На 1944/1945 навч. р. лише 1 286, або 8,6%, вчителів загальноосвітніх шкіл Донбасу мали вищу освіту, 1 927, або 12,9% – неповну вищу освіту, 9 903, або 66,3% – середню освіту і 1 834, або 12,3%, шкільних вчителів не мали навіть закінченої середньої освіти. Причому 6 816 чол., або 49,7% (без вчителів музики, малювання і фізкультури), за освітнім рівнем не відповідали займаній посаді. Основна маса таких педагогів припадала на середню шкільну ланку. Найбільш загрозливою була ситуація у сільських школах Донбасу. Тут 57% педагогів (без вчителів музики, малювання і фізкультури) були без відповідної

освіти. У міських школах цей показник становив 44,7% [23, 55зв, 57, 114 зв., 115 зв.]

У середньому по Україні частка вчителів з вищою і незакінченою вищою освітою була вищою, ніж по Донбасу, і становила 14,1% і 9,2% відповідно. Майже половина шкільних учителів у регіоні, або 47,8%, мали стаж педагогічної роботи менше 5 років проти 52,7% по республіці. При цьому серед учителів музики, малювання і фізкультури ця категорія по Україні становила 86,4%, у тому числі 88,6% по Донбасу [23, 7 зв.].

Підготовка шкільних учителів через педагогічні вузи потребувала багато часу. Щоб прискорити процес підготовки і перепідготовки так необхідних педагогів влада повернулася до практики підготовки кадрів через курсову систему. Так, у серпні 1943 р. у Старобільську на місячних курсах було підготовлено 240 вчителів 5–10-х класів [6, 11].

28 квітня 1944 р. РНК УРСР була видана Постанова “Про організацію курсів підготовки вчителів і перепідготовки завідуюючих і директорів шкіл”. Згідно з нею при педвузах і училищах були організовані 4- і 6-місячні курси підготовки вчителів 1–4-х і 5–7-х класів. У Ворошиловградській області в 1944 р. на таких курсах навчалося 374 вчителі. 30 травня 1944 р. РНК УРСР ухвалила Постанову “Про організацію 2-місячних курсів підготовки і перепідготовки вчителів”. Згідно з цим документом такі курси працювали з 15 червня по 15 серпня при Ворошиловградському педагогічному і Старобільському вчительському інститутах [28, 30]. Найбільш широко через систему короткострокових курсів йшла підготовка військових керівників для шкіл.

Згідно з рішенням РНК УРСР від 10 листопада 1944 р. за №1479 при педшколах відкривалися річні курси підготовки вчителів, проте забезпечити виконання цього рішення в повній мірі не вдалося через брак коштів [31, 41]. Організація курсів була вимушеним кроком, проте він дозволив у короткий час підготувати вчительські кадри.

8 травня 1944 р. був підписаний Наказ Наркома освіти УРСР Т.Г.Тичини “Про поновлення системи заочної педагогічної освіти в Українській РСР та про заходи по її зміцненню”. Згідно з наказом відновлювалася заочна форма навчання у трьох університетах, 17 педвузах і 23 педучилищах, з них у п’яти педагогічних вузах і шести педшколах Донбасу. Крім того наказ зобов’язував усіх вчителів шкіл, що не мали відповідної освіти, були здобути її в найближчі кілька років [11, 17]. Проте стан виконання наказу був незадовільним. На кінець 1944/1945 навч. р. на заочних відділах педагогічних вузів Донбасу вже навчалося 3 346 осіб. Однак кількісні показники не відбивали реального стану речей з освітою педагогів. Так, за офіційними даними, у Ворошиловградській області в 1945 р. 1 079 учителів не мали відповідної освіти, і 345 з них ніде не навчалися, в Сталінській області 262 вчителі з тих, що потребували підвищення освітнього рівня, не були охоплені заочним навчанням [32, 63]. Навіть педагоги, що формально були студентами заочних відділів педагогічних училищ і вузів, на практиці не навчалися, оскільки не мали навіть мінімальних умов для цього.

При Наркоматі освіти був створений відділ заочного навчання і науково-методичний кабінет. Задля забезпечення заочних відділень навчально-методичними матеріалами 31 січня 1945 р. був затверджений “План видання навчальних планів, програм, методичних вказівок, конспектів і лекцій”. Проте заплановані накладі видань були дуже обмеженими. Так, для педвузів з контингентом 28 300 чол. передбачався наклад одного найменування навчально-методичних матеріалів у кількості 2 000 – 3 000 примірників. Але навіть цей план був виконаний не повністю: за кількістю найменувань матеріалів – на 43%, а за кількістю друкованих аркушів – на 30% [32, 36, 66-67].

Згідно з Постановою РНК СРСР від 18 грудня 1943 р. “Про заходи щодо зміцнення системи заочної педагогічної освіти” всі вчителі-заочники, що навчалися успішно, мали окремі пільги: звільнення від плати за навчання, право на безкоштовний проїзд до місця навчання і назад, звільнення від будь-якої позаурочної роботи протягом чотирьох вечорів на тиждень без урахування вихідного дня тощо. Крім того, для вчителів-заочників організовувалися пересувні бібліотеки та консультативні пункти [22, 17-18].

Проте гострою залишалася проблема нестачі навчальної літератури і викладачів, що негативно впливало на якість навчального процесу і порушувало графік роботи консультаційних пунктів. Заочні відділення потерпали від нестачі навчальних та житлових приміщень. По УРСР 43% учителів-заочників не з’явилася на літню сесію 1944/1945 навч. р., по Донбасу цей показник становив 40%, причому лише 10,6% з них мали на це поважні причини [26, 14, 33, 41, 44, 51, 57]. Це було пов’язане з порушенням транспортного сполучення між населеними пунктами, несвоєчасною виплатою вчителям зарплати, неможливістю організації у багатьох школах замінів на час сесії. Намагаючись запобігти зривам у навчальному-виховному процесі, адміністрація шкіл та органів освіти всіляко перешкоджала виїзду вчителів-заочників на сесію. Так, завідувач Ворошиловського райвно О.В. Краснощоків оголосив сувору догану вчителям-заочникам І.Ю. Сілаєвій і Т.В. Литяк за те, що вони виїхали за викликом інституту на сесію. Крім того, у жодній школі УРСР не була виконана вимога уряду про звільнення вчителів-заочників від позаурочної роботи протягом чотирьох вечорів на тиждень [32, 70].

Дуже низькою була успішність навчання. З 2004 студентів-заочників педвузів Донбасу, що з’явилися на літню екзаменаційну сесію 1944/1945 навч. р., лише 390, або 19,5%, склали іспити з усіх предметів [26, 14, 33, 41, 44, 51, 57]. Деякі педагогічні навчальні заклади практикували умовні переведення студентів на наступний рік. Державні комісії відзначали, що більшість випускників, які навчалися заочно, виявляли недостатню обізнаність як з фахових, так і з загальних дисциплін. Так, у Ворошиловградському педагогічному інституті з 374 студентів, що писали контрольний диктант з української мови, 182 чол., або 48,7% від загалу, отримали незадовільні оцінки. Основна причина цього полягала у відсутності навчальної літератури та у перевантаженості учителів-заочників навчальною та громадською роботою. Як наслідок заочні відділи педагогічних вузів УРСР у 1944/1945 навч. р. випустили лише 402 вчителі [32, 65], з них 96 чол., або 23,9% від загалу, – вузи Донбасу

[26, 14, 33, 41, 44, 51, 57]. Отже, вирішити проблему підвищення кваліфікації вчительських кадрів за допомогою організації заочного навчання протягом війни так і не вдалося.

Остаточно вирішити проблему вчительських кадрів до кінця війни так і не вдалося. В 1944/1945 навч. р. дефіцит педагогічних кадрів ще зріс через збільшення кількості дітей шкільного віку за рахунок реєвакуйованих і дітей семирічного віку, що прийшли до школи. На початок навчального року в Донбасі не вистачало 2 034 вчителів, з них 971 для початкової школи [33, 1]. Через це в ряді шкіл не викладалися окремі предмети, вакансії заміщувалися за рахунок додаткового навантаження на працюючих учителів, що негативно впливало на якість їх роботи та на стан здоров'я.

Розв'язання складних проблем в освітній сфері значною мірою залежало від раціональної організації роботи учителя, який, однак, виконував багато невластивих педагогу функцій. У зв'язку з цим було переосмислено роль соцзмагання у сфері навчання, визнано його шкідливий вплив на якість навчання й дисципліну в школі. З огляду на це в 1944 р. було відмінено практику соцзмагання в школах [15, 179], що значно підвищило авторитет учителя, створило передумови для більш об'єктивного оцінювання знань учнів і для більш ефективної роботи педагога, спрямованої на пошук методичних підходів, адекватних завданням поліпшення успішності й якості навчання.

Значну увагу приділяв уряд і партія ідеологічній підготовці педагогів, оскільки їм відводилася провідна роль у вихованні молодого покоління в дусі комуністичної ідеології. Так, протягом 1943/1944 навч. р. пройшли численні наради, семінари та районні конференції за участю представників обкомів, райкомів партії, де вчителям оголошувалися і роз'яснювалися основні постанови уряду та партії щодо школи, висувалися вимоги до змісту і методів навчання і виховання в умовах війни, особлива увага приділялася патріотичній роботі серед учнів. 25–28 липня 1944 р. у Києві відбулася республіканська нарада активу працівників народної освіти, де підвищення ідейного і методичного рівня педагогічних кадрів було проголошено одним з основних завдань діяльності органів освіти на місцях. Для вчителів читалися лекції з питань поточної політики, організовувалися гуртки з вивчення книги Й.Сталіна “Про Велику Вітчизняну війну” тощо [6, 11].

Поряд з ідеологічною обробкою задля здійснення повного контролю над вчителями державою використовувалися й інші методи впливу аж до заходів репресивного характеру. Радянська влада підозріло ставилася до освітян, що пережили окупацію. Учителям, які працювали у закладах або органах освіти в період окупації, цей час у педагогічний стаж не враховували, а тим, хто не працював за спеціальністю – враховували [18, 185]. Практично всі педагоги, що перебували на окупованій території, розглядалися владою як неблагонадійні, “неповноцінні” [64, 2]. Їх неодноразово перевіряли на предмет співпраці з нацистами. Такі вчителі мали обмежений доступ до керівних посад, і вся їх діяльність перебувала під постійним контролем з боку різних органів влади [6, 82-84; 1, 15зв.].

Нерідко педагогів, що пережили окупацію, позбавляли права викладати.

Досить показовою була справа вчительки біології середньої школи №66 м.Дебальцевого В.Г. Набокіної, яку в січні 1944 р. за рішенням атестаційної комісії Північно-Донецької залізниці позбавили права працювати за фахом на підставі неперевіраних обвинувачень у співпраці з ворогом. У результаті педагог з вищою освітою протягом півроку працювала чорноробом. Її численні звернення до правових, партійних і радянських органів не дали жодного результату. І тільки завдяки скарзі чоловіка В.Г. Набокіної, гвардії майора, тричі орденосця М.Є. Набокіна, що мав письмову подяку від самого головнокомандувача Й.Сталіна, було проведено розслідування справи, в результаті якої з жінки було знято всі підозри і поновлено на посаді [3, 4, 8, 15, 29 зв., 31-33].

Проте сотні невинних учителів Донбасу не тільки зазнали різноманітних утисків, але й були засуджені до різних строків покарання. Так, директор НСШ с. Попівка Краснолиманського району Г.П. Корж покінчила з собою у 1943 р., через місяць після арешту, у зв'язку з безпідставним звинуваченням у пронацистській агітації; учитель СШ шахти “Ново-Бутівська” Макіївського району М.Ч. Коротков був засуджений до 15 років ув'язнення “за роботу в період окупації завідувачем школи і побиття дітей”; директор НСШ с.Златоустівка Волноваського району П.П. Воротников, який у період окупації очолював “Просвіту” та “бив учнів, провадив антирадянську агітацію”, був засуджений до 10 років виправно-трудова таборів з поразкою у правах на п'ять років і конфіскацією майна [16; 17, 566]. Причому всі ці звинувачення протягом 50–90-х рр. ХХ ст. були визнані неправомірними, а справи сфабрикованими.

Репресії в учительському середовищі переслідували мету забезпечити систему освіти легкокерованими кадрами, які б без зайвих запитань виконували всі директиви зверху і здійснювали тотальний контроль держави над молодим поколінням.

Партійна номенклатура використовувала вчителів для проведення масово-політичної роботи серед населення. Вчителі читали лекції з питань політичної ситуації у світі, активно включалися у суспільно корисну працю. Так, протягом 1944/1945 навч. р. у районних лекторських групах Ворошиловградської області працювало 410 вчителів, які за цей час прочитали населенню близько 2 500 лекцій [33, 60].

Попри утиски і матеріальні негаразди більшість вчителів Донбасу займали досить активну громадську позицію, були прикладом не лише для своїх вихованців, але й для широкого загалу. Разом з учнями та їх батьками вони у вільний від занять час бралися до відбудови навчальних приміщень, працювали на сільськогосподарських роботах, організовували роботу дітей щодо збору лікарських рослин, сприяли розгортанню різноманітних патріотичних рухів: тимурівського, зі збору коштів у фонд оборони, збору металобрухту тощо. У Краснодонському районі Ворошиловградської області вчителі, учні і батьки в 1943 р. відремонтували власними силами 48 шкільних приміщень. У 1943 р. з розгортанням соцзмагання між учнями шкіл УРСР на кращу участь у сільськогосподарських роботах поряд з 23 тис. школярів на полях колгоспів і

радгоспів Ворошиловградської області працювало 1 615 вчителів. Крайні вчителі області Н.Т. Волховська, І.І.Клименко, В.Л.Задорожна до 30 серпня 1943 р. відпрацювали в середньому по 50 трудових днів, і це після завершення дуже важкого в усіх відношеннях навчального року [36, 10, 58]. У 1944 р. з розгортанням соцзмагання серед шкіл УРСР з 10 359 вчителів Сталінській області участь у сільськогосподарських роботах взяли 3 258 вчителів, або 31,5% від загалу [34, 179]. Вчителі природознавства та географії шкіл Донбасу навесні 1944 р. вели широку консультативну підготовку до збору лікарських рослин, а влітку разом з учнями збирали рослинну сировину для виготовлення ліків. За літо 1944 р. педагогами та школярами тільки Ворошиловградської області було заготовлено 880 кг лікарських рослин [35, 39]. І таких прикладів вчительського ентузіазму надзвичайно багато.

Значна роль належала педагогам в організації дозвілля учнів, у формуванні їх громадської позиції. За даними на кінець 1943 р. тільки у Ворошиловградській області гуртковою роботою було охоплено 25 293 учні, з них військово-фізкультурними гуртками – 4 819, або 19,1% від загалу [30, 13]. У Сталінській області в I півріччі 1944/1945 навч. р. діяло близько 5 500 гуртків [4, 34].

. Отже, аналіз документальних матеріалів дозволяє зробити висновок, що в процесі відновлення роботи шкіл регіону перед педагогічними працівниками держава поставила надзвичайно важливі завдання, в ході виконання яких вчителі стикнулися з суттєвими труднощами організаційного, методичного та матеріального характеру, що в свою чергу спричинилося до збільшення фізичного та психологічного навантаження на педагогів. Щоденні перенавантаження значно обмежували реалізацію творчих можливостей багатьох вчителів, позбавляли можливості професійного самовдосконалення, пошуку нових методів, прийомів і форм викладання. Незважаючи на певні позитивні зрушення щодо становища педагогів їх матеріально-побутові умови, з огляду на залишковий принцип фінансування освіти, постійно відставали від вимог часу. А важке матеріальне становище було великою перешкодою на шляху зростання кваліфікації та педагогічної майстерності вчителів. Суттєвим чинником життя педагогів став ідеологічний тиск з боку держави, що відбивалося безпосередньо на їх психологічному стані, а отже, і на професійній та громадській діяльності.

Однак попри всі труднощі воєнного часу педагогічна інтелігенція Донбасу продемонструвала активну громадську позицію і стала суттєвим чинником відбудови мережі загальноосвітніх шкіл, налагодження навчально-виховного процесу та розгортання патріотичних рухів молоді.

Література

1. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.326. – Оп.2. – Спр.58.
2. ДАДО. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.91.
3. ДАДО. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.92.
4. ДАДО. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.1070.
5. ДАДО. – Ф.Р 2852. – Оп.1. – Спр.119.
6. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.179. – Оп.3. – Спр.136.

7. ДАЛО. – Ф.Р 1067. – Оп.4. – Спр.437.
8. Добров П.В., Есип И.М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – Донецк: ООО “Друк-Инфо”, 2000. – 240 с.
9. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 1995. – 219 арк.
10. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2002. – 225 арк.
11. Культурне будівництво в УРСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів у 2-х томах. – К.: Держполітвидав, 1961. – Т. 2. – 664 с.
12. Ляшенко Г.П. Успіхи культурного будівництва в Донбасі в післявоєнні роки (1943-1950 рр.): Метод. Вказівки з спецкурсу для студентів-заочників. – Донецьк, 1968. – 90 с.
13. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985). – К.: Либідь, 1992. – 196 с.
14. Міхненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – 153 с.
15. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: Сборник документов 1917-1973 / Сост. А.А. Абакумов, И.П. Кузин, Ф.И. Пузирёв и др. – М.: Педагогика, 1974. – 559 с.
16. Поточний архів обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією» при Донецькій облдержадміністрації. – Картотека реабілітованих.
17. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга друга. – Донецьк: Вид-во КП “Регион”, 2005. – 645 с.
18. Терещенко Т.В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл у початковий період відбудови народного господарства 1943-1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) // Історичні і політологічні дослідження. – 2005. – №1(23). – С.182-190.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ України). – Ф.1. – Оп.73. – Спр.12.
20. ЦДАВОВУ України. – Ф.342. – Оп.14. – Спр.665.
21. ЦДАВОВУ України. – Ф.Р 166. – Оп.15. – Спр.3.
22. ЦДАВОВУ України. – Ф.Р 166. – Оп.15. – Спр.7.
23. ЦДАВОВУ України. – Ф.582. – Оп.10. – Спр.17.
24. ЦДАВОВУ України. – Ф.Р 166. – Оп.15. – Спр.18.
25. ЦДАВОВУ України. – Ф.Р 166. – Оп.15. – Спр.55.
26. ЦДАВОВУ України. – Ф.Р 166. – Оп.15. – Спр.67.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.876.
28. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.11.
29. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.12.
30. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.22.
31. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.37.
32. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.53.
33. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.196.
34. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.3. – Спр.1205.
35. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.3. – Спр.1206.
36. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.3. – Спр.1990.
37. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі - ЦДАМЛМ України). – Ф.464. – Оп.1. – Спр.10383.
38. ЦДАМЛМ України. – Ф.464. – Оп.1. – Спр.10476.

В статті на основі архивних матеріалів розглядаються соціальні умови професійної та громадської діяльності педагогічних кадрів

образовательных школ Донбасса в период с 1943 по 1945 гг. Анализируется политика государства в отношении представителей данной категории украинской интеллигенции. Особое внимание уделено изучению вопросов, связанных с материальным и моральным положением педагогов в данный период, а также основным направлениям их профессиональной деятельности. Отмечена ведущая роль учительства в организации и налаживании обучения подрастающего поколения.

In article on the basis of archival materials social conditions professional and public work of pedagogical shots of comprehensive schools of Donbass during the period with 1943 for 1945 are considered. The policy of the state concerning representatives of the given category of the Ukrainian intelligency is analyzed. The special attention is given studying of questions, связанных with material and moral position of teachers during the given period, and also to the basic directions of their professional work. The leading part of a teaching in the organisation of training of rising generation is noted.

ББК ТЗ(0)63-612.31

Богінська І.В., Павлов В.В.

РОЛЬ НАТО У СТВОРЕННІ «ОДНОПОЛЯРНОГО СВІТУ»

У статті розглядається питання щодо ролі НАТО у створенні «однополярного світу».

В останнє десятиріччя минулого століття з падінням Берлінського муру формально закінчилася «холодна війна», найхарактернішою ознакою якої було протиборство між США і СРСР, НАТО і Організацією Варшавського Договору (ОВД).

Із двох полюсів біполярної системи залишився один – США, які, користуючись ситуацією невизначеності в стосунках між державами, взяли впевнений курс на формування нової системи міжнародних відносин, що отримала назву «однополярного світу». Водночас розпочався процес адаптації Північноатлантичного Альянсу до нових геополітичних умов. На той час Альянс, лідером якого були Сполучені Штати, являв собою найбільш ефективний механізм європейського залучення США.

У західній політології стосовно оцінки сучасного світоустрою дослідники розподілились на «два табори». Представники одного з них, зокрема І.Валлерстайн, С.Хантінгтон, категорично заявляють, що в найближчому майбутньому «однополярного світу» не буде [1, с. 90, 92]. «Мультикультурний світ неминучий, тому глобальна імперія неможлива», - зауважує С.Хантінгтон [14, с. 526]. На відміну від них Г.Кіссінджер, З.Бжезинський послідовно доводять реальність існування «однополярного світу» [2, с. 84; 5, с. 194; 7, с. 21; 9, с. 138; 12, с. 48-49]. На думку З.Бжезинського, в умовах «монополізації США статусу єдиної глобальної держави», можливо багатоваріантне використання силової політики Заходу на геополітичному просторі в перспективі [2, с. 84].

Окрему позицію у цьому питанні займають російські науковці, які або негативно висвітлюють, або взагалі заперечують існування «однополярного світу», визнають лише ООН на противагу НАТО єдиною легітимною міжнародною організацією у вирішенні питань війни та миру [3, с.198; 4, с.17, 31; 6, с. 69; 8, с. 78; 10, с. 112].

Аналіз літератури свідчить про відсутність спеціального узагальнюючого дослідження з проблеми ролі НАТО у формуванні «однополярного світу». Все вище сказане визначає актуальність дослідження і має науковий і практичний інтерес у питаннях вивчення воєнної та політичної діяльності Північноатлантичного альянсу за останній період, починаючи з 1989 р.

На той момент у світі склалася унікальна ситуація: протягом кількох років Європа та світ опинилися в принципово новій геополітичній ситуації - традиційні супротивники НАТО зникли, була усунута безпосередня військова загроза конфлікту ворогуючих блоків, США опинилися поза конкуренцією. Вже у другій половині 1990-х років Вашингтон переходить до проведення наступальної зовнішньої політики з метою реалізації конкурентних переваг та формування світового порядку, максимально сприятливого для національних інтересів Сполучених Штатів.

Після закінчення «холодної війни» основною проблемою для НАТО стала відсутність бачення подальшої ролі, оскільки Альянс був створений для запобігання загрози зі Сходу.

Процес формування нової ідентичності НАТО співпав у часі з посиленням патронажу Німеччини над Центральною та Східною Європою, особливо країнами Вишеградської групи й формуванням незалежного від НАТО Єврокорпусу, з одного боку, так і неспроможністю ООН, ОБСЄ та ЄС зупинити війну на Балканах, - з іншого.

Розпад ОВД та СРСР не спонукав країни НАТО розпустити свою воєнну організацію й перетворити Альянс в переважно політичну структуру. США та західноєвропейські держави почали вишукувати способи надати імпульс співробітництву у рамках блока – через урізноманітнення й розширення його функцій, але без згортання тих оборонних та воєнно-стратегічних аспектів діяльності, які здійснювалися протягом попередніх років. Мова йшла не про радикальну реструктуризацію та трансформацію НАТО, а про перетворення Альянсу в організацію, більш універсальну за своїми функціями.

Елементами такої політики стала нова стратегічна концепція – розширення Північноатлантичного альянсу на Схід. Наголос робився на збереженні та використанні інструментів блокової політики попереднього періоду. Багатосторонні інститути пристосовувались під потреби все тієї ж блокової політики, але вже без стримувань та противаг, які існували в біполярній системі. Вашингтон здійснив поетапне та прискорене розширення Північноатлантичного альянсу на Схід, змінивши в «американському» ключі весь баланс сил у Європі. Була сформульована основна мета подальшого розширення – вдосконалення безпеки й зміцнення стабільності в євроатлантичному регіоні, сприяння демократичним реформам; встановлення цивільного та демократичного контролю над збройними силами; розвиток добросусідських відносин; підтримання процесів інтеграції та співробітництва в Європі.

У зв'язку з цим на 11-му самміті в Лондоні (5-6 липня 1990 р.) Альянс проголосив курс на трансформацію з воєнно-політичного блоку, орієнтованого на жорстке протистояння з СРСР, в організацію, націлену переважно на

політичну сферу діяльності та миротворчість. Для реалізації зазначеного курсу передбачалося набуття статусу основоположної структури безпеки, підключення країни Центральної та Східної Європи, а також колишнього СРСР до роботи НАТО, забезпечення їх участі у координації спільної діяльності у сфері безпеки, а також представництво у політичних і економічних інститутах блоку. Це дозволило би також фактично замкнути «пояс» безпеки «Півночі» із Заходу на Схід.

В умовах «холодної війни» криза розглядалася як коротка прелюдія масштабного військового конфлікту. При цьому головний акцент робився на необхідності у максимально стислі строки привести об'єднані військові сили в бойову готовність і мобілізувати резерви; перекинути із США підкріплення в Європу. Після «холодної війни» воєнна криза стала розглядатися як тривалий період локального протистояння, безпосередньо не загрожуючий безпеці країн НАТО. Відповідно, на передній план висувається використання невоєнних можливостей впливу на локальні кризи для їх урегулювання.

До 1999 р. остаточно сформувалася глобальна стратегія супердержави з ідеєю «стабільної однополярності» в основі [3, с. 198].

Європа делегувала Сполученим Штатам Америки завдання по колонізації простору колишніх союзників СРСР, а також самого простору колишнього СРСР. США збудували схему світового порядку з метою досягнення в XXI столітті «абсолютної переваги» у планетарному масштабі. Про це свідчить «Проект для нового американського століття» (1998 р.) і нова Стратегія національної безпеки США (2000 р.) [7, с. 21; 16].

Північноатлантичний альянс, створений колись для відбиття радянської загрози, на той момент уже не існуючої, був використаний у своєму новому вигляді, модернізованому в 1999 р. і випробуваному в дії під час нанесення бомбових ударів по Югославії, щоб розширити та посилити контроль США за Старим Світом.

Теракти 11 вересня 2001 р. «підказали» в якості «великої ідеї» нового світоустрою, в якому домінували би США, боротьбу з міжнародним тероризмом. Але варто зазначити, що антитерор справді міг би стати ключовим об'єднуючим чинником для світового співтовариства, якби не прагнення США використовувати антитерористичну коаліцію в якості інструмента утвердження свого глобального лідерства.

Однією з настанов доктрини національної безпеки США (2006 р.) є недопущення появи в постбіполярному світі політичних чи економічних угруповань, які потенційно загрожуватимуть національним інтересам США, тобто реалізації їх гегемоністських планів у формуванні нового світового порядку [11, с. 60].

Адміністрація США не одноразово дозволяла собі діяти, ігноруючи норми міжнародного права, в обхід існуючих міжнародних інститутів, включаючи Організацію Об'єднаних Націй.

На сьогоднішній день аналітики не виключають посилення впливу США у світі і на європейському континенті як єдиної країни, здатної проводити військові акції у різних регіонах земної кулі з використанням НАТО.

Північноатлантичний союз продовжує залишатися нарізним каменем системи європейської безпеки, усі держави-члени ЄС діють за стандартами НАТО у сфері безпеки та оборони і в більшості випадків європейська оборона буде ґрунтуватися на можливостях НАТО.

У 1994 році було офіційно узгоджено курс на формування «Європейської складової в сфері безпеки та оборони — ЕССБО» (European Security and Defence Identity — ESDI) у рамках НАТО. Прийнята концепція «Багатонаціональних оперативно-тактичних груп – БООТГ (Combined Joint Task Force — CJTF), які можуть виділятися зі складу НАТО в якості «відокремлених, але не окремих сил» для передачі їх під керівництво ЗЄС, залишаючись при цьому невід’ємною частиною військової структури блоку.

Ідея оборонних можливостей (ІОМ), ініційована на Вашингтонському самміті НАТО (квітень, 1999 рік), передбачала перетворення «користувачів безпеки» на її «постачальників». Була прийнята концепція глобальної відповідальності НАТО, що дозволяла, в тому числі, глобальне використання воєнної сили поза зоною відповідальності блоку, що було визначено в «Стратегічній концепції блоку» (1999 р.) [15, с. 32].

Після подій 11 вересня 2001 року в США країни-члени НАТО були вимушені переглянути свій курс. У зв’язку з цим на черговому самміті НАТО в Празі в листопаді 2002 року було прийнято нову ініціативу з розвитку та вдосконалення військового потенціалу НАТО – так зване Празьке зобов’язання з потенціалу (ПРЗП), що визнавалося необхідним для ведення сучасних воєнних дій в умовах існування великої загрози з боку міжнародного тероризму.

На Заході найчастіше розглядають НАТО і ЄС як дві складові частини європейської економіко-політичної системи, де ЄС відповідає за економічну інтеграцію, а НАТО – за питання безпеки, обопільно доповнюючи одне одного.

В Європі після Другої світової війни відбулася значною мірою атрофія геополітичного мислення урядів європейських держав. Це сталося під впливом «тепличного» геополітичного клімату, створеного завдяки існуванню НАТО й залученню США до проблем безпеки в Європі за часів «холодної війни».

Навіть таке ключове для Європи рішення, як збільшення ЄС за рахунок десяти нових членів, було ухвалене Європейським Союзом лише під впливом розширення НАТО (у ході внутрішньо-європейського обговорення спочатку пропонувалося розширення ЄС на 3-7 країн). Усі країни, крім Кіпру і Мальти, стали членами ЄС у 2004 році лише після того, як увійшли до Північноатлантичного Альянсу внаслідок рішень, ухвалених НАТО в 1997 і 2002 рр.

Раптово змінювати таку ефективну систему безпеки, як НАТО європейські держави не мають ані коштів, ані бажання.

Відбувся процес перетворення НАТО в інструмент силового забезпечення інтеграції, силовий каркас «нового світового порядку».

Ухвалення Римської декларації у листопаді 1991 р. заклало підвалини для переведення еволюційних відносин на ґрунтовнішу інституційну основу. Прямим наслідком цього стало створення керівництвом НАТО в грудні 1991 р.

Ради північноатлантичного співробітництва (РПАС), потім Ради Євроатлантичного партнерства (РЄАП) (1997 р.) і програми «Партнерства заради миру» (1994 р.). Країни-члени РЄАП можуть розвивати політичні відносини з НАТО відповідно до своїх індивідуальних потреб, відігравати активнішу роль у процесі прийняття рішень щодо заходів (наприклад – з підтримання миру), у яких вони беруть участь. ПЗМ відкрила можливість участі в операціях по підтриманню чи установленню миру держав, що не є членами НАТО. Поява цієї концепції створила додаткові можливості для еволюції НАТО і перетворення її в організацію, спроможну надавати свою воєнну інфраструктуру в розпорядження багатонаціональної коаліції держав, які здійснюють операції по підтриманню миру під егідою ООН чи ОБСЄ.

Наголошувалось, що сучасним загрозам безпеці — тероризм, розповсюдження зброї масового ураження, неконтрольоване розповсюдження стрілецької і легкої зброї, нелегальна торгівля наркотиками і ядерними матеріалами, нелегальна міграція, корупція, відмивання брудних грошей, природні катаклізми, дефіцит води, нафти і газу — неможливо протистояти без ефективної співпраці між цивільними і військовими інституціями.

У січні 1994 року на Брюссельському самміті НАТО була підтверджена відкритість Альянсу для членства інших європейських держав, які спроможні втілювати в життя принципи Вашингтонського договору і робити свій внесок у безпеку північноатлантичного регіону.

Приєднання нових членів до Альянсу проходило у формі так званих «хвиль» розширення – «першої», «другої» та «третьої» у 1999, 2004 та 2009 рр. відповідно.

Перша «хвиля» – вступ до НАТО Польщі, Чехії та Угорщини – не тільки знаменувала собою початок процесу розширення, а була, ймовірно самою складною для країн-кандидатів, оскільки на їхньому досвіді вироблялись умови, процедури й інструменти розширення, які існують сьогодні.

Два найбільш очевидні мотиви ініціації «першої хвилі» — це 1) запобігання пошуку Німеччиною нових, альтернативних трансатлантичним, механізмів забезпечення її безпеки, і 2) недопущення виникнення у Європі відмінних від НАТО міжнародних інтегрованих військових структур – підтримка «натоцентричності» європейської системи безпеки – що вимагало від Альянсу розширення членства, причому розширення відкритого, такого, що сприймалося б як процес, а не подія. Якби НАТО оголосила про разове розширення, як то пропонувала Франція, це означало б новий розподіл сфер впливу. Партнерство заради миру, позбавлене опори на можливість членства в НАТО, втратило б свою ефективність й підштовхнуло б до пошуку геополітичних альтернатив.

Країни другої «хвилі», які приєдналися до Альянсу в квітні 2004 року, вже діяли згідно Плану дій заради членства. Крім цього, друга «хвиля» була безпрецедентно великою: ще ніколи до НАТО не вступала така кількість країн. Це становило певні труднощі та викликало побоювання щодо того чи не послабить це НАТО, адже набагато збільшувалась зона відповідальності щодо

якої діє Стаття 5 Північноатлантичного Договору. Виникали питання чи будуть ці країни «постачальниками», а не «користувачами» безпеки, чи не внесе це розлад у трансатлантичну єдність у процесі досягнення консенсусу під час прийняття політичних рішень.

Під час прийняття НАТО рішень щодо другої «хвилі» розширення військові інтереси стали важливішими за оборонно-промислові й вирішальними стали питання створення військових підрозділів, здатних виконувати нові місії НАТО та модернізації військової інфраструктури, необхідної для підтримки колективних дій. Зміна пріоритетів висунула на перший план головний мотив розширення – поліпшення безпеки євроатлантичного простору. Сім країн – Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина та Словенія – які 29 березня 2004 року офіційно стали членами НАТО увійшли до другої «хвилі» розширення НАТО – найбільшої в історії. Держави, які вступили до НАТО внаслідок другої «хвилі» розширення, першими пройшли процедуру досягнення членства, приєднавшись й діючи за Планом дій заради членства.

Третьою «хвилею» стали балканські країни – Хорватія та Албанія. Щодо вступу в НАТО ці країни розглядалися разом, оскільки у травні 2003 р. вони підписали Адріатичну хартію – угоду про спільний План дій заради членства.

Важливе питання полягає в тому, чи буде НАТО і далі розширяти свою зону відповідальності та проводити в ній військові операції. У документі, прийнятому за підсумками ювілейного самміту НАТО, що проходив 3-4 квітня 2009 р. в Страсбурзі та Келі, – так званій Декларації з безпеки, – говориться, що «двері в НАТО відкриті для всіх демократичних країн Європи, які розділяють цінності Альянсу» [13]. Але які країни можуть стати наступними членами НАТО, у цій декларації не уточнюється.

Таким чином, у сучасному світі НАТО є єдиною організацією, яка довела свою спроможність гарантувати колективну безпеку, спромоглась адаптуватися до нових реалій й не тільки зберегти сенс свого існування, запровадивши широкомасштабну трансформацію своїх структур, але й розширити сферу відповідальності євроатлантичного простору шляхом розповсюдження цієї зони на весь світ й прийняття нових членів. НАТО перетворилася з організації колективної оборони на організацію колективної безпеки, стала зручним і перевіраним інструментом створення «однополярного світу».

Література

1. Александров-Деркаченко П. Диалог цивилизаций // Свободная мысль. – М., 2008. - № 1 (1584). - С. 89-96.
2. Военная сила. Размышления о её свойствах и месте в современном мире / С.Е.Благоволин, Д.М.Проэктор, С.Ю.Казеннов и др. – М.: Наука, 1992. – 157 с.
3. Греков К. Образ России в глобальном мире // Свободная мысль. – М., 2008. - № 8 (1591). – С. 197-204.
4. Дискуссия в «Международной жизни» Realpolitik от Мюнхена // Международная жизнь. – М., 2007. - № 4. – С. 8-38.
5. Иноземцев В. Повторенье – мать ученья // Свободная мысль. – М., 2008. - № 1 (1594). – С. 193-202.
6. Клепацкий Л. Стратегическая близорукость Евросоюза // Международная жизнь. – М., 2007. - № 10. – С. 58-74.

7. Къеза Д. Что делать после ужина // Международная жизнь. - М., 2008. - № 5. - С. 19-23.
8. Маруев А. Международные отношения: геополитический анализ и прогнозирование // Свободная мысль. - М., 2007. - № 4 (1579). - С. 70-82.
9. Мировая политика и международные отношения: Учебное пособие / Под ред. С. А. Ланцова, В. А. Ачкасова. — СПб.: Питер, 2005. - 448 с.
10. Рыжов В. Жить во лжи и дураках // Свободная мысль. М., 2007. - № 11. - С. 111-120.
11. Современный мир и Россия //Международная жизнь. - М., 2007. № 1-2. - С. 50-94.
12. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира. - М., 2003. - С. 48-49.
13. Участники саммита НАТО повторили обещание в будущем принять Украину и Грузию в альянс. - 2009. - [Цит. 2009, 3 квітня] - Доступний з <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20090404235050.shtml>
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. - М.: Изд-во АСТ, 2003. - 603 с.
15. Цифра Ю. Вплив диспропорції військових витрат членів НАТО на майбутнє альянсу // Віче. - К., 2008. - № 3. - С. 32-33.
16. A National Security Strategy for a Global Age. - 2000. - [Цит. 2009, 18 квітня] - Доступний з http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nss/nss_dec2000_contents.htm

*В статье рассматривается вопрос роли НАТО в создании «однополярного мира».
The issue of NATO's role in the creation of "unipolar world" is regarded in the article.*

УДК 947: 658. 385 (477.61)

Болотчева К.В.

КУЛЬТУРНІ ПОТРЕБИ РОБІТНИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 20-І РОКИ ХХ СТ. ТА ФОРМИ ДОЗВІЛЛЯ, ІНІЦІЙОВАНІ ТА КОНТРОЛЬОВАНІ ДЕРЖАВОЮ

Аналізуються деякі особливості «входження» нової пролетарської культури в робітниче середовище, зокрема, ступінь відображення загального культурного зростання країни у 20-і роки ХХ ст. на культурному рівні та культурних потребах нової робітничої родини.

Сучасний період державного будівництва України супроводжується зростанням ролі історичних знань, підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років. Дослідники все більше уваги приділяють розгляду проблем повсякденності, стосункам особистості із представниками влади, настроям і побутовим потребам людей, оскільки без цього неможливо відтворити цілісну картину історичного розвитку країни.

Повернення до культурної спадщини українського народу, що була штучно знівельована у часи тоталітаризму, є одним із основних аспектів духовного зцілення народу, шляхом до піднесення патріотизму та консолідації нації.

Завдання розбудови української державності, становлення національної свідомості та політичної ідентичності потребують комплексного дослідження питань політизації повсякденного життя українського народу 1920-х рр. Саме в той час сягають своїм корінням деякі сучасні національно-культурні, господарські та політичні проблеми України.

Невід'ємним аспектом повсякденного життя городян тих часів була сфера їхнього дозвілля, що охоплювала різні форми культурного відпочинку,

дослідження якого дає можливість простежити певні соціокультурні трансформації у міському середовищі.

Наукова розробка даної теми покликана сприяти усвідомленню суспільством і державою необхідності практичного врахування досвіду минулих років: тих змін, які відбувалися в житті і побуті українських городян та їх наслідків для української нації в цілому. Це є актуальним, тому що повсякденне життя сучасних українців має багато спільних ознак з досліджуваним періодом і дозволяє науково передбачити його можливі подальші перспективи і перетворення.

Аналізуючи сучасний стан розробки даної проблеми, не можна не звернутися до досвіду радянської науки 20-30-х років, коли було видано значну кількість робіт, в яких розглядалися такі питання побуту міського населення, як його дозвілля, навчання, культура, мораль тощо. У 20-х роках ХХ ст. проблеми дозвілля знаходилися під «гострим прицілом» партії та влади у зв'язку з докорінною перебудовою побуту, боротьбою з неписьменністю, релігією тощо. Перші дослідження вільного часу в країні передусім пов'язані з іменем С.Г. Струмиліна. Вони дали цікаві конкретні результати, зокрема щодо становища робітників в сфері дозвілля, і заклали методологічні засади дослідницької роботи вчених з вивчення бюджетів часу інших категорій міського населення [1]. Пізніше проблеми побуту робітників були розглянуті у роботі Е. О. Кабо [2]. У ті ж самі роки і на Україні з'явилися праці, які висвітлили окремі питання нового побуту і культури українського народу [3]. У 60-70-і роки радянська етнографія приділяла увагу вивченню життя міського населення. Проблеми культурно-побутових змін в житті трудящих УСРР розглядалися в роботах етнографів В.Ю. Келембетовой, В.В. Миронова, Г.П. Науменко та ін. [4].

Протягом останніх років вчені неодноразово зверталися до вивчення проблеми культури і побуту мешканців радянського міста в 20-30-і роки ХХ ст. Серед них слід зазначити Н. Лебіну [5], А. Євстратова [6], Ш. Плаггенборга [7], який у своїй монографії досліджував особливості культурної революції тощо, але всі ці дослідники не приділили достатньої уваги дослідженню вільного часу робітників та структури їхнього дозвілля у 20-і роки ХХ ст., що стало предметом нашого дослідження.

Мета даної статті – показати деякі особливості «входження» нової культури в робітниче середовище, а зокрема, ступінь відображення загального культурного зростання країни у 20-і роки ХХ ст. на культурному рівні та культурних потребах нової робітничої родини.

Порівняно з дореволюційним періодом у 20-х роках зріс обсяг вільного часу робітників, змінилася також і структура дозвілля: збагатилася сутність, місткішим стало його реальне «наповнення».

Дозвілля й відпочинок, як і кожне явище нашого суспільного чи індивідуального буття, соціально визначені в своєму розвитку і тісно пов'язані з конкретно історичними умовами. Основні форми дозвілля в досліджуваній період умовно можна поділити на дві групи. До першої належали форми дозвілля, які ініціювалися державою та були під її повним контролем. Це

передусім види діяльності, пов'язані з роботою культурно-освітніх установ, громадською діяльністю, самоосвітою та навчанням, наприклад, лекції, читання та бесіди, тематичні вечори тощо. Подібні види дозвілля були покликані виховувати повагу до офіційної ідеології та контролювати громадську думку. До другої групи належали форми дозвілля, які ініціювалися не державою, а простими людьми: прогулянки, гра в карти, шахи, видовища, масові розваги, товариські зустрічі в гостях, кафе, на танцях тощо. Такі форми дозвілля майже не підлягали державному контролю і носили більш приватний характер. Дозвілля виконувало дві головні функції: рекреаційну та функцію соціалізації людей. Враховуючи неможливість в межах даної статті детально проаналізувати всі форми дозвілля й відпочинку трудящих, вважаємо доцільним перш за все зупинитися на тих, що були ініційовані державою та пов'язані насамперед із пріоритетами, визначеними владою. Такі форми використання вільного часу, як громадська діяльність, самоосвіта та навчання, в бюджетних обстеженнях С. Струмліна отримали назву вільної праці.

На початку 20-х років ХХ ст. до робітничого середовища проник новий культурний прогрес. Оголошувалася нещадна війна неписьменності, дорослі робітники сотнями тисяч залучалися до навчання. Таким чином, в різних установах соціального виховання, професійної освіти та політпросвіти відбувалася широкого масштабу спеціалізація робітничої інтелігенції. При цьому, поступово пристосовуючись до мирних умов післявоєнного будівництва, методи робітничої освіти і викладання поступово поліпшувалися.

Будній день сімейного робітника розподілявся за відомою формулою: «вісім годин для праці, вісім для сну і вісім вільних», яка ще до недавнього часу була недосяжною для робітників. Необхідний для самовиховання і участі в суспільній діяльності час робітник міг виділити лише за рахунок свого відпочинку. Але, оскільки витрати часу на обов'язкову працю, включаючи працю по домашньому господарству, догляду за собою і дітьми, в два-три рази перевищували вільний час для відпочинку, виділити з нього багато для вільної творчої праці було дуже важко. Все ж таки робітник на початку 20-х років ХХ ст. виділяв щодня майже цілу годину зі свого мізерного відпочинку на таку вільну працю в області самовиховання і суспільної діяльності.

Цікаво також відзначити, що якщо із всього часу відпочинку (за даними С. Струмліна, в 1922 р. на відпочинок відводилося близько 4 годин 30 хвилин на день) виключалися витрати часу на їжу (близько 1 години 34 хвилин) і абсолютно бездіяльний відпочинок (56 хвилин), вимушений станом загальної перевтоми організму після дуже довгого робочого дня, то решта часу розподілялася між вільною працею (1 година 03 хвилини) і дозвіллям (57 хвилин) майже порівну. Інакше кажучи, робітник до 50 % свого вільного часу, — вільного в тому сенсі, що він дійсно міг розпоряджатися ним і розподіляти на власний вибір, - присвячував суспільно-корисній праці і лише залишок віддавав розвагам [8].

На самовиховання і участь у громадській діяльності в 1922 р. кожний працюючий чоловік за місяць витрачав понад 25 годин. Причому, чоловіки самовихованню приділяли в п'ять разів більше часу, ніж жінки, внаслідок

меншого розповсюдження письменності серед жінок та внаслідок того, що жінки в робітничій родині були дуже завантажені обов'язковою працею. Більша частина всього часу, відведеного на вільну працю, в робітничій родині приділялася читанню книг (47,2 %), на другому місці стояла газета (24,1 %), потім відвідини мітингів і маніфестацій, організаційна робота (18,7 %) і, нарешті, 10 % цього часу йшло на наукові заняття в різних гуртках, на курсах для дорослих тощо. По читанню газет і участі в суспільній діяльності перше місце належало працюючому чоловікові, по шкільному навчанню – жінці-робітниці, по читанню книг – членам, що допомагали родині. Висока норма витрат часу на читання книг у членів, що допомагали родині (27 годин на місяць), пояснювалася тим, що в цій групі переважала підростаюча робітнича молодь або дорослі безробітні, які мали в своєму розпорядженні найбільший запас вільного часу [9].

Що ж до працюючих чоловіків, то інтерес до газети, до злободенності поглинав у них інтерес до книги, особливо до белетристики. За даними С. Г. Струмліна, у кінці 1923 р. близько 90 % всіх працюючих чоловіків читали газету, витрачаючи при цьому в середньому на одного робітника 45 хвилин на день [10]. Особливий інтерес викликало висвітлення на сторінках газет міжнародної ситуації, питань заробітної плати і продуктивності праці.

До художньої літератури більшість робітників «ставилася зневажливо», романів не читали, оскільки «нема коли цим займатися» та і «не треба це було робітнику» [11]. Крім того, книга була для робітника коштовною й важкою для сприйняття. Якщо і читали робітники книги, то в основному політичного характеру.

З часом, під впливом нових побутових умов і практичних потреб робітники читали необхідну для роботи літературу виробничого і науково-технічного змісту. Більш за все в 1924 і 1925 рр. на пробудження читацьких інтересів вплинув запис до партії за ленінським закликком і пов'язане з цим політичне навчання.

У 1924 р. за книги політичного змісту бралися не тільки залучені до партійної роботи, але й безпартійні робітники. Однак, чим вище була кваліфікація робітників, тим більше читали вони книг і газет і тим частіше зверталися до послуг бібліотек, тобто читали систематично, а не випадково. Це було пов'язано з тим, що висококваліфіковані робітники, як правило, в більшості були комуністами, а членство в партії зобов'язувало їх бути добре підкованими в суспільно-політичних справах. Взагалі, в робітничому середовищі книгою користувалися не для відпочинку або розваги. Читання для робітника було все ще працею, не зовсім звичною, іноді важкою, але необхідною для життя і його пізнання. Навіть ті з немолодих робітників, які читали белетристику, не схвалювали російських класиків і неохоче читали стару літературу, оскільки не знаходили в ній соціального співзвуччя. Не встигнувши дорости до класичної літератури художньо, вони вже переросли її соціально. У досліджуваній період робітники відчували потребу не в читанні великих майстрів російської словесності, а в простих і зрозумілих «вчителів життя», які могли відповісти на хвилюючі питання сучасності. Ось чому з усіх

белетристів найбільшою популярністю користувався М.Горький. Проте ця характеристика відноситься до самого початку і до середини 1924 р. Далі, чим більше робітник звикав до книги і знайомився з нею, тим більше вросла вона в його побут, і читання з необхідного навчання поступово перетворювалося на потребу. Це в такій же мірі відносилось до белетристики, як і до літератури політичної і науково-виробничої. Будучи спочатку лише епізодом, потім засобом підготовки до тієї або іншої роботи, книга перетворилася пізніше на звичку і навіть потребу.

Окрім газет, читалися і журнали, але значно рідше і далеко не всіма робітниками. З журналів найбільшу популярність мали «Безбожник», «Крокодил» і «Червоний Перець». Професійних журналів робітники майже не читали. Своєрідний шлях культурного розвитку, що пройшли робітники, позначився в середині 20-х років в тому, що політичні і суспільно-побутові інтереси переважали над художньо-естетичними, питання злободенності і практичної політики мали перевагу над рештою всіх культурних запитів.

При характеристиці робітничого побуту слід зазначити регулярні відвідини чергових цехових зборів, на які робітники ходили систематично, але байдуже, з огляду на одну лише дисципліну, і крупних політичних доповідей і мітингів, що представляли собою іноді цілу подію в житті заводу. Окремі робітники також відвідували деякі виробничі наради і районні конференції. Так чи інакше, усілякого роду збори, лекції, гуртки і доповіді твердо увійшли до їхнього побуту.

Диференціація робітничого середовища і робітничої родини виявлялася у період, що досліджувався, досить виразно. Чим вище була кваліфікація робітника, тим частіше відвідував він лекції, гуртки, особливо політичні. Загальне ж число відвіданих зборів залежало, головним чином, від партійності. Тоді, як на долю безпартійного робітника припадали одні збори на місяць, на партійного робітника щомісячно - понад чотирьох. У партійних робітників не менше 123 вечорів на рік було зайнято громадсько-політичною роботою (робота в організаціях, мітинги, маніфестації), тобто один вечір з кожних трьох вечорів. І це не враховуючи навчання на вечірніх курсах і в школах, а також роботи на виборних посадах. І навіть в житті безпартійного робітника суспільно-політичні обов'язки займали близько 50 вечорів на рік, тобто по одному вечору на тиждень, також не враховуючи систематичних занять.

За даними обстеження бюджету часу, проведеного на початку 1925 р., суспільно-політичне життя займало в середньому у одного робітника 24 години на місяць [12].

Виразною була також культурна і політична відмінність між окремими членами однієї і тієї ж робітничої родини. На кожних 10 жінок в робітничій родині ще в 1925 р. приходилося 4 неграмотних. 23 % жінок працювали на виробництві, але відвідували збори лише 18 %, а членів партії (вірніше, кандидатів до партії) було лише 1 %. У всіх сферах суспільного життя робітнича молодь, яка щойно вийшла на суспільну арену, рішуче випередила не тільки своїх матерів, але і багато в чому обігнала батьків, особливо відносно грамотності й організованості.

Взагалі, такі активні види життєдіяльності робітників, як громадська діяльність, самоосвіта і навчання, протягом досліджуваного періоду зазнали якісної трансформації. У перші роки радянської влади громадська діяльність найчастіше пов'язувалася з відвідуванням зборів, клубів, участю в мітингах та маніфестаціях. Власне громадською роботою в партійних та профсоюзних організаціях займалося зовсім небагато робітників: в основному комуністи і комсомольці. Наприклад, С.Г. Струмлінін зазначав, що у 1922 р. роботою в організаціях займалися лише 3,3 % працюючих чоловіків (такий же відсоток працюючих жінок та 11,1 % молодих робітників). Проте вже в 1924 р. питома вага тих працюючих чоловіків, які брали участь у роботі громадських організацій, зросла до 24,3 % (10,5 % працюючих жінок та 15,9 % працюючої молоді) [13]. До певної міри аналогічна ситуація спостерігалася також із навчанням. Якщо в 1922 р. в гуртках, школах і на курсах навчалося 1,6 % працюючих чоловіків (20 % працюючих жінок та 11,1 % працюючої молоді), то вже в 1924 р. їхня питома вага зросла до 23,6 % (14,6 % працюючих жінок та 43,1 % молодих робітників). Якщо на початку 20-х років 80 % усіх робітників були неписьменними, то вже в 1929 р. частка неписьменних знизилася серед молодих робітників до 13,9 % (у тому числі серед чоловіків до 8,1 %), а в робітників старших за 40 років становила 30,9 % [14].

В цілому до середини 20-х років до суспільної діяльності було залучено вже до 60 % працюючих жінок і 88 % чоловіків. Усілякого роду читання і заняття були характерні для 45 % жіночих і 92 % чоловічих бюджетів часу промислового пролетаріату. Звичайно, не всі робітники займалися читанням і суспільною діяльністю регулярно. Але все ж таки кожен фактичний читач газет у 1924 р. витрачав на читання не менше 23,2 години свого вільного часу, а кожен читач книг і журналів – не менше 28,5 години в місяць [15].

До 1926 р. змінилася і величина вільного часу робітника у порівнянні з початком 20-х років. Всього на вільну працю і дозвілля працюючий чоловік витрачав тепер близько 3 годин 40 хвилин щоденно (не враховуючи час, який відводився на бездіяльний відпочинок). Якщо порівняти це з даними Струмлініна за 1922 р., згідно з якими робітник міг використовувати для цих потреб лише 2 години свого часу, то можна зробити висновок про те, що тепер майже на 1 годину 40 хвилин скоротилися витрати часу робітника на працю в своєму домашньому господарстві завдяки його поступовій соціальній організації (появі суспільних їдалень, ясел, дитячих садків тощо) і будівництву суспільних споруд (водопроводів, каналізації, електричного освітлення тощо) [16].

Якою б малою не була сама по собі ця величина вільного часу, і як би не важко було вкладатися в неї передовому робітникові, вона все ж таки була значним кроком вперед у порівнянні з дореволюційним періодом. Дійсно, в останні роки самодержавства довжина робочого дня в Росії складала 10,5 годин (без наднормових). Якщо припустити, що витрати часу на їжу і сон були величинами більш менш сталими і не змінилися під час революції, а на працю у виробництві до революції уходило на 2,5 години більше, ніж тепер, то на вільну працю і відпочинок (включаючи витрати часу на бездіяльний

відпочинок) в дореволюційний період залишалося у працюючого чоловіка менше 2 годин в будній день, а у жінки-робітниці майже нічого. Не дивно, що просвітницькі товариства і робітничі гуртки дореволюційного періоду об'єднували головним чином робітничу молодь, яка не мала домашніх обов'язків, а з сімейних робітників — лише чоловіків. Революція дала робітнику не лише освітні і просвітницькі установи, але і збільшила, більше, ніж удвічі, його вільний час.

Таким чином, на початку досліджуваного періоду проблема проведення вільного часу та дозвілля для міських жителів ще не була актуальною. Витрати часу на обов'язкову працю, включаючи працю у домашньому господарстві, в два-три рази перевищували вільний час для відпочинку. Відпрацювавши більш 8-ми годин на виробництві, робітникам треба було ще витратити чимало часу, щоб дістатися додому, а там – готувати, прибирати, прати, доглядати дітей, тощо. Все ж таки робітник на початку 20-х років до 50 % свого мізерного вільного часу присв'ячував вільній праці з самовиховання та участі в суспільній діяльності. Поступовий розвиток установ побутового обслуговування сприяв зменшенню обсягу домашньої праці і збільшував тривалість вільного часу. Збільшувалася і питома вага вільного часу, що присв'ячувалася суспільно-корисній праці. Вже у середині 20-х років робітник в середньому до 76 % свого вільного часу присв'ячував самовихованню і суспільній діяльності та лише залишок віддавав розвагам.

Робітниче середовище було надзвичайно диференційоване відносно своїх інтересів, смаків і потреб, але, незважаючи на таку неоднорідність, всі робітники в цілому в тій або іншій формі і мірі відчували на собі вплив нової пролетарської культури.

Хоч і низькі були витрати на культуру і розваги в досліджуваній період, все ж таки вони кількісно і якісно були вище середнього довоєнного рівня і виявляли не просто зростання культурних запитів пролетаріату, а й виникнення його нових потреб, народження нового побуту. Однак діяльність усіх культурно-просвітніх закладів була нерозривно пов'язана з політикою та контролювалася партійним і державним апаратом, що обмежувало їхні можливості щодо сприяння всебічному розвитку особистості.

Проведене дослідження показує, що подальше вивчення цієї проблеми потребує загального висвітлення питання теоретичних передумов та політико-правової основи формування радянської практики проведення городянами дозвілля і відпочинку у 20-і роки ХХ ст.; слід також дослідити форми дозвілля городян, що носили більш приватний характер та майже не підлягали державному контролю, а також проаналізувати специфіку проявів аномального поведіння у сфері дозвілля і відпочинку.

Література

1. Струмилин С. Бюджет времени русского рабочего и крестьянина в 1922 – 1923 году. – М.-Л., 1924; Струмилин С.Г. Рабочий быт в цифрах: Статистико-экономические этюды. – М.-Л., 1926.
2. Кабо Е.О. Очерки рабочего быта. – М.-Л., 1928.

3. Горелик И., Липкес И. Киевский рабочий в 1923 году: Бюджеты, питание, жилищные условия, быт. – К., 1924; Кривицкий А.П. Донбасс за 10 лет (1920-1929 гг.) – Х., 1930; Сергеев И. Быт и борьба за новую культуру. - Харьков, 1930.
4. Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки. – К., 1974; Миронов В.В. Культура і побут гірників Радянської України. – К., 1965; Науменко Г.Ф. Молодєжь социалистического города: быт, традиции, обычаи. – К., 1979; Науменко Г.П., Орлов А.В. Дозвілля молоді. – К., 1973.
5. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы. – СПб.: Журнал «Нева» - Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1999.
6. Евстратов А.М. Массовая культура советского общества (20-30-е годы) – Кострома: Изд-во КГТУ, 2001.
7. Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. – СПб.: Журнал «Нева», 2000.
8. Струмилин С. Бюджет времени русского рабочего и крестьянина в 1922 – 1923 году. – М.-Л., 1924. – С.11, 23.
9. Там само – С.24-27.
10. Струмилин С.Г. Рабочий быт в цифрах: Статистико-экономические этюды. – М.-Л., 1926. – С. 37, 40.
11. Кабо Е.О. Вказана праця – С. 190.
12. Там само - С. 195.
13. Струмилин С. Бюджет времени русского рабочего и крестьянина в 1922 – 1923 году. – М.-Л., 1924.- С.26; Струмилин С.Г. Рабочий быт в цифрах: Статистико-экономические этюды. – М.-Л., 1926. – С. 40; Науменко Г.П., Орлов А.В. Дозвілля молоді. – К., 1973. – С.13.
14. Там само.
15. Струмилин С.Г. Рабочий быт в цифрах: Статистико-экономические этюды. – М.-Л., 1926. – С. 39 – 40.
16. Кабо Е.О. Очерки рабочего быта. – М.-Л., 1928- С. 202, 205.

Анализируются некоторые особенности «вхождения» новой пролетарской культуры в рабочую среду и, в частности, степень отражения общего культурного роста страны в 20-х годах XX ст. на культурном уровне и культурных потребностях новой рабочей семьи.

The some features «included» of new proletarian culture is analyzed in a working environment and, in particular, degree of reflection of general cultural growth of country in 20th of XX century at cultural level and cultural necessities of new working family.

УДК 930. 2 (477) «192»: 37

Бондарева С.О.

**ПОТОЧНА ДОКУМЕНТАЦІЯ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ОСВІТИ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ
УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 20-х років ХХ ст.**

В даній статті проаналізована поточна документація Народного комісаріату освіти. Встановлено її значення як джерела для вивчення історії соціально-культурного розвитку України на початку 20-х років ХХ ст.

Важливе значення в процесі вивчення джерел з історії соціально-культурного розвитку України на початку 20-х років ХХ ст. має дослідження поточної документації Народного комісаріату освіти України.

Аналізуючи поточну документацію Народного комісаріату освіти України, слід підкреслити її належність до ділових документів. Розкриваючи її

значення як джерела з історії соціально-культурного розвитку України на початку 20-х років ХХ ст., приєднуємося до думки, що саме ця документація відображає виникнення, хід і результати діяльності Народного комісаріату освіти України в зазначений період [4;239-256]. Поточна документація складає численну групу ділових джерел і є сама по собі не лише базою для історичного дослідження, але і одним із засобів встановлення оцінки достовірності інших видів писемних пам'яток. Але не дивлячись на багатогранність даного виду документа, дослідники при вивченні джерел з історії соціально-культурного розвитку України, практично не зверталися до їх вивчення і аналізу, що і обмовляється актуальністю цього питання.

Дослідження поточної документації дозволяє з'ясувати не тільки загальні засади, якими керувалися органи державної влади в своїй роботі, а й проаналізувати їх внутрішню діяльність.

До проблеми вивчення поточної документації, як джерела науковці зверталися неодноразово. Однією із перших є робота М. Чорноморського [13;181], який визначив поняття поточної документації, подав класифікацію цих документів, дав джерелознавчу характеристику таких різновидів документації, як протоколи засідань, постанови, накази, інструкції, звіти. Продовжив дослідження цієї проблематики І. Ковальченко [2;393], який детально дослідив еволюцію форм діловодства органів влади.

Дослідження поточної документації дозволяє з'ясувати не тільки загальні засади, якими керувалися органи державної влади в своїй роботі, а й проаналізувати їх внутрішню діяльність.

Метою даної статті є аналіз поточної документації Народного комісаріату освіти України як джерела з історії соціально-культурного розвитку на початку 20-х років ХХ ст.

При вивченні поточної документації Наркомосу УСРР 20-30-х рр. ХХ ст., слід виділити два етапи еволюції розвитку документів органів влади цього періоду. Перший охоплює початок 20-х рр. Для нього характерні такі риси: а) різноманітність назв для одних і тих же видів документації; б) оформлення документів на бланках дореволюційних установ; в) велика кількість документів, написаних від руки. На другому етапі (друга половина 20-х років) вище згадані особливості документів державних органів влади поступово змінюються. Зменшується кількість рукописних джерел і переважна більшість поточної документації стає машинописною. Документи, які з'являються в 1923 р., стають більш впорядкованими порівняно з документами 1920-1922 рр.

Поточну документацію Наркомосу УСРР з даної проблематики можна розподілити на 3 тематичні групи: 1) протоколи та стенограми засідань; 2) резолюції, постанови, та рішення; 3) накази та інструкції підвідомчим організаціям.

Важливим джерелом, яке висвітлює діяльність Наркомосу УСРР є протоколи їх засідань. В джерелознавстві цей різновид ділової документації визначено як "послідовний запис ходу засідання, з'їзду, конференції із занесенням до нього всіх прийнятих рішень" [13;185], "послідовний запис ходу обговорення питань і процесу вироблення рішень, які... заносяться до

протоколу або міститься у додатках” [2;399]. Цінність цього виду документа як історичного джерела з історії соціально-культурного розвитку України полягає в тому, що вони відображають процес прийняття постанов, рішень, резолюцій і подібних ним документів, обов’язкових до виконання певними установами та особами.

Протоколи засідань Наркомату освіти дозволяють дослідникам історії соціально-культурного розвитку виявити теми засідання і основні положення, які на них обговорювалися. Особливе місце в протоколах займають питання про стан народної освіти і культурно-освітньої роботи на Україні. Але більш повне уявлення про основні напрямки роботи може надати лише комплексний аналіз цього різновиду документів. Проаналізуємо з джерелознавчої точки зору матеріали засідань Наркомату освіти УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. Добуло дослідження було залучено близько 200 протоколів. На жаль, найчастіше, в протоколах відсутні виступи членів центрального органу, що не дозволяють історикам виявити їхнє ставлення до питань, які розглядалися. Наявні протокольні записи мають багато пропусків: не має промов, рішення подані у стислому викладі, іноді відсутні закінчення протоколів, що не дозволяє стверджувати про повноту збереженого матеріалу і отриманих нами знань щодо подій, дискусій, що розгорталися під час обговорення деяких питань. Тому використання протокольних записів у науковому дослідженні вимагає співставлення їх з іншими документами. Виходячи з аналізу протоколів можна стверджувати, що протоколи засідань Наркомату УСРР є цінним джерелом, оскільки вони дозволяють виявити основні напрямки діяльності органів освіти в процесі соціально-культурного розвитку України на початку 20-х рр. ХХ ст.

До другої групи належать резолюції, постанови та рішення засідань. Вони мають суттєве значення, оскільки висвітлюють підсумки роботи Наркомату освіти, а також оцінку його діяльності. Ці документи збереглися в повному обсязі, тому що вони оприлюднювалися в періодичних виданнях Наркомату УСРР, що збереглися в наукових бібліотеках та архівах.

Так, після завершення і обговорення основних проблем Всеукраїнської наради з питань професійної освіти, підсумком роботи наради було прийняття резолюції “Про профосвіту робітничої молоді”. Проаналізуємо текст цієї резолюції. В резолюції наради були прийняті такі рішення: 1) школа робочої молоді повинна в найближчі два роки повністю на 100 % охопити всю молодь, зайняту у виробництві; 2) базуючи школу на фактичному рівні знань робочих підлітків, не допускати організацію додаткових груп; 3) організувати по всій частині заходи накопичення досвіду і визначення найбільш раціональної форми учнівства; 4) організувати школи при крупних радгоспах; 5) проводити конференції, семінари, видавати бюлетені і інші форми позашкільної підготовки і перекваліфікації працівників школи; 6) особливу увагу звернути на видання в центрі нових підручників і конспектів [7;1-2].

Отже, виходячи з резолюції, робимо висновок, що найважливіші питання, які обговорювалися, були: заходи щодо організації нових шкіл з професійним ухилом; особлива увага приділена виробничому навчанню і виховній роботі;

охопленню молоді, яка працює у сільському господарстві; забезпечення матеріальною базою і навчальними посібниками.

В документах, як правило, обґрунтовуються рішення, його мотивація, яка в повному обсязі включається до тексту. Даний тип резолюції цінний для дослідника саме з точки зору розгорнутого аналізу питань, що розглядалися і можливістю виявлення мети, яку ставили перед собою органи освіти.

Для розгортання політико-освітньої і пропагандистської роботи, спрямування її на вирішення соціально-культурних проблем при Наркомосі УСРР було створено Головний політико-освітній комітет – Головополітосвіта [5;81], який здійснив координаційні функції в цій справі. Документи, що відклалися в результаті його діяльності становлять особливу цінність, зокрема, в них висвітлюються питання: 1) ліквідації масової неписьменності серед дорослого населення; 2) створення і будівництва нових шкіл; 3) боротьби за ліквідацію культурної відсталості і підвищення культурного рівня та політичної свідомості населення України.

Зокрема, проаналізуємо постанову президії Головополітосвіти УСРР “Про організацію робітничих науково-технічних клубів” від 2 листопада 1922 р. Документ зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді “Міністерство народної освіти України, 1917-1930”. Це – машинописний документ, надрукований на стандартних аркушах формату А4. Текст чіткий, розбірливий, добре зберігся. В постанові відображена ціла низка рішень. Зокрема, зазначалося, що "науково-технічні клуби - це одна із форм позашкільної професійної освіти"; що доцільно провести організацію таких клубів в Харкові, Катеринославі, Києві, Одесі"; включити "Катеринославський науково-технічний клуб на регулярну щомісячну субсидію” [7;39].

Таким чином, резолюції, постанови й рішення органів влади є цінним джерелом з історії соціально-культурного розвитку України на початку 20-х рр. ХХ ст., які дозволяють досліднику: 1) з'ясувати загальні засади, якими керувалися органи освіти в своїй роботі, проаналізувати їх внутрішню діяльність; 2) відтворити перелік питань, які знаходилися в центрі уваги органів влади; 3) прослідкувати організаційні труднощі в процесі їх діяльності та шляхи подолання. Але обмежитися використанням в дослідницьких наукових працях лише названих документів не можна, їхні основні положення необхідно розглядати з точки зору історичної перспективи, виходячи з економічних, політичних та культурних умов, що склалися на Україні на початку 20-х рр. ХХ ст.

До третьої тематичної групи відносяться накази та інструкції, що поширювалися з метою роз'яснення методів організаційної роботи з підвідомчими органами.

За змістом накази розподіляються на дві групи: 1) накази, що вказували на конкретні дії підпорядкованих установ; 2) накази, що вказували на методи роботи місцевих органів освіти.

Проаналізуємо наказ Наркомату освіти “Про покращення роботи шкіл фабрично-заводського учнівства”. За змістом документ складається з двох

частин, перша з яких є, власне, переліком заходів, а друга – визначення засобів виконання намічених завдань. Перелік заходів вміщено в п'яти пунктах, і їхній зміст свідчить про те, що на школи покладалися завдання, не тільки пов'язанні з підготовкою "на виробництві з підлітків кадри кваліфікованих класово свідомих, технічно озброєних культурних робітників" - а й завдання, метою яких було "пов'язати процес навчання з виробничою працею". Так, плановий сектор і сектор соцвиху повинні були "проробити протягом двох декад план переведу шкіл ФЗУ на базу навчання семирічної трудової школи" і в цьому плані "передбачити розгорнення прискорених вечірніх курсів підготовки до вступу в ФЗУ". Методичному сектору протягом місяця "розробити і удосконалити всі типові навчальні плани і програмно-методичні матеріали" [10;25-27].

Таким чином, підсумовуючи розгляд наказів Наркомату освіти, направлених до підвладних установ, що відносяться до першої групи цих документів, слід зазначити: 1) зміст цих документів, як правило, не обмежувався загальними вказівками нижчим органам освіти здійснити ті чи інші дії, а містив детальну регламентацію діяльності підвладним органам. З цього можна зробити висновок про жорстке вертикальне підпорядкування нижчих органів влади вищим, за якого органам нижчого рівня відводилася роль виконавців, а не самостійних ініціаторів влади в багатьох галузях їхньої діяльності; 2) ці документи дають можливість відтворити перелік заходів, які приймали органи освіти в процесі покращення культурно-освітнього рівня населення країни.

Другу групу наказів складають документи, що визначали методи роботи органів влади. Від першої групи вони відрізняються тим, що визначали не конкретні дії підвладних установ, а загальні напрямки їх роботи. Проаналізуємо наказ Наркомосу УСРР "Про покращення якості учбової роботи" За змістом документ складається з восьми пунктів, в яких зазначаються методи роботи місцевих органів освіти. Зокрема: 1) залучити до педагогічної роботи вчителів, які працюють не за спеціальністю; 2) підготувати безробітних працівників розумової праці для учительської роботи; 3) залучити до роботи в порядку виробничої практики тих, що навчаються в педагогічних учбових закладах; 4) встановити нормативну кількість учнів для одного вчителя; 5) переглянути навчальні плани та програми; 6) розгорнути додаткові заняття з відсталими школярами; 7) організувати позашкільну підготовку дітей "переростків" (віку 9-11 років), що своєчасно не могли бути прийняті до школи; 8) знизити вартість підручників та забезпечити школи наочним приладдям [11;23]

Підсумовуючи розгляд наказів, що відносяться до другої групи документів, слід зазначити, що їх значення як історичного джерела, яке відображає діяльність Наркомосу УСРР, полягає по-перше у висвітленні змін в методах роботи органів освіти в зв'язку із змінами в соціально-культурній ситуації в країні; по-друге – у висвітленні якості роботи органів освіти; і нарешті, по-третє – у висвітленні характеру зв'язків вищих і нижчих ланок органів влади, а відображені статусу Наркомосу УСРР як частини виконавчої влади в країні.

Важливими документами Наркомосу УСРР, які належать до поточної документації є також інструкції підвладним органам освіти. В інструкціях подаються конкретні розпорядження підпорядкованим організаціям, містяться рекомендації з приводу виконання тих, чи інших розпоряджень та постанов. На думку М. Чорноморського, інструкції – це джерела, які регулюють спеціальні сторони діяльності установи, організації або посадової особи [13;189].

За змістом їх можна розподілити на дві групи: 1) інструкції, що визначали організаційні питання, пов'язані з правовим становищем, структурою, з добором кадрів НКО України; 2) інструкції, що визначали особливості діяльності підвладних органів. Характеризуючи документи першої групи, зупинимось на особливостях такого документа, як “Схематичне керівництво з організації місцевих установ Народної освіти” [12;12]. За змістом документ поділяється на чотири частини, які висвітлюють питання, пов'язані з правовим статусом місцевих органів освіти і добором керівних кадрів цих органів, їх внутрішньою побудовою, а також методами діяльності місцевих установ, які сприяли б успішному виконанню поставленим перед ними завдань [12;15]. Стосовно особливості змісту вищезгаданого документа слід зазначити, насамперед те, що внаслідок висвітлення в ньому питань щодо правового становища місцевих органів влади, їхньої структури та добору керівних кадрів “Схематичне керівництво...” наближається до нормативних актів, тоді, як зміст двох останніх розділів, що регламентують порядок обговорення справ і методів роботи місцевих органів освіти, більш відповідає терміну “інструкція”. Цю особливість вищезгаданого документа можна пояснити часом його появи – початку 1920 р., коли система офіційного діловодства тільки починала формуватися. Через це “Схематичному керівництві...” і висвітлювалися питання, які пізніше почали регламентуватися в інструкціях.

Друга тематична група – інструкції, в яких зазначалися особливості діяльності підвладних органів освіти, подаються конкретні розпорядження та рекомендації з приводу виконання тих, чи інших уставних положень та рішень.

Проаналізуємо одну з таких інструкцій “Про Вчену Раду по позашкільній профосвіті”. Згідно інструкції Рада по позашкільній професійній освіти “являється науково організаційним і будуючим органом в галузі систематичної позашкільної профосвіті” В інструкції даються вказівки, що Рада повинна основну роботу вести в науково-методичній галузі, в яку входить розробка: 1) методів навчання підлітків і дорослих робітників з загальних питань по профосвіті; 2) методів пропаганди професійного знання; 3) планів і схем систематичної і прискореної позашкільної профосвіті [9;17-23].

Таким чином, інструкції виданні Наркомосом УСРР є важливим документом з історії соціально-культурного розвитку країни. Їхнє значення, як історичного джерела полягає: 1) в конкретизації правового статуту; 2) з порядком узгодження кадрових питань; 3) напрямками та методами роботи підвладних органів; 4) з висвітленням якості роботи й взаємодії центральних та місцевих органів влади.

Отже, поточна документація Народного Комісаріату освіти України є цінним джерелом для дослідження історії соціально-культурного розвитку на

початку 20-х рр. ХХ ст. Кожна група джерел має свої особливості та специфіку, яку необхідно врахувати при дослідженні соціально-культурного розвитку України в 20-х рр. ХХ ст. Розглянуті вище джерела допомагають не лише з'ясувати особливості роботи Наркомосу України, але і зрозуміти особливості роботи НКО в системі органів державної влади, дослідити його роль в здійсненні основних завдань поставлених владою перед суспільством в 20-х рр. ХХ ст.

Література

1. Варшавчик М. Джерелознавство історичне // Джерелознавство історії України. - Довідник. - К., 1998. - 211 с.
2. Источниковедение истории СССР: Учебник для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов / И. Д. Ковальченко, С. В. Воронова, А. В. Муравьев др. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. : Высш. шк., 1981.- 496 с.
3. Історичне джерелознавство / Калакура Я., Войцеховська І., Корольова Б., Павленка С. - К. : Либідь, 2002. - 488 с.
4. Кабанов В. Источниковедение истории советского общества: Курс лекций. - М. : РГГУ. 1997. - 385 с.
5. Культурне будівництво в Українській РСР. Т. 1. - С. 81.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 166. оп. 1, спр. 44. арк. 24.
7. ЦДАВО України, ф. 166 оп. 2, спр. 752, арк. 1-2.
8. ЦДАВО України, ф. 166 оп. 2, спр. 758, арк. 39.
9. ЦДАВО України, ф. 166 оп. 3, спр. 496, арк. 17-23.
10. ЦДАВО України, ф. 166 оп. 3, спр. 654, арк. 25-29.
11. ЦДАВО України, ф. 166 оп. 3, спр. 678, арк. 23-28.
12. ЦДАВО України, ф. 166 оп. 4, спр. 135, арк. 12-19.
13. Черноморский М. Источниковедение истории СССР: Сов. период: Учеб. пособие. - 2-е изд., испр. и доп.- М.: Высш. шк., 1976.- 296 с.

В данной статье проанализирована текущая документация Народного комиссариата образования. Установлено ее значение как источника для изучения истории социально-культурного развития Украины в начале 20-х годов ХХ ст.

The current document of the National commissariat of education is analysed in this article. Its value is set as a source for the study on history of social and cultural development of Ukraine at the begin of 20th of XX century.

ББК 45:72.3

Бородай І.С.

ПРОГРАМА ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗДОБУТКИ ВІДДІЛУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУК АКАДЕМІЇ НАУК УРСР У СФЕРІ ТВАРИННИЦТВА

Висвітлено основні напрями діяльності Відділу сільськогосподарських наук Академії наук УРСР та створених у його складі одиниць тваринницького профілю у контексті розвитку зоотехнічної науки. Охарактеризовано здобутки у напрямі селекційно-генетичного вдосконалення вітчизняних порід сільськогосподарських тварин.

Зоотехнічна наука, основним завданням якої є розробка ефективних методів розведення, утримання й годівлі сільськогосподарських тварин, відіграє роль вирішального важеля на шляху вдосконалення генофонду

вітчизняних порід та забезпечення продовольчої незалежності країни. Розвиток зоотехнії тісно переплітається з діяльністю Національної академії наук УРСР, з перших днів організації якої поряд з іншими питаннями аграрного виробництва розглядалися проблеми наукового забезпечення галузей тваринництва. Пошуки вчених у напрямі вдосконалення продуктивних якостей сільськогосподарських порід стали більш цілеспрямованими та систематичними з утворенням у складі академії Відділу сільськогосподарських наук та спеціальних комісії і сектору тваринництва.

Оскільки за радянських часів історія зоотехнічної науки була значною мірою заполітизованою та поверхневою, на сучасному етапі гостро постала потреба об'єктивної, неупередженої переоцінки надбань українських учених у цій галузі. Наразі вже проведено ряд розвідок, які реконструюють основні етапи становлення та функціонування Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР. Це, насамперед, досить багатопланові та змістовні дослідження В.А. Вергунова, В.М. Товмаченка й інших авторів [9, 12, 13]. Однак, на загальному фоні діяльності Відділу сільськогосподарських наук пошуки вчених-зоотехніків до цього часу виглядали досить фрагментарними та спорадичними. Тому автор даної статті постав перед завданням конкретизувати основні віхи діяльності та здобутки Відділу сільськогосподарських наук, а також його структурних одиниць тваринницького профілю у контексті розвитку наукових основ тваринництва.

Дослідження спирається на використання історичних (предметно-хронологічного, історико-порівняльного) та загальнонаукових методів. Його об'єктивності сприяло залучення широкого кола джерел, переважно більшість з яких склали архівні документи.

Відділ сільськогосподарських наук з низкою підлеглих йому інститутів та лабораторій організовано 20 жовтня 1945 р. згідно з Постановою Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б). У період відновлення та подальшого розвитку сільського господарства він набув значення головного координаційного центру сільськогосподарської науки в країні [14]. Однак, розгортання активних пошуків з удосконалення племінних та продуктивних якостей порід на цьому етапі стримувалося через відсутність у структурі академії відповідних одиниць тваринницького профілю. Як свідчать архівні документи, 25 листопада 1946 р. Президія академії звернулася до голови Ради Міністрів УРСР М.С. Хрущова з генеральним планом будівництва наукового містечка установ Відділу сільськогосподарських наук, який передбачав створення інституту зоотехнії та ветеринарії, а також науково-експериментальної тваринницької ферми [15]. Але за тяжких умов, в яких опинилася біологічна наука в ці роки, намічені заходи здійснити не вдалося. Головною причиною такого становища було, передусім, засилля лисенківщини, яка стала атрибутом сталінізму, що забрав багатьох видатних учених і відкинув вітчизняну біологічну науку на кілька десятиріч назад. Все ж таки, незважаючи на вкрай несприятливі умови, коли піддавалися погромним атакам з боку тоталітарного режиму генетика та селекція, українські вчені

займалися експериментальними дослідженнями, намагалися поєднати нові досягнення науки з практикою.

4-6 жовтня 1948 р. відбулося розширене засідання Президії Академії наук УРСР, присвячене питанням стану біологічної науки в науково-дослідних інститутах і установах. За його рішеннями звільнили від виконання обов'язків голів відділів сільськогосподарських та біологічних наук дійсних членів Академії наук УРСР М.М. Гришка та Д.К. Третьякова (директор Інституту зоології). З метою «викорінення реакційної формальної генетики» та антимичуринського напрямку в біологічній науці також були усунуті завідувачі відділів Інституту зоології академік І.І. Шмальгаузен та професор С.М. Гершензон. Ліквідували і сам відділ генетики, який начебто «не дав жодної корисної розробки для народного господарства». У наступні роки Відділ сільськогосподарських наук очолював дійсний член Академії наук УРСР П.А. Власюк [1].

Знаковою подією стало проведення 15 жовтня 1948 р. засідання Президії Академії наук УРСР, на якому прийнято рішення щодо створення у складі Відділу сільськогосподарських наук постійно діючої комісії з тваринництва для координації усієї роботи, затвердження тематичних планів для науково-дослідних установ та вузів, перевіряння ходу їхнього виконання, скликання наукових нарад та конференцій з важливих проблем у цій галузі. До її складу увійшли І.Н. Романенко, Б.Г. Шматок, В.П. Тульчинська, В.В. Мацкевич, О.Ю. Яценко, П.Д. Пшеничний, Г.А. Кириченко, М.І. Савченко. Очолив комісію відомий учений-селекціонер, дійсний член Академії наук УРСР (з 1948 р.) та ВАСГНІЛ (з 1948 р.), Заслужений діяч науки УРСР Л.К. Гребень [2]. Найзначнішим здобутком ученого було розроблення разом з академіком М.Ф. Івановим першої вітчизняної теорії породотворення. Л.К. Гребень – автор асканійської тонкорунної породи овець, української степової білої та рябої порід свиней. За його керівництва також створені селекційні групи скоростиглих кросбредних м'ясо-вовнових овець, започатковано виведення чорноголового мериносу.

За період діяльності комісії з тваринництва, до речі, він видався занадто коротким (1 січня 1951 р. комісію було ліквідовано), так і не вдалося налагодити безпосереднього зв'язку з окремими установами, що було необхідно для забезпечення контролю за проведенням науково-дослідної роботи на місцях та сприянню більш швидкому впровадженню досягнень науки у виробництво. Цього ж року на базі комісії сформували сектор тваринництва, основне завдання якого полягало в удосконаленні теорії породотворення сільськогосподарських тварин, наукових основ виховання молодняку, питань фізіології та біології відтворення тощо. У зв'язку з розширенням тематики науково-дослідних робіт прийнято рішення щодо введення до складу сектору О.В. Квасницького, М.А. Кравченка та І.Г. Зоріна [3].

13 липня 1951 р. Президія Академії наук УРСР в черговий раз звернулася до Ради Міністрів УРСР з клопотанням щодо організації при Відділі сільськогосподарських наук інституту зоотехнії у м. Києві на базі Всесоюзного інституту акліматизації і гібридизації сільськогосподарських тварин, з

передачею у його підпорядкування Київської обласної станції тваринництва «Терезине». Утім, і цього разу намічене реалізувати не вдалося [4, 5].

Незважаючи на недосконалість науково-організаційної бази, за час існування сектору тваринництва його вченими здійснено істотний внесок у розвиток вітчизняної зоотехнічної науки. Зокрема, впродовж 1952-1955 років за ухвалою Міністерства сільського господарства УРСР спільно з Інститутом агробіології Академії наук УРСР проведено обстеження породних ресурсів найбільш цінної у продуктивному та племінному відношенні чорно-рябої худоби. Дослідження проводили у господарствах Львівської, Дрогобицької, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Житомирської, Київської, Вінницької, Полтавської та Харківської областей, а також у контрольному стаді Дунаєвецького держплемрозплідника. Обстеженням були охоплені всі три групи чорно-рябої худоби, які історично сформувалися в Україні. Оскільки вони не розводилися ізольовано, їх розглядали як вихідний матеріал для формування єдиної породної групи чи породи.

6-8 грудня 1955 р. у Львові відбулася ініційована сектором тваринництва Академії наук УРСР конференція, присвячена питанням подальшого селекційно-генетичного вдосконалення чорно-рябої худоби. Серед низки розроблюваних заходів першочергового значення надавали становленню сталої кормової бази, запровадженню ефективних технологій утримання худоби та організації цілеспрямованого вирощування молодняку. Щодо останнього вихідним матеріалом було проведене за керівництва професора П.Д. Пшеничного узагальнення досвіду передових господарств, а також експериментальні роботи сектору тваринництва з вирощування чорно-рябої худоби за різного рівня молочної годівлі. Їхнім результатом стало розроблення рекомендацій з годівлі, догляду й утримання телят різного віку, які дали змогу скоротити строки вирощування молодняку та прискорити початок його експлуатації [11].

Сектором тваринництва запропоновано подальше поліпшення чорно-рябої худоби в Україні здійснювати у напрямі створення молочно-м'ясного типу, тварини якого б поєднали у собі здатність до роздоювання з високим відсотком жиру, добру будову тіла і м'ясність, ранню статеву та господарську скороспілість. При цьому особливе значення приділяли підвищенню жирності молока, яке здійснювали шляхом організації систематичного добору жирномолочних тварин та відповідного підбору. Племінні господарства зобов'язувалися організовувати молочні лабораторії, які б регулярно визначали відсоток жиру в молоці.

Важливим заходом зростання жирномолочності було виділення з парувальної мережі кращих плідників та широке використання бугаїв кращих жирномолочних ліній: Ліндберга, Пярта, Атлета та Нообеля (естонського походження), Кремеля та Нортштурна (сибірського кореня) і тих, що походили від них. Водночас розширили роботу зі створення власного ремонту плідників, використовуючи для цього кращий щодо продуктивності та жирномолочності маточний склад чорно-рябої худоби, особливо подільської

групи. По всій зоні поширення чорно-рябої худоби інтенсивно запроваджували штучне осіменіння.

Сектором тваринництва обґрунтовано ефективність використання чорно-рябої худоби для промислового схрещування з іншими породами, що були поширені в Україні, з метою підвищення їхньої молочності.

Для поліпшення роботи з методичного керівництва породами з боку науково-дослідних установ та зміцнення зв'язку з виробництвом заплановано створення Ради по породі, до завдань якої передбачалося включити розробку заходів якісного поліпшення худоби, складання планів завезення та розподілу плідників, апробацію оцінок плідників за потомками, керівництво бонітуванням, ведення племінних книг.

Сектором тваринництва також здійснювалися дослідження у напрямі зростання рентабельності галузі вівчарства. У результаті підтверджено, що м'ясо-вовнових овець доцільно розводити не лише в центральних і північних областях України, а й у районах прикарпатської та закарпатської зон. Спільно з відділом вівчарства Київської дослідної станції тваринництва «Терезине» докладено значних зусиль до вдосконалення племінних і продуктивних якостей грубововнових овець в районах Закарпатської, Станіславської, Дрогобицької та Чернівецької областей. Оскільки за специфічних природних та кліматичних умов розведення мериносів, м'ясо-вовнових і м'ясних порід у даній зоні ускладнювалося, розроблено та реалізовано перспективний план і методику виведення нового типу овець з довгою напівтонкою вовною на основі схрещування гірськокарпатських місцевих грубововнових маток з баранами цигайської породи, що вирізнялася своєю витривалістю, невимогливістю, структурою вовни, здатною зменшити шкідливий вплив вогкого та прохолодного клімату.

На основі тривалого схрещування грубововнових і помісних овець з баранами порід «лінкольн» і асканійської тонкорунної отримано вихідний матеріал для створення породної групи напівтонкорунних довгововнових овець для розведення в північній частині Лісостепу УРСР.

За ініціативою академіка Л.К. Гребеня досліджено навантаження вівцями пасовищ і можливість утримання їхньої підвищеної кількості при введенні культурних трав у кормові сівозміни. Доведено, що травосіяння, особливо бобових трав, а також масові посіви кукурудзи, дають можливість збільшувати навантаження сільськогосподарських угідь у 10 разів. Також обґрунтовано високу ефективність запровадження зимових окотів, які гарантують одержання племінних овець високої якості з підвищеною вовною продуктивністю [10].

Сектором тваринництва спільно з лабораторією тканинних білків Інституту біохімії Академії наук УРСР здійснювалися розгорнуті дослідження у напрямі збагачення силосу органічними сполуками на основі додавання сірчаноокислого або хлористого амонію. Привнесення їх до силосу зменшувало розпад азотистих речовин і накопичення аміачного азоту, водночас збільшувалася частка азотистих речовин силосу у перерахунку на білок. Також було доведено, що при додаванні сірчаноокислого або хлористого амонію до

силосу, зменшення розпаду азотистих сполук відбувається незалежно від природи солі – амонію хлористого чи сірчанокиислого.

Упродовж 1954-1955 років випробувано біологічний метод збагачення силосу органічними азотистими речовинами. Було закладено виробничий і контрольний силос у 12 колгоспах, радгоспах і учгоспах об'ємом від 25 до 100 тонн у кожному. Вивчено вплив збагаченого силосу на молочну продуктивність корів. Встановлено, що при однакових за поживністю раціонах, згодовування збагаченого силосу у порівнянні з контрольним забезпечує збільшення середньодобових удоїв молока на 1 л на кожну корову [7].

Поряд із суттєвими досягненнями сектору тваринництва Відділу сільськогосподарських наук Академії наук УРСР, у його діяльності позначилися і окремі недоліки: відсутність регулярного зв'язку з управліннями сільськогосподарської пропаганди Міністерства сільського господарства УРСР з питань впровадження досягнень науки у виробництво, слабе матеріальне забезпечення експериментальних господарств, відсутність спеціальних зоотехнічних установ у складі академії тощо.

У зв'язку з постановою ЦК КПУ і РМ УРСР №524 від 10 травня 1956 р. «Про заходи по поліпшенню роботи науково-дослідних установ по сільському господарству» Президія Академії наук УРСР постановила вважати закритим з 15 червня 1956 р. Відділ сільськогосподарських наук. Сектор тваринництва об'єднали з Київською дослідною станцією тваринництва «Терезине» і перевели у підпорядкування Науково-дослідного інституту тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР.

Підсумовуючи вищезазначене слід ще раз відмітити, що, незважаючи на короткий термін існування Відділу сільськогосподарських наук та створених у його складі комісії і сектору тваринництва, досягли досить значних здобутків у напрямі вдосконалення племінних та породних якостей порід худоби. Уперше в практиці вітчизняного тваринництва проведено великомасштабне обстеження значних масивів чорно-рябої худоби, яке дало змогу намітити шляхи її подальшого вдосконалення. Розроблено ряд заходів зі зростання рентабельності галузі вівчарства, що передбачало виведення нових спеціалізованих порід, введення зимових окотів тощо. Проведено низку досліджень зі збагачення силосу органічними сполуками. У роботі комісії та сектору тваринництва позначилися і окремі недоліки, зокрема відсутність регулярного зв'язку з управліннями сільськогосподарської пропаганди Міністерства сільського господарства УРСР з питань впровадження досягнень науки у виробництво, що зумовлювалося насамперед відсутністю спеціальних зоотехнічних установ у складі академії та слабким матеріальним забезпеченням експериментальних господарств. У цілому чергова спроба академізації зоотехнічної науки у рамках функціонування Відділу сільськогосподарських наук здійснила позитивний вплив на її розвиток.

Література

1. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 22274. – Арк. 259-272.
2. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 339. – Арк. 10-11.

3. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 389. – Арк. 127.
4. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 405. – Арк. 132.
5. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 406. – Арк. 534-535.
6. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 406. – Арк. 258-260.
7. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 154-161
8. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 681. – Арк. 235-241.
9. Відділ сільськогосподарських наук АН УРСР (1945-1956): зб. докум. і матер. / УААН, ДНСГБ, НАН України, НБУВ; за наук. ред. акад. УААН М.В. Зубця. – К.: Аграрна наука, 2008. – 348 с. – (Істор.-бібліогр. Серія «Аграрна наука України в документах і матеріалах», кн. 21).
10. Гребень, Л. К. Розвиток тонкорунного вівчарства на Україні / Л. К. Гребень // Наукові праці відділу сільськогосподарських наук /АН УРСР. Відділ сільськогосподарських наук. – Вип. 4. – К., 1956. – С. 16-41.
11. Поліпшення і підвищення продуктивності чорнорябої худоби: Матер. наук. конф. – К.: Сільгоспвидав, 1959. – 100 с.
12. Товмаченко, В. М. Учені Відділу сільськогосподарських наук Академії наук УРСР [Електронний ресурс] / В. М. Товмаченко // Історія науки і біографістика. – 2007. – Вип. 3. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/E-Journal/JNB/2007-3/07waips.html>. – Заголовок з екрана.
13. Товмаченко, В. М. Учені Відділу сільськогосподарських наук (II) [Електронний ресурс] / В. М. Товмаченко // Історія науки і біографістика. – 2008. – Вип. 1. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/E-Journal/JNB/2008-1/08waips.html>. – Заголовок з екрана.
14. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 2148. – Арк. 4-5
15. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3148. – Арк. 170-171.

Освещены основные направления деятельности Отдела сельскохозяйственных наук Академии наук УССР и созданных в его составе единиц животноводческого профиля в контексте развития зоотехнической науки. Приведена характеристика достижений в направлении селекционно-генетического усовершенствования отечественных пород сельскохозяйственных животных

The basic directions of activity of a Department of agricultural sciences of an Academy of sciences USSR and created in its structure units of a cattle-breeding profile in a context of development zoochemical science were covered. The characteristic of the achievement in a direction of selection and genetic improvement of domestic breeds of agricultural animals was given

ББК ТЗ(4УКР)624-2

Бровар О.В.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА У ВУГІЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ: ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х - ПЕРША ПОЛОВИНА 60-х рр. ХХ ст.

У статті на основі архівних матеріалів здійснено комплексне вивчення системи культурно-просвітницької роботи у вугільній промисловості Донбасу з другої половини 1940-х рр. до першої половини 1960-х рр. Автором було прослідковано пряму залежність культурно-просвітницької роботи у вугільній промисловості Донбасу від політичної ситуації в країні та її соціально-економічного розвитку.

В умовах переходу від постсоціалістичного до демократичного суспільства та утвердження європейських соціокультурних цінностей актуальною є проблема підвищення культурного рівня населення. Відомо, що значною мірою

саме від рівня духовної культури залежить стабільність суспільства, можливість подолання соціальних хвороб і економічних негараздів, протидії політичним силам екстремістського спрямування тощо. Особливо важливо підвищувати рівень культури населення індустріальних регіонів нашої країни, де він в умовах перманентної економічної кризи та численних соціальних проблем неухильно знижувався впродовж останніх років. Врахування історичного досвіду налагодження системи забезпечення культурних потреб працівників вугільної індустрії Донбасу може допомогти у виробленні відповідної системи в умовах сучасної України.

Попри окреслену вже значну суспільну актуальність даної проблеми, вона дотепер не привертала пильної уваги істориків. Дослідження радянських науковців характеризуються схематичністю та вкрай значним ступенем ідеологізації проблем, які вивчалися, вони ґрунтувалися суто на позитивному матеріалі, ігноруючи ті суттєві недоліки, які мала культурно-просвітницька політика компартійної влади. Дослідження ж сучасних істориків висвітлюють проблему культурно-просвітницької роботи у середовищі гірників Донбасу впродовж 1940-х – 60-х рр. суто фрагментарно. Враховуючи це, актуальним є комплексне вивчення окресленої проблеми.

Виходячи з цього, мета дослідження полягає у комплексному вивченні системи культурно-просвітницької роботи у вугільній промисловості Донбасу у часових рамках другої половини 40-х (повоєнної відбудови вугільної індустрії) – першої половини 60-х рр. (завершення доби „відлиги”).

У повоєнні роки в Донбасі, як і загалом в Україні виникла складна і неоднозначна ситуація, викликана можливістю ліквідації адміністративно-бюрократичних методів управління, демократизації та демонтажу тоталітаризму в духовній сфері. Змінювалася громадська свідомість. На світогляд багатьох людей певний вплив справило перебування під час війни за кордоном, спілкування із закордонними громадянами. Перші повоєнні роки характеризувалися зростанням самоповаги мешканців СРСР, його вірою в те, що в суспільстві зміниться ставлення до людини, утвердиться повага до особистості, її людських та політичних прав. Однак Сталін та його оточення, намагаючись зміцнити тоталітарний режим, відкидали можливість розвитку громадської свідомості в демократичному, гуманітарному напрямку. З метою утвердження ідеологічної доктрини посилилась пропагандистська обробка населення [16, 39].

Головною ознакою розвитку культурних процесів у Донбасі було державно-партійне втручання до всіх сфер культурного життя. Це втручання стало логічним витвором командно-адміністративної системи й означало підпорядкованість культурної сфери іншим сферам суспільного життя (передусім, політиці та економіці). Відповідно, принципи та механізм культурної політики визначалися цією підпорядкованістю. Проте, розвиток культурних процесів у повоєнному Донбасі не може бути оцінений однозначно негативно, тому що зовнішній чинник державного регулювання, який виразився в організації системи середньої та вищої освіти, створенні наукових центрів, матеріальному забезпеченні закладів культури та мистецтва загалом мав

позитивний характер і дав змогу створити підвалини для розвитку культури в Донбасі.

Внутрішній чинник державного регулювання видав ціннісними орієнтаціями і змістом культурних процесів. Ціннісні орієнтації „соціалістичної культури” Донбасу, як-то псевдопатріотизм, псевдотрудові традиції, „войовничий” інтернаціоналізм, підміна ідеалів краси ідеалами необхідності, відсутність гуманістичної спрямованості, з одного боку, негативно позначалися на розвиткові культурних процесів у регіоні, з іншого – призвели до виникнення інших форм духовного життя, розвитку напівлегальної культури, яка вже з 60-х років протистояла культурі „офіційній”. Ціннісні орієнтації „соціалістичної культури” фактично і стали джерелом її кризи, що виявилась у несприйнятті населенням елементів масової культури соціалізму. Відтак, 1940 – 1960-ті роки в культурному житті Донбасу стали свого роду історією кризи соціалістичної культури як культури тоталітарного заідеологізованого суспільства. Утім, з огляду на співвідношення дійсних культурних цінностей, створених у руслі офіційної культурної політики та поза нею, не можна давати лише негативної оцінки всім творам „соцреалізму”, так само як не можна вважати перебільшено великим досягненням все, створене поза офіційного спрямування. Можна констатувати певний вплив культурних процесів Донбасу на відповідні процеси в Україні та її історичний розвиток, однак у цілому їх розвиток був підпорядкований логіці розвитку соціалістичного суспільства, яка диктувалася державними та партійними структурами СРСР. Політика центру збіднювала культурне життя в регіоні, перетворюючи Донбас на культурну провінцію. Ця підпорядкованість та штучно створена „провінційність” посилювали інертність масової свідомості щодо розвитку української національної культури у регіоні. Варто констатувати, що поглиблення русифікації Донбасу не можна вважати остаточним, оскільки почуття регіонального патріотизму, приналежності до України залишалися властиві як росіянам, так і грекам, німцям, іншим національностям, що мешкали в даній місцевості [13, 2-13].

У лютому 1945 р. для здійснення загального керівництва культурно-освітньою роботою було створено Комітет у справах культосвітніх установ при Раднаркомі УРСР. У республіці розгорнувся всенародний рух з поновлення роботи будинків культури, клубів, хат-читалень та інших культурно-освітніх закладів. На це були спрямовані всі методи пропаганди. Граючи на патріотичних почуттях людей, комуністична партія використовувала їх як безкоштовну робочу силу у ході відбудови народного господарства та культурно-освітніх закладів. Якщо на 1 липня 1944 р. в Україні було 12500 культосвітніх закладів, то до кінця 1945 р. їх кількість збільшилася до 19 тис. (75% довоєнної), причому більшість – у сільських місцевостях [14, 8].

Дещо змінилася політична атмосфера після XX з'їзду КПРС, який поклав початок викриттю культу особи й Сталіна. Вона сприяла відновленню демократичних норм у всіх сферах життя суспільства. Реформаційний курс М.Хрущова торкнувся і такої надзвичайно чутливої сфери, як культура. Культурна інтелігенція здебільшого з піднесенням відгукнулося на рішення

з'їзду. Відроджувала вітчизняна режисура, з'явилися ознаки зняття відчуженості від світової культури. Митецьке життя стало більш різноманітним. Ці процеси бурхливо йшли в столиці та обласних центрах. Попри це у Донбасі процес демократизації культурного життя мав більш стриманий, обмежений характер. Очищення йшло повільніше, відмова від встановлених догм і заборон супроводжувалася численними обмовками. Особливістю культурного життя являвся факт проведення „демократизації” зверху, без широкої активності мас. Непослідовність, обмеженість процесу очищення духовної сфери були характерними рисами культурних процесів кінця 1950-х – початку 1960-х рр. [10, 143-144].

У післявоєнні роки комуністична партія розгорнула так званий ідеологічний фронт роботи. Прийняті в 1945-1951 рр. постанови ЦК КП(б) і ЦК КП(б)У визначали шляхи і форми організації роботи культурно-просвітницьких закладів Донбасу.

У травні 1946 р. на пленумі ЦК КП(б)У, що розглядав питання „Про стан культурно-освітньої роботи серед робітників підприємств міст Ворошиловграда, Маріуполя і в селах Миколаївської області”, перед парторганізаціями було поставлене завдання забезпечити повсякденне керівництво культурно-освітніми закладами, перетворити клуби, будинки культури, хати-читальні, червоні кутки на справжні вогнища політичного й культурного виховання [7, 134].

Тож, теми радянського патріотизму, дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму були широко репрезентовані в діяльності клубів, бібліотек, музеїв, театрів і філармоній. Також вони активно пропагувалися пресою і радіо Донбасу.

У 1946 – 1950 рр. велику увагу заклади культури надавали пропаганді завдань відновлення та подальшого розвитку економіки регіону, зокрема, – мобілізуючи населення на виконання та перевиконання плану четвертої п'ятирічки. Важливим напрямом діяльності культурно-освітніх закладів серед трудівників республіки була боротьба з проявами українського націоналізму, релігійними обрядами, за подальше піднесення „соціалістичної свідомості” населення.

Водночас, залишався слабким вплив на громадську свідомість культурної опозиції в Донбасі. Вона породила паростки інакодумства. Творча інтелігенція засобами художніх і театральних студій, клубів формувала загальне інтелектуальне тло, в якому перебували і представники робітничих професій (шахтарі, металурги тощо).

Радянська держава намагалася замінити форми дозвілля, ініційовані простими людьми та з глибокими традиціями, типово радянськими, що пов'язувалися з діяльністю культурно-освітніх установ. Саме у цій системі координат людину можна було контролювати, нав'язувати ідеологічно та політично вигідні цінності, переконання. Соціалізація особистості була основним завданням театрів, клубів і бібліотек.

Вся ідейно-політична робота на шахтах зводилася до утвердження у масовій свідомості авторитарних суджень, невинуватої підозрілості тощо.

Прикладом може бути робота партійних органів на Селезневському шахтоуправлінні. У гуртожитках і клубах шахтоуправління серед новоприбулих колгоспників і мобілізованих лектори й агітатори проводили бесіди, спрямовані на переконання, що СРСР займає провідну роль в Європі, назріла перебудова відносин великих країн з малими тощо [4, 4].

На шахтах Донбасу в перші повоєнні роки гостро стояло питання зміцнення виробничої дисципліни. Справді лави шахтарів поповнювали різні категорії громадян, у тому числі і ті, хто мав серйозні проблеми з законом. З такою розпорошеною публікою потрібно було вести роз'яснювальну роботу, планувати її дозвілля тощо. У 1945 р. на шахті „Никанор” тресту Ворошиловградвугілля з 2 тис. працівників, лише 200 були кадровими робітниками, що працювали тут до війни. Близько 400 робітників були вихідцями зі спецпоселень і розконвойовані. Керівництво підприємства не мало фінансових ресурсів на придбання обладнання для клубу. З держбюджету шахта на культурно-виховну роботу одержала 300 крб. [4, 4-5].

Про тенденцію ідеологічної обробки населення Донбасу свідчить виступ 5 жовтня 1945 р. на нараді в обкомі КП(б)У відповідального партійного працівника шахти ім. Сталіна тресту „Ворошиловградвугілля” О.Філатова. На запитання заступника секретаря обкому М.Погребака, яку роботу на шахті проведено з репатріантами, він відповів: „Зразу ж по приїзду їх, ми зібрали в клубі, потім знайомили з нашими підприємствами, чинним законодавством, книгою товариша Сталіна „Про Велику Вітчизняну війну” [4, 1]. Як бачимо, морально-психологічна реабілітація цієї категорії працівників відбувалася за досить спрощеною схемою, коли людина перебувала під постійним страхом перед можливим покаранням і мала самотійно оплачувати ті постулати, які визначали ставлення до неї влади.

Партійно-державне керівництво намагалося враховувати і зважати на обставини, за яких формувався кадровий потенціал шахт, шахтарське соціальне середовище, а тому особливу увагу надавало розгортанню в Донбасі політико-виховної роботи. Й у цій царині було досягнуто немало. 18 травня 1946 р. пленум ЦК КП(б)У виніс на обговорення питання про прогалини в організації культурно-просвітницької роботи міст Ворошиловграда і Маріуполя. У резолюції пленуму вказувалося на значні прорахунки, формалізацію ідейно-політичної пропаганди та ставилося завдання перед партійними організаціями краю перетворити клуби, будинки культури, хати-читальні, червоні кутки на зразкові заклади, справжні осередки політичного і культурного виховання, освіти, розумового відпочинку і розваг широких народних мас [9, 149-153, 158].

24 травня 1946 р. пленум Сталінського обкому КП(б)У ухвалив рішення, в якому йшлося про необхідність забезпечення високого рівня лекційної пропаганди; Горлівський міськом КП(б)У зобов'язувався відремонтувати міську бібліотеку; Сталінський і Маріупольський міськоми мали зобов'язати виконками поліпшити роботу обласного історичного і краєзнавчого музеїв, перетворити Будинок народної творчості в методичний центр допомоги гурткам художньої самодіяльності. Крім того, суттєво посилювався адміністративний контроль за діяльністю культурно-просвітницьких установ. З

1 серпня 1946 р. до штату партійних і радянських органів вводилася посада інспектора у справах культурно-просвітницької роботи. На них покладалося завдання слідкувати за виконанням завдань по відбудові, будівництву нових установ культури. Спеціальний пункт постанови зосереджував положення, за яким органи влади мали особливо уважно поставитися до розгортання культосвітроботи серед шахтарів. Започатковувалася ця робота у шахтарських гуртожитках [1, 80-89].

Це рішення відзначалося критичністю в оцінці ситуації, що склалася. Незважаючи на гучні рапорти про „успіхи” на відбудовчому фронті, влада змушена була визнати і власні прорахунки у справі спорудження нових приміщень. У Горлівці більшість клубів знаходилася в непристосованих приміщеннях. Клуби шахт „Підземгаз” та ім. Калініна не мали обладнання. Робота клубу тресту „Горліввугілля” зводилася лише до демонстрації кінофільмів тощо [2, 144-165].

Змістовний бік діяльності творчих колективів чи окремих представників інтелігенції також був у незадовільному стані. Національно-культурна політика тоталітарної держави суттєво збіднювала духовне життя шахтарського краю. Регіон все більше дрейфував у бік культурної провінції СРСР. Цьому значною мірою сприяла угодницька, вичікувальна позиція місцевої влади.

У звіті про культурно-масову роботу Горсько-Іванівського шахтоуправління обкому КП(б)У фіксувалося наступне: „... майже немає наочної агітації, всього два гасла на всі шахти; маються лише 50 радіоточок з можливих 250 і ті працюють з перебоями; нараховується 20 агітаторів, але ніякого обліку їх роботи немає” [3, 36].

Заклади культури були центрами проведення політичних заходів і лекційної пропаганди. На початку 50-х років в Україні, як і в інших республіках СРСР, лекції з політичних і наукових знань у системі Комітету у справах культурно-освітніх установ організовували центральне та обласні лекційні бюро, у районах – районні лекторські групи. У четвертої п’ятирічки культурно-просвітницькі заклади Донбасу більше уваги стали надавати роботі з дітьми. При бібліотеках для дорослих створювалися відділи для дітей, а при клубах і палацах культури – дитячі гуртки художньої самодіяльності [6, 358].

Демократизація культурної сфери кінця 50-х – початку 60-х років певним чином вплинула на діяльність мистецьких закладів. Значного поширення набували зустрічі з ударниками виробництва, вечори запитань і відповідей на громадського-політичні теми, у бібліотеках практикувався відкритий доступ читачів до книжкових фондів. Упродовж 1958 – 1959 роки відділами культури Сталінської області вживалися заходи, спрямовані на поліпшення роботи культурно-освітніх установ, до числа яких належали насамперед щорічні проведення зборів мешканців робітничих селищ, де обговорювалися звіти про роботу завідувачів будинками культури, клубами, бібліотеками, а також кіномеханіків. На цих зборах обиралися ради клубів та бібліотек.

На поживалення роботи клубів, бібліотек та інших культурно-освітніх установ були спрямовані й рішення XXI з’їзду партії та постанова ЦК КПКРС

„Про стан і заходи поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих Сталінської області”.

Культурно-освітні установи області здобували досвід масово-політичної та культурно-освітньої роботи, впроваджуючи її різноманітні форми: лекції та доповіді, тематичні вечори, бесіди, вечори запитань і відповідей, усні журнали, кіножурнали, світлозвукові газети, „телевізори”, вечори по професіях; клуби „неспокійні серця”, „комсомольський вогник”, клуби дівчат, денний відпочинок, вечори зустрічей з бригадами та ударниками комуністичної праці; виступи агіткультбригад, гуртків художньої самодіяльності, театрів народної творчості, народних самодіяльних театрів.

Багато закладів уміло пов’язували свою роботу з черговими виробничими завданнями, що вирішувалися трудовими колективами. Зазвичай, організовувалася конкретна наочна агітація: заклики, „дошки показників”, „дошки пошани”, газетні вітрини тощо.

Багато клубів та палаців культури у виховній роботі використовували тематику, що стосувалися воєнних подій. У палаці культури ім. Леніна на горлівській шахті „Кочегарка”, клубі ім. Артема неодноразово відбувалися зустрічі з представниками виробництва. Цікаві матеріали про трудові звершення виробничих колективів і окремих працівників відбирались і відкладались у музейних кімнатах при палацах культури та клубах. Вихованню населення в дусі „пролетарського інтернаціоналізму” слугували так звані „вечори дружби”.

Для ведення культурно-просвітницької роботи широко користувалися агіткультбригади. Програми їх виступи базувалися переважно на місцевому матеріалі. Добре зарекомендували себе бригади клубу чистяківської шахти ім.Латугіна, Мар’їнського, Харцизького районних будинків культури [8, 14-15].

По мірі відновлення економіки держави збільшувалися можливості спрямування коштів на покращення матеріальної бази культурно-просвітницьких закладів. У 1946 році держава виділила на розвиток культурно-освітньої роботи в УРСР 216,938 тис. крб. [6, 359] В Україні, зокрема й у Донбасі, була вироблена спеціальна програма будівництва клубів, бібліотек, кінообладнання.

У 1946 р. в Сталінській області поновили роботу 8 палаців культури, 6 театрів, 2 музеї, 23 районні клуби, 261 профспілковий клуб, 410 сільських клубів, 286 хат-читалень, 277 бібліотек, 626 червоних кутків, 250 кінопристроїв і 132 радіовузли, 26 тис радіоточок [15, 145].

Держава намагалася нарощувати суми фінансування на потреби культури. Водночас, традиційно це відбувалося за залишковим принципом. Якщо в 1946 р. з бюджету Сталінської області для цього виділялося 3 млн. 854 тис. крб., то до 1950 р. – вже 13 млн. 427 тис. крб. [5, 151]. Безумовно, що мав місце перерозподіл цих коштів на інші потреби, зокрема, – і матеріального виробництва.

У загальній системі державних заходів, спрямованих на подальше поліпшення діяльності культурно-просвітницьких установ, важливе місце займало розширення й удосконалення їх мережі. З кожним роком

збільшувалися бюджетні асигнування на будівництво клубів, бібліотек і музеїв. Якщо у 1950 р. на ці цілі в УРСР було витрачено 422 млн. крб., то в 1958 р. – уже 653 млн. крб. Крім державних асигнувань часто застосовувався метод так званої „народної будови”. До участі у спорудженні культурно-освітніх закладів доволі часто долучалися колгоспники: якщо в 1954 р. зусиллями колгоспів УРСР було побудовано 456 клубних установ, то в 1958 р. – вже 1118 [6, 358].

На початку 50-х років у шахтарських містах все більше почала простежуватися тенденція будівництва, замість невеличких клубів і бібліотек, великих будинків та палаців культури, що склалися з кінозалу, бібліотеки, читальні, театральної сцени, приміщень для занять спортом, кімнат для самодіяльних гуртків тощо [6, 358].

У 1958 р. по Україні вже працювало 28,6 тис. клубних установ, 33,9 тис. масових бібліотек, а також значна кількість технічних, наукових та спеціалізованих бібліотек підприємств і організацій, шкільних та дитячих будинків, з них 25,9 тис. масових бібліотек і 25,2 тис. клубів зосереджувалось у сільській місцевості [6, 358].

До 1950 р. в Сталінській області почали працювати 1021, а на 1959 р. – вже 1276 клубів та палаців культури. За післявоєнний період було споруджено багато нових клубів, будинків та палаців культури в Мар'їнському, Старо-Млинівському, Волноваському, Тельманівському, Новоазовському, Селидівському, Дебальцевському та інших районах. На початку 1960-х років у Сталінській області діяли: Будинок народної творчості, 1283 клубів (у тому числі 415 – сільських), 1749 бібліотек (з них – 311 сільських) [8, 14].

Лише в Горлівці у 1952 р. було збудовано широкоформатний кінотеатр „Комсомолец”, 1955 р. – Палац культури шахти ім. Румянцева, клуб шахти ім.Калініна, 1960 р. – кінотеатр „Україна” [11, 98].

Упродовж першого повоєнне десятиріччя по Сталінській області було побудовано 11 нових кінотеатрів, зокрема числі широкоекранний ім. Т.Шевченка. За 1950-1955 рр. більш ніж удвічі зросла кількість глядачів і становила відповідно 62 млн. чол. У 1955 р. працівники кінофікації на відсталих шахтах м. Макіївки організували показ науково-технічних кінострічок [12, 109]. Утім ця практика не набула значного поширення, головним чином через звуженість асортименту стрічок відповідного тематичного спрямування.

Підсумовуючи, варто підкреслити пряму залежність культурно-просвітницької роботи у вугільній промисловості Донбасу від політичної ситуації в країні та її соціально-економічного розвитку. Сталінський тоталітарний режим потребував ідеологічного забезпечення легітимності свого існування, що було особливо важливим в умовах знайомства значної частини населення у складі радянських військ із західним способом життя. У цих умовах компартійна влада одразу ж після завершення воєнних дій ініціювала масштабну відбудову зруйнованої війною культурно-просвітницької інфраструктури, створивши розгалужену мережу клубів, бібліотек, кінотеатрів, театрів тощо. Особливо активізувалася діяльність цих установ упродовж 1950-х

рр., в умовах завершення повоєнної відбудови. Культурно-просвітницька робота у вугільних районах Донбасу наприкінці 50-х рр. зазнала позитивних трансформацій під впливом політичної та соціокультурної лібералізації – так званої „відлиги”. Утім, базові ідеологічні засади були збережені практично без змін, що не давало змоги культурному життю регіону розвиватися у повній мірі.

Література

1. Восстановление Донбасса. 1946 – 1950. Документы и материалы. – К., 1986.
2. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф.326. – Оп.1. – Спр.103.
3. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф.179. – Оп.3.– Спр.252.
4. ДАЛО. – Ф.179. – Оп.3. – Спр.389.
5. История рабочих Донбасса в двух томах. – Т.2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма. – К., 1981.
6. Історія Української РСР. – Т.8. – Кн..1.: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 50-і роки). – К., 1979.
7. Історія Української РСР. – Т.8., Кн..2: Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 1950 – 1970-і роки). – К., 1979.
8. Кічінько Р.І. Розквіт культури Донецького краю. – Сталіно, 1960.
9. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.2. 1941 – 1976. – К., 1977.
10. Новые страницы в истории Донбасса. – Т.3. – Кн.2. – Донецк, 1992.
11. Павлик І.С. Розвиток міста Горлівки в 1951-1968 рр. //Український історичний журнал. – 1970. – № 8.
12. Сталинская областная партийная организация в борьбе за выполнение плана пятой пятилетки в области промышленности и повышения материального и культурного уровня трудящихся. – Сталино, 1959.
13. Стяжкіна О.В. Культурні процеси в Донбасі в 1960 – на початку 1990-х рр.: Автор. ... дис. докт. істор. наук. – Донецьк, 1996.
14. Хмелевская В.С. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса: Автореф. ... дисс. канд. истор. наук. – Харьков, 1965.
15. Хорошайлов Н.Ф. Возрождение Всесоюзной Кочегарки. Из истории восстановления Донбасса в 1946 – 1950 гг. – Донецк, 1974.
16. Шевченко Л.А. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40-50-х рр. // Український історичний журнал. – 1992. – № 7 – 8.

В статтє на основе архивных материалов проведено комплексное изучение культурно-просветительской работы в угольной промышленности Донбасса со второй половины 1940-х гг. до первой половины 1960-х гг. Автор проследил прямую зависимость культурно-просветительской работы в угольной промышленности Донбасса от политической ситуации в стране и ее социально-экономического развития.

In the article because of the archived materials is conducted complex study of cultural-elucidative work in coal industry of Donbas from the second half 1940th to the first half 1960th. An author traced direct dependence of cultural-elucidative work in coal industry of Donbas from a political situation in a country and its socio-economic development.

**ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА
«ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ»**

Розглядається специфіка відносин між радянською державою та церквою на зламі 20-х – 30-х рр.

Соціально-економічні та політичні перетворення в Україні супроводжуються духовним відродженням й демократизацією суспільства. Поряд з розвитком національної ідеї, ідеї української державності, відроджується й релігійна ідея. Потяг людей до гуманізації суспільного життя, намагання утвердити пріоритет загальнолюдських цінностей спричинили масове зростання інтересу українського народу до духовно-культурної спадщини православної церкви. Виникає жвавий інтерес до вітчизняної історії, питань про місце і роль релігії, православної церкви в духовному житті країни.

Особливою сторінкою в церковній історії є трагічні 20 - 30-і роки ХХ ст., коли різкі зміни у суспільно-політичному житті позначилися і на становищі православної церкви, як «інструменту антирадянської діяльності експлуататорських класів». Відносини між православною церквою та державою були і є найскладнішою та найменш дослідженою проблемою в історичній науці, що й обумовило актуальність обраного дослідження.

Метою даної статті є намагання дослідити специфіку регулювання відносин між радянською державою та православною церквою у період проведення політики колективізації та «великого перелому».

За радянських часів вивчення цього питання переважно обмежувалось аналізом різних теоретичних положень програмних документів, які декларували необхідність «зваженого» підходу до питань релігії та церкви [3,4,5,16].

З розпадом СРСР розпочався новий період у вивченні політики радянської держави щодо православної церкви, коли зникають старі ідеологічні штампи й запроваджується в науковий обіг новий масив матеріалів [1,2,7,14].

Період спокійних відносин між владою та церквою на межі 1928-1929 рр. змінився тривалою смугою вкрай войовничого, нетерпимого ставлення до останньої. У цей час відбулися істотні зміни всієї політики по відношенню до релігійних організацій в СРСР, що було пов'язано з ухваленням загального курсу ЦК ВКП(б) на згортання НЕПу, насильницьку колективізацію, загострення класових відносин у місті й селі. Активізували свою діяльність деякі впливові громадські організації типу “Союзу войовничих безбожників ” [1, с.54].

Новий курс позначився наступними кроками. 8 квітня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР ухвалили закон “Про релігійні об’єднання», яким заборонялося створення церковних шкіл, громадських бібліотек та читалень не тільки за межами храмів, але й у самих культових спорудах. Храми існували тільки для церковної служби й не могли використовуватися з іншою метою. Заборонена

була будь-яка просвітницька та благодійна діяльність релігійних об'єднань, їм не дозволялось організувати спеціальні збори, створювати групи для вивчення релігійної літератури, рукодільні гуртки. Вони не мали права організувати санаторії, надавати матеріальну та медичну допомогу своїм служителям [2, с.47]. У травні 1929 р. XIV Всеросійський з'їзд Рад змінив статтю 4 Конституції РРФСР - замість “свободи релігійної і антирелігійної пропаганди” тепер дозволялася лише “свобода релігійних сповідань і антирелігійної пропаганди”. У червні на II з'їзді Союзу воєнничих безбожників (СВБ) пролунало гасло - “боротьба з релігією є боротьба за соціалізм”; мова йшла про необхідність оголошення «безбожної п'ятирічки» [3, с.41,43].

У зв'язку з розпалюванням класової боротьби на селі була вирішена наперед доля чернечих комун, артілей і чернецтва загалом, як “соціальних інститутів, яких не повинно було бути у соціалістичному образі життя” [4, с.18-19]. З 1929 р. в СРСР почала здійснюватися масова ліквідація церков “силою” і не домових, як раніше, а вже парафіяльних. Восени того ж року в інструкції місцевим органам НКВС і радянським працівникам указувалося на необхідність активізації боротьби на “релігійному фронті”.

На II Всесоюзному з'їзді спілки безвірників, що відбувся у червні 1929 року, О. Ярославський зазначив, що церковні організації проводять замасковану в релігійні гасла контрреволюційну політичну роботу. Останнім часом, запевняв він, віруючі намагалися зірвати будівництво колгоспів, розповсюдження позик, будівництво шкіл тощо.

Перший пік масових репресій проти духовенства припадає на 1929 - початок 1930-х рр. - період найбільшого загострення соціальних відносин на селі в ході здійснення колективізації, виконання сталінських вказівок щодо ліквідації куркульства як класу. Духовенство, кваліфіковане сталінським керівництвом як прибічник куркульства, мало розділити його долю. Знищення з духовенства, утиски з боку ДПУ відіграли певну роль у тому, що багато священиків зреклися духовного сану. У мартирології українських церков наводяться дані про зречення духовного сану: 1927-1928 рр. - 179 осіб; 1928-1929 рр. - 439 осіб; 1929-1930 рр. - 2000 осіб [5, с.1031].

Однією з трагічних кампаній, проведених більшовиками в рамках загальної антирелігійної політики в 20-х рр. ХХ ст., була кампанія по зняттю дзвонів з культових споруд. Дзвін у православній церкві супроводжував богослужіння, звучав під час божественної літургії, читання Євангелія, супроводжував хресні ходи, використовувався для збору населення, а також як сигнал тривоги (сполох). Боротьбу з ліквідацією дзвонів санкціонували спеціальною постановою РНК РСФРР ще 30 червня 1918 р., згідно з якою “ті, хто били на сполох, скликаючи населення, як контрреволюціонери віддавалися під суд революційному трибуналу”. Випадки “несанкціонованого” використання сполоху мали місце з перших років встановлення радянської влади. У договорах на оренду церков, що склалися виконками місцевих рад і релігійними громадами, останні брали зобов'язання не скликати народ “за допомогою дзвону і використовувати його

проти радянської влади” [6, арк.62]. Спеціальною інструкцією НКЮ та НКВС РСФРР вводяться жорстокі обмеження щодо використання дзвонів, що буцімто порушували громадський спокій і права безвірних робітничих мас, особливо у містах, заважали праці й відпочинку населення.

Небезпека самочинного биття на сполох зберігалася й посилилася в 1929 р., коли розпочалося проведення суцільної колективізації сільського господарства і ліквідації куркульства як класу. Тому зняттям дзвонів з культових будівель радянська влада розраховувала не тільки частково розв’язати проблему з кольоровими металами, але й запобігти можливим антирадянським виступам. Щоб додати кампанії “законного характеру”, секретаріат Президії ВУЦВК 11 грудня 1929 р. обговорив питання “Про порядок вилучення дзвонів з молитовних будинків” і ухвалив відповідне рішення. Після посилянь на клопотання робітничих мас “про вилучення дзвонів” і “використання коштів від цього на культурно-соціальні потреби даної місцевості”, в ухвалі був визначений наступний порядок проведення цієї роботи: рішення про зняття дзвонів ухвалюється більшістю голосів на зборах громадян, що проживають в населеному пункті, після чого відповідні ради (сільська, селищна, міська) затверджують це рішення на пленумах або засіданнях своєї президії. Остаточне рішення ухвалював губвиконком, і воно оскарженню не підлягало [7].

15 грудня 1929 р. була ухвалена інструкція і направлена в усі окружні адміністративні відділи НКВС УСРР. В ній зазначалося, що зняті дзвони підлягали реалізації місцевими радами через “Рудметалторг”, а отримані кошти мали бути направлені на “культурно-освітні потреби даної місцевості” [8, арк.159]. Проведення кампанії покладалося на органи НКВС УСРР. Зняті дзвони повинні були здаватися на металобрухт. До першого сорту були віднесені всі дзвони православних церков, до другого дзвони решти культових споруд (костьолів, кирх та ін.) Велику увагу ліцемерно рекомендувалося звертати на дотримання техніки безпеки при знятті дзвонів, щоб уникнути нещасних випадків, які “ворожий елемент міг би використовувати для агітації”.

Відповідно до ознак (виготовлення до ХІХ ст., наявність підпису майстра і дати виготовлення, релігійних сюжетів або зображень різних діячів, орнаменту, геральдичних знаків і т.д.) всі дзвони були розділені на чотири категорії. До першої категорії були віднесені ті з них, які мали всі вищезазначені ознаки. Вони, якщо мали “виняткове значення”, підлягали повному збереженню. До другої категорії належали дзвони «історико-культурні, художні», від яких слід було зберегти тільки окремі деталі - медальйони, зразки орнаменту, написів та ін. Дзвони, віднесені до третьої категорії (теж “історико-культурні, художні”) рекомендувалося зважити і сфотографувати. До четвертої категорії була віднесена решта дзвонів, що підлягали переплавленню [9, с.52].

Кампанія зняття дзвонів розпочалася наприкінці 1929 – на початку 1930 р., а під кінець 1935 р. майже завершилася. Окрім дзвонової міді, конфіскували залізо, латунь і бронзу. У ряді випадків віруючі, що були не в

зможі зберегти всі дзвони, просили залишити хоча б по одному дзвону на храм. Але, не зважаючи на опір віруючих і їх клопотання до найвищих партійних органів, дзвони поступово були зняті з більшості культових споруд України і, за рідкісним виключенням, знищені. За два роки з церков Донеччини зняли дзвони загальною вагою десятків тон. Інколи дзвони використовувалися місцевою владою для своїх потреб. Так, при закритті Донецького міського цвинтаря місцевий виконком видав постанову, згідно з якою ліквідація міського цвинтаря супроводжувала передачею дзвонів каплички для пожежної команди міста [10, арк.15].

Чергова масова хвиля закриття православних храмів та інших культових споруд в Україні з новою силою розгорнулася в 1929 р. У ході антирелігійних пропагандистських кампаній за допомогою преси формувалася думка про необхідність використання багатств церкви для соціалістичного будівництва. Україною пішла хвиля закриття культових споруд. У приміщеннях відібраних храмів, молитовних будинків, відібраних влаштували 12 сільбудів, 50 шкіл, кілька десятків клубів, “розміщували” гаражі для тракторів, склади, а 76 церков зруйнували [11, с.276].

В офіційній пресі також писали про закриття церков. Газета “Вісті ВУЦВК” повідомляла: “У селі Крива Коса Будьонівського району Маріупольської округи загальні збори селян ухвалили закрити церкву, а приміщення її передати під кінотеатр. Попа за його шкідницьку роботу селяни ухвалили виселити з села... За останні три місяці минулого року в окрузі знято й передано на потреби індустріалізації церковні дзвони зі 145 церков. Найбільше дзвонів знято в селах Першотравневого, (колишнього Богопільського) району, де з 29 церков, що є по селах, дзвони замовкли в 23. За три місяці окрвиконком порушив перед ВУЦВК клопотання 18 сіл про закриття церков”. На Донеччині для збору підписів про закриття храмів використовували кампанії виборів депутатів до органів радянської влади. Так, за закриття влітку 1929 р. на 32 виборчих дільницях прогосувало 27,5 тис. виборців [12. арк.88зв.].

Загалом, за період 1921-1925 рр. в Україні були закриті 364 культові споруди, у 1925 р. - 49 будівель [13, арк.172], то лише з листопада 1929 р. – січень 1930 р. - 202 культових будівель. Всього ж у 41 окрузі України в 1919-1929 рр. були закриті 619 культових споруд, в т.ч. 350 православних церков, 197 синагог і 46 церковних будинки [13, с.41]. За кількістю закритих православних храмів на першому місці був Харківський округ - 48 храмів, на другому - Одеський - 39, на третьому - Артемівський і Шевченківський округи, в яких були закриті 25 православних храмів.

Багато закритих культових споруд використовувалися під склади, їдальні, пункти зсипання зерна, електростанції, митниці, а багато залишалися порожніми. У витягу з протоколу Секретаріату ВУЦВК №43/436 від 4 лютого 1930 р. відзначається: “Задовольнити прохання робітників і на подання НКВС дозволити окрвиконкомам закрити молитовні, щоб використати їх приміщення для культурних, освітніх та інших потреб”. Молитовні будинки руйнували або використовували: для розширення трамвайного руху;

будування оперного театру; під музей міліції; клуб; сільбуд [15, арк.25, 27а]. В УСРР в “культурно-просвітницьких цілях” використовувалися 355 закритих раніше культових споруд, з іншою метою - 137, не використовувалися - 127 культових споруд. Опір, який чинили віруючі з цього приводу, жорстоко придушувався місцевими каральними органами.

Після виходу у світ у березні 1930 р. відомого листа Сталіна “Запаморочення від успіхів”, у якому засуджувалися методи насильницької колективізації, починає змінюватися тактика у справі соціалістичної перебудови села, а отже, слід було чекати й певних змін у ставленні держави до церкви. Постанова ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. говорить про “боротьбу з викривленням партійної лінії в колгоспному русі”. Партійне керівництво лицемірно закликала припинити закриття церков в адміністративному порядку. “За знущальні вчинки до релігійних почуттів селян і селянок притягати винних до найсуворішої відповідальності” [16, с.136]. 20 липня ВУЦВК таємною інструкцією звертає увагу виконавчих комітетів усіх рівнів на недопустимості порушень чинного законодавства про культу, що виявлялися в насильницькому закриття молитовних споруд, надмірному оподаткуванні храмів і духовенства, незаконному позбавленні духовенства житлової площі та перешкоді священнослужителям у “відправі культів”.

Ця тенденція проявилась у згортанні кампанії з ліквідації молитовних будинків, що набула широкого розмаху в кінці 1929 - на початку 1930-х рр. Більше того, значна частина церков, синагог, кірх, відібраних у віруючих у цей період, була повернута їм для використання за призначенням. Але судові та позасудові переслідування священнослужителів тривали й надалі. Як розмах, так і жорстокість репресій стосовно служителів культу, порівняно з кінцем 20-х років, дещо зменшується. Політика репресій проти релігії та церкви була закономірною в руслі загальної політики сталінської адміністративно-ідеологічної системи.

Таким чином, згортання НЕПу та насильницька колективізація призвели до істотних змін всієї політики по відношенню до релігійних організацій в СРСР. Так закон «Про релігійні об'єднання» обмежив і без того незначні права духовенства.

Перший пік масових репресій проти духовенства припадає на 1929 - початок 1930-х рр. - період здійснення політики ліквідації куркульства як класу духовенство кваліфікувалося як прибічник куркульства і мало розділити його долю.

Новий курс позначився наступними кроками:

- заборонялося створення церковних шкіл, громадських бібліотек та читалень;
- заборонялась будь-яка просвітницька та благодійна діяльність релігійних об'єднань;
- не дозволялось організувати спеціальні збори, створювати групи для вивчення релігійної літератури, рукодільні гуртки;

- духовенство не мало права організувати санаторії, надавати матеріальну та медичну допомогу своїм служителям;
- почала здійснюватися масова ліквідація церков;
- здійснення кампанії по зняттю дзвонів з культових споруд.

Після виходу у світ листа Сталіна в березні 1930 р. “Запаморочення від успіхів”, слід було чекати певних змін у ставленні держави до церкви. Але судові та позасудові переслідування священнослужителів тривали й надалі.

Список використаної літератури та джерел

1. Шкаровский М. В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах). М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. - 305 с.
2. Слободянюк Є. Православ'я на Україні в 20-х - першій половині 30-х років. - К., 1996. - 340 с.
3. Антирелигиозник . – 1929. – № 33. – 11 августа.
4. Зибковець В.Ф. Безбожники и социалистическая перестройка деревни. М.: Безвірник, 1930, - С. 18-19.
5. Мартирологія Українських церков / Під ред. О. Зенкевича і О. Воронина. В 4-х т. – Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1987.
6. ЦДАГО України. Ф.1. (Центральний комітет комуністичної партії України). Оп. 20. - Спр. 3019. - Справки информационного отдела ЦК КП(б)У и ЦК ЛКСМУ о недостатках в работе окружных партийных организаций, проведении антирелигиозной работы среди молодежи, создании нормальных условий для труда рабочих и др. вопросам, (2 января 1929 – 27 декабря 1929 г.), на 80 аркушах.
7. Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. - Харьков, 1998. - 232 с.
8. ЦДАГО України. Ф.1. (Центральний комітет комуністичної партії України). Оп. 20. - Спр. 2994. - Доклады, справки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о ликвидации контрреволюционных организаций, результатах борьбы с преступностью, положении на Южной железной дороге, настроении рабочих в связи с перезаключением коллективных договоров, состоянии рабочей кооперации, закрытии церквей и др. вопросах. Докладная записка подкомиссии помощи городской бедноте в ЦК КП(б)У о положении городской и местечковой бедноты Украины, (2 марта 1929 – 27 декабря 1929 г.), на 207 аркушах.
9. Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. - Харьков, 1998. - 232 с.
10. ДАДО. Ф. Р-2. (Юзівський окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Юзівки) Оп. 1 - Спр. 10. - Протоколы, выдержки из протоколов заседаний окрисполкома, переписка с Донецким губернским исполнительным комитетом, районными исполнительными комитетами, прокуратурой о закрытии молитвенных домов, городского кладбища. (1924 – 1925 г.). на 66 аркушах.
11. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталинизм на Украине: 20-30-ті роки. - К.: Либідь, 1991. - 344 с.
12. ЦДАГО України. Ф.1. (Центральний комітет комуністичної партії України) Оп. 20. - Спр. 2006. - Циркулярные и директивные письма ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У, совещаний при Агитпропе ЦК, переписка по вопросам антирелигиозной пропаганды. Докладные записки, справки Агитпропа ЦК КП(б)У, окружкомов партии о состоянии религиозного движения в республике и формы борьбы с ним. (2 января 1925 – 24 декабря 1925 г.), на 205 аркушах.
13. ДАДО Ф. Р-575. (Адміністративний відділ Юзівського окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Юзівки Юзівського повіту Донецької губернії. З 1924 р. Сталинський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Сталіно

Сталінського округу). Оп. 1. – Спр. 8. - Циркуляри, інструкції НКВД, адміністративного відділу Донецького губісполкома і переписка з ним о проведенні в життя декрету “Об отделении церкви от государства и школы от церкви” і роботи відділення релігійних культів. План роботи адміністративного відділу. Ведомості наявності релігійних общин і сект в Донецькій губернії. (1924 – 1926 г.). на 220 аркушах.

14. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К.: Либідь, 1991. - 344 с.

15. ДАДО Ф. Р-2. (Юзівський окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Юзівки) - Оп. 1 - Спр. 1019. - Отчеты, сведения, регистрационные карточки и переписка Благовещенского, Больше-Янисельского, Макеевского, Селидовского и других райисполкомов о деятельности церковных и сектантских общин, регистрации религиозных общин, (4 августа - 10 декабря 1924 г.), на 613 аркушах.

16. Про релігію і атеїзм: Збірник документів і матеріалів. – К.: Політвидав України, 1976.

Рассматривается специфика отношений между советским государством и церковью в 20-х - 30-х гг.

Specificity of relations between the Soviet state and church in 20 - is considered 30th

УДК 314.74:314.745:314.745.22

Власов В.І

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ Й МІГРАЦІЯ

В статті обговорені проблеми міграції під впливом глобалізації.

Значний вплив на процеси глобалізації здійснює нова, деякою мірою гіпертрофована, хвиля міграції населення. Відмінністю її від міграції у ХІХ ст. є те, що тоді люди мігрували із Європи до Нового Світу, тоді як нині відбувається міграція людей із перенаселених бідних країн Африки, Азії і Латинської Америки до заможних Європи, США і Канади у пошуках роботи і кращого життя.

Чисельність мігрантів, які є особами, що мешкають поза межами країни народження, за останні майже 30 років більше ніж подвоїлась і сягнула чисельності понад 175 млн. осіб. Тому дивним є опубліковане у 2000 році твердження В.Л.Іноземцева, що починаючи з середини 70-х років реальністю стало скорочення міграції як наслідок «успіхів глобалізації» на ринку праці [1].

В основному мігранти з неєвропейських країн намагаються потрапити до багатих країн Європи і кількість їх з 1980 року зросла на 75%. Так, якщо за офіційною статистикою у Швеції чисельність мігрантів з 1981 по 2000 рік зросла приблизно з 30 до 150 тис. осіб, у Нідерландах – з 160 до 310, Італії – з 90 до 720, то у Німеччині – з 600 до 1400 тис. осіб. При цьому мігранти їдуть все з більшого числа країн. Наприклад, у Швеції у 1980 році нараховувалось 15 груп мігрантів по країні їх народження, кожна з яких складалася із 100 осіб і більше, а в 2002 році таких груп було вже 33 [2].

Завдяки розвитку інформаційних мереж, через які люди отримують інформацію щодо рівня життя в інших країнах плюс як у Казахстані називають передачу інформації усним шляхом – ”узун кулак”, а також здешевленню

транспортних витрат, мешканці бідних країн мігрують до розвинутих. Тому міграція до країн Західної Європи, Австралії та Північної Америки майже повністю забезпечувалася мігрантами з бідних країн. При цьому активно працює мережа діаспори в кожній країні, яка надає всебічну допомогу мігрантам. Так, 92% мігрантів в Європу з Алжиру мешкають у Франції, а 81% грецьких – у Німеччині. Більше того, постійно зростає нелегальна міграція. Чисельність людей, що мешкають в інших країнах нелегально, перевищує у світі 30 млн. осіб [3].

Радіо і телебачення майже щоденно, як зведення з театру бойових дій, передають інформацію щодо затримки нелегальних мігрантів то біля берегів Іспанії, то Італії, то на території України або Росії.

За даними ООН, у США наприкінці ХХ ст. мешкало 4 млн. нелегальних мігрантів, в Європі половина мігрантів – нелегали. До Кот-д'Івуар у 1988 році нелегально мігрували 3 млн. людей, у 1993 році в Габон – 1 млн., у 1996 році в Аргентину – 1 млн., у 1997 році у Таїланд – 1 млн. і Малайзію – 700 тисяч [4].

Все це було багато в чому зумовлено насильницькими конфліктами, що призвели до появи у 1994 році у світі майже 27 млн. біженців і переміщених осіб, або у чотири рази більше, ніж у 1970 році. Інформацію щодо біженців і переміщених осіб представлено в таблиці 1.

1. Чисельність біженців та переміщених осіб, тис.*

Показник	1996 р. біженці	2002 р.		2004 р.		2005 р.	
		біженці	переміщені	біженці	переміщені	біженці	переміщені
Країни, що розвиваються	11790	8460		6726		6484	
Найменш розвинуті країни	5220	2996		2717		2476	
Країни Африки на південь від Сахари	5440	2929		270		2698	
Країни ОЕСР **	3790	2476		2580		2524	
Світ разом	15580	11374	4326	9970	5081	9672	25300

* Дані по групах країн, що прийняли біженців, наведені за матеріалами “Доклада о развитии человека за 1996, 2002, 2004 и 2005 годы”.

** Країни Організації економічної співпраці і розвитку, для 1996 р. – промислово розвинуті країни.

Цікаво те, що перекази робочих, які емігрували в розвинуті країни, на батьківщину перевищували офіційну допомогу на розвиток (ОДР) цих країн. Так, перекази турецьких заробітчани у 1992 році становили 3 млрд. доларів США проти 323 млн. ОДР, Індії – відповідно понад 2,5 млрд. і 2,3 млрд., Марокко – понад 2 млрд. і 996 млн., Пакистану – понад 1,8 млрд. і 1,1 млрд., Йемена – понад 800 млн. і 262 млн., Тунісу – понад 600 млн. і 407 млн. доларів США.

Міграція з бідних країн, особливо нелегальна, створює в розвинутих країнах додаткові труднощі, пов'язані насамперед з великою різницею в

способах життя і менталітеті корінних жителів та мігрантів. За словами Вернера д'Інки, видавця газети Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ – Німеччина), головна проблема – це створення мігрантами паралельної спільноти в суспільстві, де не діють німецькі закони, вона не підконтрольна поліції і абсолютно непрозора для стороннього спостерігача [5].

Тому в багатьох країнах поширюється рух за обмеження міграції, який посилюється через погроми, які влаштували мігранти у січні 2006 року у Франції. Наприклад, Національний Фронт Франції пропонує не тільки припинити міграцію через відміну програми воз'єднання сімей, а й вивезти з країни нелегальних мігрантів, розробити програму повернення мігрантів у країни їх народження при наданні корінним жителям Франції переваг у сфері зайнятості, соціальної допомоги та інших сферах буття [6].

Свідченням введення у дію таких обмежень є нещодавно прийнятий у Франції Закон щодо дозволу міграції тільки людей зі спеціальною освітою. Напередодні набуття членства в ЄС десятьма країнами Східної Європи і Балтії, намагаючись захистити свої ринки праці, 12 "старих членів" ЄС ввели обмеження на міграцію робочої сили з цих країн [7].

Програми залучення кваліфікованих мігрантів мають також Австралія, Канада, США та інші розвинуті країни, що сприяє "утечке мозгов" з бідних країн.

За даними ООН, наприкінці ХХ ст. за кордоном мешкало близько 30 тисяч мігрантів-африканців, що мали наукову ступінь доктора наук, тоді як на африканському континенті на кожні 100 тисяч людей були тільки один вчений і один інженер [8]. Крім того, лише за п'ять років (1985-1990) Африка втратила 60 тисяч менеджерів середнього і вищого рівня. Деякі країни Латинської Америки і Карибського басейну втратили понад 20% випускників своїх університетів, а за період з 1975 по 1985 рік Індію, Філіппіни, Китай і Південну Корею залишили понад 145 тисяч науковців, які емігрували до США [9].

Як відмічає А.Кустарьов, до Європи їде контингент, який несе общинно-родову, патронажно-клієнтську, релігійну культуру з притаманною для неї перевагою роду і племені над особистістю, нерівноправ'я людей різної статі і примушене одруження, кровну помсту, правове свавілля або правосуддя за шариатом [10].

Хоча переважна більшість мігрантів їде в багаті розвинуті країни, міграція є проблемою глобальною, оскільки мешканці бідних країн намагаються переїхати і в інші країни, наприклад, країни Перської затоки, багатство яких визначається нафтою, а також покинути свої країни, якщо вони політично нестабільні, із репресивними режимами чи знаходяться в зоні воєнного конфлікту (яскравий приклад – вимушена міграція з Лівану через військові дії Ізраїлю проти бойовиків Шіїтської організації Хезболла, внаслідок чого йдеться про локальну гуманітарну катастрофу), або в результаті зруйнування "залізної завіси" [11] після розпаду колишнього соціалістичного табору та СРСР.

Тому із 15 країн з найбільшою кількістю мігрантів 10 є країнами, що розвиваються. Серед них ОАЕ, Кувейт, Йорданія та Саудівська Аравія, яка в

цілому займає п'яте місце за чисельністю мігрантів – понад 5 млн. осіб. Наочна характеристика питомої ваги мігрантів у першій десятці країн і міст світу за її величиною наведена у таблиці 2.

2. Країна і міста світу з найвищою питомою вагою мігрантів, %

Країна	%	Місто	%
ОАЕ	68	Майамі	59
Кувейт	49	Торонто	44
Йорданія	39	Лос-Анджелес	41
Ізраїль	37	Ванкувер	37
Сінгапур	34	Нью-Йорк	36
Оман	26	Сінгапур	33
Швейцарія	25	Сідней	31
Австралія	25	Абіджан	30
Саудівська Аравія	24	Лондон	28
Нова Зеландія	22	Париж	23

Як видно, серед 10 країн з найвищою питомою вагою мігрантів 8 це країни, що розвиваються, а ось серед міст тільки одне – Абіджан – розташоване у бідній країні. Всі інші – міста розвинутих країн.

Проблема міграції настільки багатогранна, що потребує значних зусиль багатьох дослідників. Тому автор тільки зазначив її важливість у специфіці розвитку процесів глобалізації в постіндустріальну епоху. Призупинити потік мігрантів до розвинутих країн може тільки економічний розвиток, створення робочих місць в країнах походження мігрантів.

Література

1. Иноземцев В.Л. Глобализация и реальность // Свободная мысль – XXI. – 2000. – №1. – С. 26-36.
2. Доклад о развитии человека за 2004 год. Культурная свобода в современном многообразном мире: Пер. с англ. – М.: Весь Мир, 2004. – 312 с.
3. Ibidem
4. Доклад о развитии человека за 1999 год. Глобализация с человеческим лицом: Пер. с англ. – Нью-Йорк: Оксфорд Юниверсити Пресс, 1999. – 263 с.
5. Сумленый С. Закрытое общество // Эксперт Украина. – 2006. – №9 (60). – С. 58–64.
6. Доклад о развитии человека за 1999 год. Глобализация с человеческим лицом: Пер. с англ. – Нью-Йорк: Оксфорд Юниверсити Пресс, 1999. – 263 с.
7. Кокшаров А. Удачный опыт // Эксперт Украина, 2006. – №11 (62). – С. 32–36.
8. Доклад о развитии человека за 1999 год. Глобализация с человеческим лицом: Пер. с англ. – Нью-Йорк: Оксфорд Юниверсити Пресс, 1999. – 263 с.
9. Отчет по человеческому развитию, 1994: Пер. с англ. – Нью-Йорк: Оксфорд Юниверсити Пресс, 1994 – 226 с.
10. Кустарев А. Осажденная крепость // Эксперт Украина. – 2006. – № 1–2 (53). – С. 52–57.
11. Доклад о развитии человека, 2004. Культурная свобода в современном разобщенном мире: Пер. с англ. – М.: Весь Мир, 2004. – 312 с.

В статтє обсуждены проблемы миграции под влиянием глобализации.

In the article, the problems of migration due to of globalization are discussed.

**"УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ" В РОСІЙСЬКОМУ
НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРОЕКТІ П. СТРУВЕ (1908 – 1914 рр.)**

У статті проаналізовано погляди П. Струве на "українське питання" як складову частину російського національного проекту, сформульованому ним під час дискусій по національному питанню напередодні Першої світової війни. Автором робиться висновок, що російський національний проект П. Струве передбачав створення російської громадянської (політичної) нації шляхом проведення владою при підтримці громадськості національної політики, яка б включала протидію українському національному рухові.

Актуальність дослідження дискусій по національному питанню в Російській імперії початку ХХ ст. зумовлено тим, що національне питання було однією з ключових проблем соціальної дійсності Російської імперії початку ХХ ст.: вирішення його потребувало від влади та громадськості переосмислення шляхів подальшого розвитку Росії. У сучасній Україні існує проблема формування громадянської (політичної) нації. Від вирішення цієї проблеми залежить майбутнє України як соціальної й правової держави. Адже політична нація є гармонійною спільнотою громадян з високим рівнем політичної й правової свідомості.

До історіографічної бази нашої статті належать історичні, політологічні й соціологічні праці, присвячені теорії нації та історії націоналізму. Цим темам у Західній Європі та США відведений окремий напрямок гуманітарного знання – "національні студії" (Nation studies). Огляд досягнень західної науки в цій царині був зроблений у праці українського історика Г. В. Касьянова "Теорії нації та націоналізму" [1]. Поняття нації як модерної культурно-політичної спільноти, що виникає в процесі модернізації традиційного суспільства, було обґрунтовано англійським філософом і політологом Е. Гелнером у праці "Нації та націоналізм" [2]. Вихідною позицією нашої доповіді є розуміння нації як комунікативно-політичну спільноту ("нація як проект"), згідно з концепцією нації як "уявленої спільноти" Б. Андерсона, сформульована ним у соціологічному дослідженні "Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму" [3]. Концепція Б. Андерсона застосовувалася в історіографії української історії – у праці російського історика О. Міллера "Українське питання" в політиці влади та в російській громадській думці (друга половина ХІХ ст.)" [4]. Близьким, за своїми поглядами, до Б. Андерсона є американський історик Р. Шпорлюк, для котрого український національний рух являє собою рух за впровадження "українського національного проекту", який виявився історичним переможцем у боротьбі з проектами "великої російської нації", що охоплювала б росіян (великоросів), українців (малоросів) і білорусів, та "великої польської (всехпольської) нації", що поширювалася б на християнське населення в кордонах Речі Посполитої в 1772 р. [5]. Витоки сучасного розуміння нації та відносини між національною й громадянською ідентичностями як складову модерного суспільства, точніше – проекту модерного суспільства, досліджує німецький філософ Ю. Хабермас [6].

Сучасна українська історіографія національного питання та зокрема українського питання в російській імперії на початку ХХ ст. складається з низки монографічних і дисертаційних досліджень, присвячених окремим аспектам російської національної політики та українського національного питання [7]. Однак ми виокремимо серед них ті праці, у яких відведено увагу дискусіям по "українському питанню" довкола концепцій П. Струве. До таких праць належать, по-перше, монографія С. Хейман "Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату", у якій окремий параграф присвячено позиції Б. Кістяківського по "українському питанню", сформульовану ним під час дискусії з П. Струве [8, с. 183-194]; по-друге, перший том колективної монографії "Політична історія України. ХХ ст.", у якому окрему главу присвячено дискусіям по "українському питанню" між Першою російською революцією та Першою світовою війною [9, с. 317-327].

Однак в українській історіографії не здійснювався аналіз дискусій по "українському питанню" серед російської громадськості. Мета нашої статті – проаналізувати місце "українського питання" в концепції національного питання П. Струве та дискусії навколо цієї концепції серед представників ліберальної російської громадськості напередодні Першої світової війни.

Перша російська революція 1905 – 1907 рр., російська "весна народів", поставила національне питання на порядку денному громадського життя. Протягом наступних років, які передували початку Першої світової війни, національне питання, включно з українським питанням, знаходилося в центрі уваги громадськості, відбувалися численні дискусії на сторінках російської преси. Адже ці дискусії почасти заклали підвалини національної політики великих держав стосовно українців під час Першої світової війни, що призвела до політизації етнічних відмінностей народних мас [10, с. 123-124].

Оскільки російська інтелігенція, включно з представниками всіх народів імперії, була, переважно, опозиційною, національне питання розглядалася як нагальна проблема, що потребує вирішення, винятково опозиційною пресою. Російська інтелігенція становила соціальну базу опозиційних політичних партій – від лібералів до соціал-демократів. Огляд позиції одного з полюсів російського політичного життя – кадетів-лібералів ("Партії народної свободи") дозволяють зрозуміти ставлення російської поміркованої громадськості до "українського питання".

Погляди російських лібералів виражав журнал "Русская мысль" ("Російська думка"), що протягом 1906 – 1918 рр. редагувався одним із ідеологів російського лібералізму – економістом і правником П. Б. Струве (1870 – 1944 рр.). Зауважимо, позиція часопису не відображала офіційної позиції кадетів з національного питання. Однак ліберальний характер видання виявлявся у відкритості сторінок часопису для дискусій серед ліберальних політиків і публіцистів, представників різних народів імперії.

Позиція самого П. Струве була точкою зору російського націоналізму, спрямованого на створення російської громадянської (політичної) нації. Погляди редактора на національне питання були висловлені ним у програмних статтях "Официальный национализм и его противоречия", "Что же такое

Россия? (По поводу статьи В. Е. Жаботинского)", "Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу", надрукованих у часопису протягом 1908 – 1914 рр.

Вихідною позицією публіциста було бачення покликання Російської держави як "Великої Росії", великої держави, непереможної в Європі та на Близькому Сході (як і більшість опозиційної громадськості, П. Струве вважав помилковою російсько-японську війну 1904 – 1905 рр.), європейського лідера, спроможного заволодіти віковою метою російської зовнішньої політики – Константинополем-Стамбулом з Чорноморськими протоками. Відтак російська влада повинна була домогтися підтримки поляків, аби посилити свої позиції в Східній Європі, а також надати права євреям, які покликані будуть освоювати Причорномор'я для Росії [11, с. 149-151].

П. Струве розглядав російський народ – у складі великоросів (росіян), малоросів (українців) і білорусів – як народ-творець імперії, її етнічне ядро, яке має асимілювати представників інших народів імперії через російську культуру. Відтак російська національна політика мусить бути *позитивною* (хоча він не вживав такого терміну), тобто спрямованою на залучення всіх етноконфесійних груп імперії до процесу творення російської громадянської нації, подібною до американською нації – нації, як писав публіцист, "in the making" ("у творенні"). Національну політику російської влади П. Струве визначав як "офіційний чиновницько-поміщицький націоналізм", спрямований на боротьбу з "інородцями" – неслов'янським і/або неправославним населенням Росії. "Офіційний націоналізм" уряду не ставив на меті творення російської нації та орієнтувався на широкі, станомо непривілейовані, прошарки "російського народу" [12, с. 175-177].

Українське питання П. Струве розглядав як спробу розбити єдність російської нації й російської культури в спосіб створення української ("малоросійської") й білоруської культур (згідно з автором, ще не існуючих) та виступав проти витрат матеріальних і духовних зусиль на побудову української культури ("на националистическое размножение культур") [13, с. 187].

П. Струве розділяв український національний рух на два напрямки – "українофільський" та власне "український". Під першим напрямком автор розумів аполітичне українське культурництво, представником якого публіцист уважав М. Драгоманова до 1876 р. (додамо від себе – згадуючи цю дату, П. Струве не згадував переламну подію 1876 р. – Емський указ). "Українцями" автор називав сучасний йому український національний рух, що загрожує єдності Росії, бо ставить українські інтереси ("областное начало") над загальноросійськими ("общенациональным началом"). Проте автор був противником антиукраїнських репресій, що відбувалися під час "столипінської реакції" (1907 – 1911 рр.) [14, с. 84-86].

Отже, російський національний проект П. Струве передбачав створення російської громадянської (політичної) нації, що забезпечило б силу "Великої Росії" в Європі та на Близькому Сході. Російська громадянська нація може утворитися лише завдяки спільним зусиллям влади та громадськості. Для цього російська національна політика повинна бути позитивною – політикою

асиміляції неросійських народів імперії, а не політикою дискримінації "інородців". "Українське питання", з погляду публіциста, було спробою розділити російську націю на етнічних ("областных") засадах.

Опонентами П. Струве з українського питання був українсько-російський правник Б. О. Кістяківський (під псевдонімом "Українець") у статті "К вопросу о самостоятельной украинской культуре" (1911 р.), та єврейський політик-сіоніст В. Є. Жаботинський у статті "Еврейство и его настроения" (1911 р.).

Богдан Кістяківський обґрунтовував національну самобутність українців наявністю самобутньої етнічної культури. Автор звинуватив російську громадськість в ігноруванні українського питання та відкидав звинувачення українського національного руху в "мазепінстві", тобто політичному сепаратизмі, та в тому, що український рух є нібито антиросійським "австро-польським проектом". Проте Б. Кістяківський не був послідовним націоналістом і виступав проти підкреслення культурної різниці між українцями та росіянами, а головне – він не заперечував перспективи можливої асиміляції російського українства [15, с. 132-133]. Відносна національна індиферентність автора пояснюється тим, що на першому місці для нього були ліберальні, а не національні цінності.

Протилежністю попередньому автору був В. Жаботинський. Він, говорячи про становище євреїв в імперії, доводив, що Росія стане правовою державою лише тоді, коли почне поважати національні права всіх народів імперії, децентралізувавши національну політику. В. Жаботинський виходив з етноцентристського, а не громадянського, так би мовити, "державницького", розуміння нації: протилежна позиція означала б невизнання нацією євреїв. Тому політик визнавав нацією й українців. Він визначав чисельність "інородців" у три п'ятих населення Росії, що, за переписом 1897 р., відповідала чисельності російських підданих, для яких рідними мовами не являлися "загальноросійська" мова ("общерусский язык"), тобто російська літературна мова, та великоруська говірка російської мови. Натомість прихильники концепції "єдиного російського народу", як-от П. Струве, визначали його чисельність у три п'ятих населення Росії, включаючи до нього осіб, для яких рідною мовою були "малоросійський і білоруський діалекти" російської мови, тобто українська й білоруська мови [16, с. 113-114].

Вихід у світ статті П. Струве "Общероссийская культура и украинский партикуляризм" викликала дискусію й на сторінках українських видань. У перших двох номерах ліберального російськомовного часопису "Украинская жизнь" ("Українське життя") за 1912 р. були надруковані статті невідомого "Старого Українця" (цей псевдонім, вочевидь, апелював до псевдоніму Б. Кістяківського) та російського філолога, академіка Ф. Корша, одного з авторів "Записки про скасування обмежень малоросійського друкованого слова" ("Записки об отмене стеснений малорусского печатного слова").

Старий Українець розглядав національну культуру як засіб громадянського виховання, шлях формування "свідомого громадянина". Громадянське виховання повинно охоплювати весь народ, а не лише інтелігенцію. Демократичність громадянського виховання, згідно з автором, уможливило

використання національної мови. Адже інтелігенція, переходячи на інші мови, відривається від свого народу та втрачає спроможність виконати свою місію з народного просвітництва [17, с. 42-43].

Професор Ф. Корш виходив з того, що культурна русифікація не належить до засадничих завдань Російської імперії, створеної Петром I. Заборона української літературної мови (узагальнено від себе – невизнання української нації) призводить не до поширення на українців "общерусской культуры", а до безкультур'я, що виражається в пануванні суржику в містах Південної Росії. Головним аргументом автора проти політики русифікації була наявність за російським кордоном Галичини. Існування української літературної мови в "Українському П'ємонті" засвідчувала зрілість української культури. Російська національна політика, згідно з автором, лише штовхала наддніпрянських українців до Галичини з її регіональними особливостями ("не виключаючи тамтешньої літературної мови з її чужими нашій українській мові особливостями"). Відтак російська влада та громадськість повинна звільнити українську культуру від обмежень і заборон [18, с. 41-42].

Таким чином, російська опозиційна громадськість дотримувалася політичного централізму. Згідно з концепцією П. Струве, влада та громадськість повинні були скерувати зусилля на створення російської громадянської нації, до якої належали б усі народи Росії; український рух загрожував єдності російської нації. Принциповими опонентами російського централізму були представники української, єврейської та частини російської громадськості, які стояли на позиціях національного плюралізму.

Перспективними напрямками подальшої розробки теми є дослідження дискусій серед російської опозиційної громадськості, по-перше, по "українському питанню", які відбувалися між представниками різних політичних напрямків, а по-друге, по іншим національним питанням.

Література

1. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія / Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / [пер. з англ. В. Морозов]; Бенедикт Андерсон. — К.: Критика, 2001. — 272 с.
3. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / [пер. з англ. Г. Касьянов]; Ернест Гелнер — К.: Таксон, 2003. — 300 с. — (Ex professo).
4. Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / Алексей Ильич Миллер. – Спб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
5. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави / [пер. с англ.]; Роман Шпорлюк // Сучасність. – 1996 – № 11. – С. 74–87; № 12. – С. 53–65.
6. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Юрген Хабермас. – М.: АО "КАМІ", 1995. – 245 с.
7. Див. напр.: Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Надія Олександрівна Щербак. – К.: ПЦ "Ризографіка", 2005. – 616 с.; Білокінь О. І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Олена Іванівна Білокінь. – Х., 2001. – 20 с.; Бурда І. О. Національне питання в Росії 1905 – 1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня

історія" / Інна Олександрівна Бурда. – К., 2004. – 17 с.; Демуз І. О. Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. Історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Інна Олександрівна Демуз. – Черкаси, 2008. – 20 с.; Стрілюк О. Б. Національна політика П. А. Столипіна: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / Олена Борисівна Стрілюк. – Чернівці, 2008. – 19 с.

8. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / [пер. з англ.]; Сьюзен Хейман – К.: Основні цінності, 2000. – 304 с. – (Сер. "Спадщина").

9. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. – 424 с.

10. Хаген М. фон. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині ХХ ст. / Марк фон Хаген // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 122-131.

11. Струве П. Великая Россия. Из размышлений о проблеме русского могущества / Пётр Струве // Русская мысль. – 1908. – № 1. – С. 143-157.

12. Струве П. Официальный национализм и его противоречия / Пётр Струве // Русская мысль. – 1910. – № 6. – С. 171-178.

13. Струве П. Что же такое Россия? (по поводу статьи В. Е. Жаботинского) / Пётр Струве // Русская мысль. – 1911. – № 1. – С. 184-187.

14. Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу / Пётр Струве // Русская мысль. – 1912. – № 1. – С. 65-86.

15. Українець [Кистяковский Б. А.]. К вопросу о самостоятельной украинской культуре. (Письмо в редакцию) / Українець [Богдан Александрович Кистяковский] // Русская мысль. – 1911. – № 5. – С. 132-146.

16. Жаботинский Вл. Еврейство и его настроения / Вл. Жаботинский // Русская мысль. – 1911. – № 1. – С. 95-114.

17. Старый Украинец. Украинский книжный язык и общерусская культура. (Ответ П. Б. Струве) / Старый Украинец // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 40-52.

18. Корш Ф. Е. К спору об украинской культуре / Ф. Е. Корш // Украинская жизнь. – 1912. – № 2. – С. 32-47.

В статье проанализированы взгляды П. Струве на "украинский вопрос" как составную часть российского национального проекта, сформулированного им в ходе дискуссий по национальному вопросу накануне Первой мировой войны. Автором делается вывод, что российский национальный проект П. Струве предусматривал создания российской гражданской (политической) нации путём проведения властью при поддержке общественности национальной политике, которая б включала противодействие украинскому национальному движению.

In this article are analyzed views P. Struve to "Ukrainian question" as part of the Russian national projects, which were formulated by him in the discussion about "National question" in the eve of First World War. The author concludes that the Russian national projects by P. Struve foresaw making Russian civic (political) nation by means of conducting national politic by authority with supporting society, what would include counteraction of Ukrainian national movement.

**МОВА ТА ДИСКУРС МОВИ ЯК СКЛАДОВІ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Стаття присвячена виявленню ролі мовного чинника в політиці радянської та окупаційної влад, механізму відображення духовного життя українського народу в „мові епохи”, зокрема її вирішального для країни історичного періоду – Другої світової війни.

У світі духовного життя виокремлюється особливий світ слів – логосфера. Він включає до себе мову як засіб спілкування і засіб вербального мислення [9, с.86]. Мові відведена важлива роль у формуванні духовного життя суспільства. З часу існування мовного мистецтва за допомогою мови людина проходить процедуру духовного насичення, тобто в її внутрішньому світі створюються нові ідеали, які він перетворює у матеріальне життя. Мова як засіб спілкування є найважливішим чинником розвитку духовного життя суспільства. Мова – є осереддя і вираз народного духу, настрою, стилю життя. Для того, щоб зрозуміти, чим живе суспільство, треба зрозуміти його мову. Одночасно мова – найважливіше знаряддя в руках держави, яка вирішила трансформувати людину. „Ми - раби слів”, - казав К.Маркс. А.Гітлер спочатку писав у „Mein Kampf”, а потім втілював до життя ідею маніпулювання людиною за допомогою слова: „Силою, яка зрушила величезні історичні потоки в політичній або релігійній області, була з незапам’ятних часів тільки магічна могутність вимовленого слова. Величезна маса людей завжди підкорялась могутності слова” [2]. В принципі нічого нового: „На початку було слово”, - звідси Біблія. А перші спеціалісти, які під час Великої французької революції назвали себе ідеологами, визначили дві головні сфери духовної діяльності людини, які треба взяти під контроль, щоб програмувати його думки – пізнання і спілкування [9,с. 93].

Отже, політичні сили будь-якого суспільства завжди зацікавлені в тому, щоб суспільним явищам, особливо найбільш значущим, надати ідеологічну інтерпретацію. Особливого значення тут набуває мова. Філософська герменевтика (М.Хайдеггер, Г.Гадамер) успішно довела, що насправді не ми володіємо мовою, а навпаки, мова володіє нами. Мова і тільки мова велить нам сприймати світ таким, а не інакшим, накидає нам світогляд [7].

Величезну роль мови у впливі на населення в Третьюму рейху зазначав відомий німецький лінгвіст В.Клемперер: „Найсильніший вплив здійснювали не окремі промови і не статті, листівки, плакати або знамена, такого ефекту не могли мати засоби, розраховані на мислення або осмислене сприйняття. Нацизм в’їдався у плоть і кров мас через окремі слова, обороти речі, конструкції речень, які утокмачували у натовп мільйонними повтореннями і які поглинались нею механічно і несвідомо [11].

Отже, мова невід’ємна від політики і владних відносин, і навпаки. І тільки в такому контексті її можна розуміти адекватно. Вплив політики і владних відносин на структуру і функції мови є настільки могутнім, що це примусило Ролана Барта розподілити мови на ентократичні й акратичні. Перші

формуються під конкретні запити влади і потрібних їй ідеологічних механізмів. Другі – протидіють владі [15].

Незважаючи на безперечну актуальність, проблема мовної складової духовного життя українського народу тільки-но починає знаходити своїх дослідників, та й то переважно філософів, політологів [25; 14 та ін.]. В історичному аспекті ця тема ще не стала предметом спеціального дослідження.

Отже, метою даної статті є обґрунтування механізму відображення духовного життя українського народу в „мові епохи”, зокрема її вирішального для країни історичного періоду – Другої світової війни.

Радянська держава, однією з найхарактерніших рис існування якої був тотальний контроль над усіма сторонами життя індивіда, з перших днів свого існування вміло маніпулювала масовою свідомістю за допомогою використання мовних засобів, певної мовної політики. Варто тільки згадати гасла більшовиків, своєчасна зміна яких великою мірою вирішувала успішний результат їх боротьби за владу. Об'єднуючу функцію мови у багатонаціональній державі відстоював і втілював до життя Й. Сталін: „... всюди, на всіх етапах розвитку мова, як засіб спілкування людей у суспільстві була спільною і єдиною для суспільства... Я маю тут на увазі не імперії рабського і середньовічного періодів, скажімо, імперію Кіра й Олександра Великого або імперію Цезаря і Карла Великого, які не мали своєї економічної бази і становили тимчасові й нетривкі військово-адміністративні об'єднання. Ці імперії не тільки не мали, але й не могли мати єдиної для імперії та зрозумілої для всіх членів імперії мови. Вони являли собою конгломерат племен і народностей, які жили своїм життям і мали свої мови”. Як зазначає О.Забужко, Сталін добре засвоїв їх уроки: „Щоб імперія була „тривкою”, та що там „тривкою” – вічною! („сплотила навеки єдина Русь”!), її населення мусить являти не якийсь там строкатий „конгломерат” а добре вварену однорідну масу...” [7], тобто „радянський народ”.

Але для цього потрібна була не просто єдина мова спілкування, а мова особлива. У 1920 р. Є.Зам'ятін, зображаючи в романі „Ми” „Єдину державу”, відзначив, що в цій державі майбутнього розмовляють особливою мовою. Це була російська і одночасно не зовсім російська мова. Слова в ній означали те, що Держава хотіла, щоб вони означали. Отже, Зам'ятін першим засвідчив у літературі факт народження нової – радянської – мови. У 20-ті роки ХХ ст. виявили цей факт і письменники: М.Зощенко, А.Платонов, М.Булгаков, які зареєстрували виникнення нової системи, яку декілька десятиріч поспіль Чеслав Мілош назвав „логократією” [1, с.134]. Терміном „логократія” - називав комуністичну владу і американський політолог Мартін Маля, розуміючи під ним панування за допомогою слів, пропагандистський образ яких не співпадав з реальністю. Цілком згодний з ним С.Кульчицький: „Мені, колишньому члену КПРС з 30-річним стажем, ця формула видається найбільш змістовним визначенням радянської влади і комунізму взагалі. ... коли заходе мова про комунізм, нас оповиває магія слів зі спотвореним значенням. Навіть сам термін „комунізм” увійшов у повсякденну свідомість не як визначення реального

політичного режиму з адекватним йому соціально-економічними устроєм, а як синонім майбутнього суспільства загального благоденствія” [13].

Отже, радянський політичний дискурс був не просто „новою мовою”, новим стилем, або „підмовою”. Існував саме радянський дискурс, як „особливе використання мови, у даному випадку – російської, для вираження особливої ментальності, в даному випадку особливої ідеології”, - писав Ю.Степанов [23, с.914]. Вже багато написано про роль мови в справі так званої „українізації”, а згодом „русифікації” радянської України. Але, на нашу думку, точніше називати цей, на перший погляд, взаємовиключаючий, але цілком взаємопов’язаний процес відповідно „політизацією” та „радянізацією” мовного середовища українського народу на користь конкретно-історичній політичній доцільності.

Під час Другої світової війни Україна - найбільша за людськими і матеріальними ресурсами радянська республіка на кордоні з Європою – була у центрі уваги як радянської так і нацистської влади. А боротьба за вплив на українське населення була одним з визначних подій цієї війни. Так, приєднання Західної України вимагало від радянського керівництва застосувати усі заходи, у тому числі й мовну політику, для радянізації краю. Вже в перші дні після вступу на західноукраїнські землі Червоної армії політвідділ Українського фронту розповсюдив серед населення 10 млн. листівок з промовистими назвами „Радянська Батьківщина українського народу – квітуча Радянська Україна”, „Боротьба українського народу проти польської шляхти”, „Знатні люди Радянської України” та ін. Загалом за період 24 вересня – 6 жовтня 1939 р. літаками цивільної авіації було доставлено в Західну Україну три млн. примірників газет, плакатів, агітаційних матеріалів. Крім того Книгокультторг та Укоопспілка надіслала до Західної України 56 платівок (10 тис. примірників), серед яких було чимало пісень українською мовою: „Пісня про Сталіна”, „Пісня про Батька”, „Щорс”, „Ой, не ходи Грицю”, „Тарас Бульба”, „Реве та стогне, Дніпр широкий” та ін. [3, с.191]. При цьому одним з найпопулярніших заходів нової влади стала деполонізація краю, зокрема освіти. Протягом міжвоєнного двадцятиріччя польські власті вели безперервний наступ на українські школи. За даними львівського дослідника В.Р.Ковалюка у 1936-37 навчальному році 52,8% учнів української національності трьох східно галицьких воєводств навчались у школах з виключно польською мовою викладання, 40,9% - в утраквістичних (двомовних) та лише 6% - в україномовних. Після проведеної у 1939-40 р. реорганізації становище докорінно змінилося: кількість українських шкіл досягла 5596, а польських – скоротилася до 922 [12, с.5]. Аналогічні події відбувались в галузі вищої освіти, з такою ж метою реорганізовувались і створювались нові заклади культури. І хоч свідомі українці неоднозначно сприймали таку „українізацію”, а згодом на собі відчули усі „приваби” радянізації краю, все одно їх „щипало за серце такі терміни як „Західна Україна (замість зненавидженого „Малопольська Виходня”), „братній український народ”, українські вивіски і напис”, - згадував історик О.Домбровський, на той час асистент однієї з кафедр Львівського університету [12, с.6].

Після нападу Німеччини на Радянський Союз мовний дискурс радянської влади був спрямований в першу чергу на роз'яснення ситуації, цілей війни, мобілізації народу на боротьбу з ворогом. Здавалось би, на перший погляд само собою зрозумілі завдання, насправді не були такими простими. Як відомо, після підписання Пакту про дружбу та ненапад Радянське керівництво вимушене було швидко згортати антинацистську пропаганду. До самого нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз сталінське керівництво приклало усі зусилля, щоб запевнити населення про неухильне дотримання пакту про ненапад СРСР і Німеччини, незважаючи на атмосферу очікування війни між ними. Тому, напад гітлерівської Німеччини для переважної більшості радянського населення виявився психологічним шоком. Люди не розуміли, чому всупереч заявам радянської пропаганди про непорушну дружбу між СРСР та Німеччиною, остання розпочала війну. Тому, у перших виступах керівників держави одними з ключових були слова „підступно”, „віроломно”, „зрадницькі”. Війна одразу була визнана з боку СРСР справедливою. Вже у першому зверненні до радянського народу В.М.Молотов назвав війну „вітчизняною” – за прямою аналогією з Вітчизняною війною часів навали Наполеона. Слова, які завершували його виступ згодом стали крилатими: „Наше дело правое. Враг будет разбит. Победа будет за нами” [8]. Ці слова широко використовувались у засобах масової інформації і в агітаційно-пропагандистських матеріалах з метою надихнути радянський народ на боротьбу з агресором. У декілька зміненому вигляді вже після перемоги вони знайшли своє відображення на медалі „За Победу над Германией”: „Наше дело правое. Мы победили”.

Безпрецедентною на той час подією стало звернення до народу в перший день війни Патріаршого Місцєблюститєля Руської Православної Церкви, яка фактично знаходилась поза законом, митрополита Сергія. Але, ще безпрецедентнішою подією стало запозичення характерних для священної особи слів звернення „Брати і сестри” керівником антирелігійної держави Сталіним у своїй промові 3 липня. Для порівняння (мовою оригіналу): „Братья и сестры!.. Господь нам дарует победу! (наприкінці)” – із звернення Сергія, написаного і проголошеного 22 червня [16, с.3]; „Дорогие соотечественники! Братья и сестры!... Вперед, за нашу победу (наприкінці)” – із радіозвернення Сталіна 3 липня [22, с.9]. До речі, саме в цьому зверненні Й.Сталіна ця війна і була названа великою, після чого і з'явилась офіційна назва, конче сформульована як „Велика Вітчизняна війна”.

Отже, з радянського мовного дискурсу з самого початку війни якщо не зникла, але суттєво поступилась патріотичній інтернаціоналістська та комуністична риторика. Масоване звернення до патріотичної тематики після 22 червня 1941 р. було безпрецедентним. Заклики „піднятися на захист Батьківщини” лунали в кожній промові, на кожних зборах, мітингу, у передачі та статті. З моменту вторгнення і майже до перемоги під Сталінградом тема „Вітчизна у небезпеці” були у фокусі радянської пропаганди. Комунізм, навпаки, не грав важливої ролі у патріотичній мові. Точний характер патріотизму, до якого апелювала пропаганда, варіювався від „радянського

патріотизму”, - лояльності до СРСР, відданості справі захисту його території, народу і образу життя, - до місцевого патріотизму, сфокусованого на рідному районі, місті або області [20, с.19].

Крім того, мобілізуючи усі матеріальні та духовні сили, радянська влада вимушена була звертатися до таких складових свідомості, які раніше вважались роз'єднуючими, шкідливими, але в умовах війни повинні були підвищувати самооцінку, гідність, волю до боротьби: національна гордість, релігійні почуття та традиції тощо.

Під час Великої Вітчизняної війни в окупованій нацистами Україні залишилось 90% населення. Мовна політика нацистської Німеччини в нашій країні визначалась загальною політикою щодо окупованого регіону. Вона безпосередньо залежала від нацистських планів підкорення місцевого населення та визначалась загальним ставленням до слов'янських народів, як до нижчої раси, яка потрібна тільки як фізична сила. У планах завоювання Німеччиною життєвого простору на Сході України з її величезним економічним потенціалом і сприятливим географічним положенням відводилась особлива роль – забезпечення продуктами харчування Німеччини і підкореної Європи, а згодом перетворення її на колонію. При цьому національні й політичні інтереси українців свідомо ігнорувались. Проте, нацисти усвідомлювали, що успіх війни вирішувався не тільки на фронті. Однією з найважливіших складових плану колонізації України було підкорення її населення. У зв'язку з цим значна увага приділялась такій вагомій складовій духовного життя як відповідна ідеологія, одним з засобів насадження якої була мовна політика. Так, заслуговує на увагу проблема національної компоненти окупаційної політики на території України, стосовно якої серед представників нацистської верхівки не було одностайності. Так, голова Східного міністерства рейхсляйтер А.Розенберг вважав, що в кожному комісаріаті необхідне різне ставлення до населення. На Україні слід розпочати з культурних справ, розбудити історичну самосвідомість українців, заснувати університет у Києві, відновити газети, щоб мати змогу впливати на населення. А також заохочувати певні прагнення до незалежності. Але пропозиції не знайшли підтримки провідників твердої лінії Геринга і Бормана, для яких вони були нісенітницею: Україна вже завойована, і земля, і люди повинні служити однієї меті – задоволенню потреб Німеччини. Гітлер також вважав пропозиції А.Розенберга зайвими і занадто складними для управління Україною. За його думкою цілком достатньо було, щоб ненімецьке населення вміло читати та писати [4, с.103, 104]. Звідси - ліквідація системи вищої і частково середньої освіти. До навчальних планів початкових шкіл в обов'язковому порядку включалася німецька мова, вивченню якої приділялась підвищена увага [6, с.103]. Але, все ж таки без національної компоненти не обійшлося. Однак, зверталися до неї виключно у прагматичних цілях. Нацистська влада була зацікавлена в тому, щоб „населення Сходу не представляло собою єдиного цілого, а, навпаки, ... щоб воно було роздроблено на якомога більшу кількість груп і народностей” [21, с.505]. Роздроблення Радянського Союзу, гра на національних почуттях вимагали відповідної мовної політики. Про це свідчить такий приклад: за даними німецького інформбюро

від 14 липня 1942 р. зі 140 нових газет, які стали виходити в окупованих радянських районах на дев'яти мовах, 60 – виходили українською (німецькою – 7, естонською 15, латишською 21, литовською – 11, польською – 1, білоруською – 6, російською - 18, татарською – 1) [19, арк. 9]. Але дякувати за це треба було скоріш українських активістів, які намагались скористатися нагодою і відновити національне життя. Добре відомо, що з того вийшло. Усі зазіхання на самостійність швидко припинялись, доходило навіть до фізичного знищення (показовим в цьому плані є розстріл членів редакції київської газети „Українське слово”, на шпальтах якої виходили статті, присвячені організації національного уряду, ролі України у захисті західної культури від навали азійських варварів та московських більшовиків тощо) [10, с.320-321]. Спроби нацистів налагодити подачу інформацію українською мовою самотужки не приносило позитивного результату. Негативне враження справляли на населення, звиклого до високого рівня обробки та подачі матеріалу за радянських часів, безграмотність повідомлень Німецького Інформаційного Бюро. Поверхневий переклад німецьких статей українською мовою призводив до неприпустимих для радянської людини помилок у промовах представників урядових кіл – Гітлера, Геббельса. Крім того, західноукраїнський діалект інформаційного та пропагандистського матеріалу робив його повністю неприйнятним для населення східних і південних регіонів України [24, арк. 58].

Що стосується мовного дискурсу окупаційної влади, то за рідким виключенням він був не дуже різноманітний. Обсяг однієї статті не дає можливість докладно розглянути це питання, тому ми визначимо тільки характерні тенденції. Головними сюжетами, як правило, були варіації на тему „жидо-більшовицького” засилля та протиставлення йому „нового порядку”, який апріорі повинен був принести визволення українському народові. Але в основному окупаційна влада „розмовляла” з підкореним населенням лаконічною мовою наказів та погроз: „Хто буде говорити за фронт – розстріл!” [10, с.270].

Радянська контрпропаганда в окупованій Україні повинна була пристосовуватися до боротьби не тільки з ідеологічним впливом нацистів, але й з порівняно потужним національним рухом. Для цього використовувалась як національна мова, так і особливий дискурс. З 6 липня 1941 р. почала видаватися газета українською мовою „За Радянську Україну”, з листопада 1942 р. вона виходила в Москві раз у три дні накладом до 100 тис. примірників. З липня 1941 по грудень 1942 р. по лінії ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ і політуправлінь Південного і Південно-Західного фронтів було видано і розповсюджено на окупованій території України 141 номер газети „За Радянську Україну” накладом 23 млн. примірників, 155 номерів газети „Комуніст” (українською мовою) накладом 1 млн. 340 тис. примірників, газет-листівок „Комуніст” накладом 535 тис. екземплярів та ін. [17, арк.175]. При ЦК КП(б) було створено українське видавництво, яке продукувало брошури, плакати, збірки творів українських письменників – і все це українською мовою [17, арк.179]. Українська мова превалювала і в радіопередачах. Комісія радіокомітету по обстеженню радіомовлення українською мовою за вересень 1942 р. навіть

визнала за недолік зневажливе ставлення до російської народної музики та пісні: „за місяць було виконано по одному разу лише п'ять руських народних пісень, в той час як за два місяці (серпень і вересень) було передано 206 найменувань українських пісень” [20, с.399].

Що стосується мовного дискурсу, то жорстокі реалії боротьби з нацистами вимагали і відповідної риторики. В газетах, промовах, а особливо у листівках виховувалась ненависть до фашизму, який ототожнювався з жорстокістю і злом, з насиллям і цинізмом, загрозою всією людської цивілізації. Так формувався образ ворога, який характеризували такі заголовки, як: „страхітливі злодіяння”, „звірства фашистських катів”, „сліди звіря” [20, с.18-19]. Фактично усі партизанські листівки мали аналогічну шапку-девиз „Смерть фашистським окупантам!”. Широко використовувався гумор і сатира, які досить вдало вписувались у традиційну сміхову культуру українців. Так на листівках видання одного з партизанських загонів „Партизанська правда” вміщувався сатиричний малюнок німця і підпис „Бий німця-гада спереду й ззаду!”; розповсюдженими були партизанські частівки, в яких „німці”, „німчура” або „фріци” наділялися епітетами „кляті”, „прокляті”, що „вертяться вовчком” під ударами нашого війська. У листівках, які закликали „До помсти”, нацисти називалися „нелюдями”, „чорними катами”, „бандитами” [18, арк.107-118]. Особливу роль відігравали дієслова. Вони, за думкою дослідників давні та первинні за іменники, і саме дієслівна фаза розвитку мови є набуттям словом можливості незворотно забороняти або примушувати до дії [9, с.88]. Тому так рясніла радянська риторика того часу спонукальними дієсловами: „Вставай страна огромная” і „Вставай, Україна, безсмертна й завзята”; „Бий німця”; „Виходь на рішучий бій, народе України”; „Ідіть до партизанів!” та ін. [18, арк. 100-107]. Формування образу ворога у мовному дискурсі серед населення окупованих областей України було досить дієвим, адже знущання, пограбування, масові вбивства з боку окупантів створили сприятливий ґрунт для виховання ненависті до фашизму. На цьому тлі протиставлення дій „своїх”, „героїв-патріотів”, „славних синів Батьківщини” виглядало виключно як „майстерність і стійкість”, „винахідливість і відвага”, „мужність і героїзм” та ін. [20, с.19]. Це також зіграло свою роль. Твори дівчат-учениць Костянтинівських шкіл (Донецька обл.) на тему „Що я пережила в роки окупації”, які вони писали у 1946 р., рясніють епітетами „наші рідненькі”, „рідні червоноармійці”, навіть канонада при наступі радянських військ називалась „рідним, милим гуркотінням наших гармат” [5].

Отже, не претендуючи на повну вичерпність у вирішенні такої об'ємної і перспективної для подальшого дослідження теми, можна зробити попередні висновки. Проблема мовної складової як чинника духовного життя українського народу за конкретно-історичних умов є мало вивченою. Застосування герменевтичного підходу та методу контент-аналізу дає невичерпні можливості для дослідника відтворювати духовне життя українського народу через вагому його складову – мову. Під час Другої світової війни мова використовувалась і радянською, і окупаційною владою і як чинник національної свідомості, і як політичний дискурс. Але, мета була різною.

Нацисти намагались за допомогою української мови відокремити український народ від російського для полегшення його підкорення (розподіляй і володарюй), а радянська влада, активно використовуючи українську мову і дискурс мови, мобілізувати на боротьбу з ворогом. Апелювання словом, підтвердженням справою давало позитивні результати, і навпаки. Якби не розписували нацисти приваби „нового порядку”, слова разуче розходились з реальністю, що відвернуло від окупантів навіть тих, хто сподівався за їх допомогою вирішити як державні, так і приватні проблеми. Тому боротьба з ворогом дійсно видалась „делом правым” і слова „Победа будет за нами” стали реальністю.

Література

1. Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека. – М., 1994.
2. Гітлер А. Моя боротьба // Доступно з: [<http://militera.lib.ru/memo/german/hitler/>].
3. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). – К., 2007.
4. Грідіна І.М. Православні віруючі України в роки Другої світової війни. – Донецьк, 2006.
5. Державний архів Донецької області Ф.2258. – Оп.1. – Спр.1, 2.
6. Добров П.В., Бистра М.О. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк, 2006.
7. Забужко О. Мова і влада // Доступно з: [<http://exlibris.org.ua/zabuzko/r02.html>].
8. Известия. – 1941. – 24 июня.
9. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. Учебное пособие. – К., 2006.
10. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб / Відп. ред. О.Єлисенко. – К.-Львів, 2003.
11. Клемперер В. ЛТІ. ип. ип.ого рейха. Записная книжка філолога // Доступно з: [http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Klemp/index.php]
12. Ковалюк В.Р. Культурологічні та духовні аспекти „радянзації” Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) // ип.. Іст. журн. – 1993. - № 2. – С. 3-17.
13. Кульчицький С. Находилась ли Украина под советской оккупацией // День. – 2007. – 27 червня.
14. Масенко Л. Мова і політика. – К., 1999.
15. Ожеван Н. Язык политики и языковая политика: посттоталитарные проблемы преодоления этноязыкоцентризма // Доступно з: [http://www.niurr.gov.ua/ukr/dialog_1999/ozhevan_3.htm]
16. Правда о религии в России. – Б.м., 1942/
17. РДАСПІ, - Ф. 17. – Оп.125. – Спр.104.
18. РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.125. – Спр. 145.
19. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСПІ). – Ф.17. – Оп.125. – Спр. 167.
20. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: «коммуникация убеждения» и мобилизационные механизмы. Серия «Документы советской истории». – М., 2007.
21. СС в действии. Документі о преступлениях СС. – М., 1968.
22. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1948.
23. Степанов Ю. Константы: Словарь русской культуры. М., 2001.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр.132.

25. Щербенко Е.В. Мова тоталітарного суспільства // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2002. – Вип.21. – С.206-219.

Стаття посвячена определению роли языкового фактора в политике советской и оккупационной властей, механизма отображения духовной жизни украинского народа в «языке эпохи», в частности её решающего для страны исторического периода – Второй мировой войны.

The article is devoted the exposure of role of linguistic factor in the policy of soviet and of occupation powers, mechanism of reflection of spiritual life of the Ukrainian people, in the „language of epoch”, in particular it decision for a country historical period – Second world wars.

УДК 930.2 (477.6) «1885/1913»

Дібас О.А.

ЗВІТИ, ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТУВАННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ Донбасу (1885-1913 рр.)

В статті проаналізовано інформаційну цінність та потенціал звітів як джерел з історії іноземного інвестування промисловості Донбасу (1885-1913рр.). Встановлено їх значення при вивченні загальних витрат на утримання комплексу підприємств в цілому, простежувати інвестиційну діяльність за поточний період.

Бурхливий розвиток промисловості на Півдні Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. привертає увагу дослідників, у науковий обіг вводиться велика кількість архівних матеріалів. Попри це, при розгляді проблеми практично не зверталася увага на дослідження звітів акціонерних товариств, підприємств з залученням іноземних капіталів.

Дослідники джерелознавці, здебільшого, згадували звіти лише в загальнометодологічних працях, і виокремлювали як окрему групу [1,2]. Автори наголошували на їх інформативному потенціалі, як джерела з економічної історії [1, с.182–183], але вони не були об'єктом ретельного джерелознавчого дослідження при вивченні джерел з історії іноземного інвестування промисловості Донбасу (1885-1913 рр.), що й обумовлює актуальність даної теми.

Мета статті полягає в аналізі, класифікації та визначенні інформативного потенціалу звітів як джерела з історії іноземного інвестування промисловості Донбасу (1885-1913 рр.)

Особливістю вивчення звітів, як складової діловодної документації є розпорошеність документації окремих товариств, викликана історичними подіями, які відбувалися на теренах України. Джерела представлені вибірково, за різні роки, за багато років звіти не збереглися.

Основний масив інформації, яка зберегся представлений фондами Державного архіву Луганської області (далі – ДАЛО) , Державного архіву Донецької області, Державного архіву Ростовської області та Російського Державного історичного архіву, загалом 11 фондів.

Загальними рисами для звітів всіх груп є те, що у них підводили підсумки діяльності акціонерних товариств, виробничої діяльності заводського управління та адміністрації за певний звітний період. Звіти представляли собою

систематизовані дані, представлені у вигляді таблиці за основними напрямками діяльності підприємств та їх адміністрацій і інформували про кількість випущеної продукції за її видами та родами, використаної сировини, про суму грошей, яка була виділена для закупки сировини, нового обладнання та поліпшення інструментальної бази, оплати праці, кількості робочих, о витратах по додатковим, здебільшого, соціальним статтям. В більшості випадків перед звітами була пояснювальна записка, яка складалася управляючим або керівником підприємства, його підрозділу, в якій надавалася загальна оцінка підприємства, його технічного стану. Всі матеріали та таблиці мали коментарі.

Звіти за зазначений період містять широке коло матеріалів, які відображають історію іноземного інвестування промисловості Донбасу (1885-1913 рр.), що можна систематизувати за їх змістом: 1) загальні звіти правління та директорів; 2) фінансові та бухгалтерські звіти за поточний період 3) звіти про виконання певних робіт, пояснення грошових або ресурсних витрат.

Перша група представлена загальними звітами правління та директорів підприємств. У цих документах обов'язково надавався перелік директорів, акціонерів, називався секретар компанії, як правило містилися відомості з історії даної установи, що представляє велику цінність з огляду на невелику кількість документів. Ця інформація надає можливість виявити особистість акціонерів та відстежити іноземні фінансові групи, представниками яких вони були. Так, членом правління Голубовського Берестово-Богодухівського гірничопромислового товариства був Шанов Г.І. – французький підданий, який також був членом правління Донецького товариства і Франко-Російського товариства, член інвестиційної групи Генерального товариства (Париж) [3]. Історія підприємства в звітах надавалася в систематизованому вигляді і інформувала про найголовніші віхи розвитку: рік заснування, склад засновників, початковий акціонерний капітал, процес устаткування підприємства попит при реалізації вироблених товарів. Загальні звіти склалися на основі оригінальних документів і «Головних книг» і містили такі критерії: валовий дохід та витрати. Доход вираховувався як різниця між загальним доходом – вирученими за фактурою грошима за відпущену продукцію за вирахуванням витрат за різним статтями. Витрати представляли собою гроші, які були відраховані з рахунку підприємства на матеріали, плату робочим, службовцям, утримання самого підприємства, магазинів, які відносилися до їх складу, технічного бюро, утримання квартир службовцям, лікарень, шкіл, дворів, вулиць, заборів, охорону підприємства, командировки, витрати за отримані під час роботи травми, страхування, утримання транспорту, сплату податків всіх рівнів тощо.

Тобто при вивченні загальних звітів правління як джерел з історії іноземного інвестування промисловості Донбасу цікавою для нас є як прибуткова так і витратна сторона питання, бо вони інформують про процес діяльності підприємства, матеріальні стимули для інвесторів при вкладанні грошей в розбудову Донецького басейну(1885-1913 рр.).

Так, при аналізі звітів правління Російського товариства паровозобудівних заводів Гартмана (далі – РТПЗ Гартмана) було виявлено, що за період 1908-

1909 рр. валовий дохід підприємства склав 5,601 млн. руб., на утримання підприємства та організацію процесу виробництва акціонерами було витрачено 4,985 млн. руб. [3, с.2]. Тобто різниця між доходом і витратами становила 616 тис. руб. За 1913-1914 валовий дохід склав 9,5 млн. руб. витрати склали 8,5млн. руб., різниця склала 1,039 млн. руб. Використання звітів за 1903-1913 рр. [3, с.2]. надає можливість скласти таку таблицю, яка проілюструє зміни в прибутках підприємства за зазначений період (див. таблиця 1).

Таблиця 1. Прибутки підприємства виходячи з розрахунків правління.

Період (рік)	Прибуток підприємства в млн. руб.
1903	1.708
1906	1.782
1907	1.404
1908	1.120
1909	0.616
1910	1.077
1911	1.077
1913	1.039
загалом	9.823

Таким чином, за досліджуваний період прибуток підприємства, який був зафіксований у звітах правління склав 9,82 млн. руб. при загальному акціонерному капіталі в розмірі 9 млн. руб. [3, с.2]. Швидка окупаємість підприємства і як наслідок великі дивіденди свідчать про економічну привабливість іноземного інвестування в промисловість Донбасу (1885-1913 рр.).

Окремою підгрупою можна виділити звіти правління в яких наголошувалося на необхідності виділення певних коштів у рахунок кредиту на потреби розвитку підприємства, поліпшення його устаткування, що яскраво ілюструється звітами РТПЗ Гартмана за період 1900-1913 рр. аналіз виявив потреби заводу в асигнуваннях на суму 24 млн. руб. [4].

Таким чином, звіти правління підприємств та директорів мають великий джерельний потенціал, містять інформацію з проблематики в стислому вигляді при аналізі якої можна дослідити рух грошових потоків в економіці регіону. В них зосереджена інформація про суму витрат та чистого прибутку підприємств за досліджуваний період, також про кошти, які були необхідними для вкладання в діюче виробництво щоб воно було конкурентно спроможним на ринку товарів та послуг.

Другу групу документів представляють бухгалтерські та фінансові звіти, які надають інформацію про використання адміністрацією грошових коштів підприємства. Ці звіти склалися, у своїй більшості, бухгалтерією підприємства. Специфічна форма кодування інформації ускладнює її вивчення та використання. Але при цьому вона містить постатейний перелік витрат заводууправління на поточні потреби. Так, у бухгалтерських звітах міститься інформація про витрати на утримання: заводууправління, головної контори підприємств, підрозділів цих підприємств, оплату податків на користь держави та місцевої казни (гербовий збір, земські, міські та торгові повинності). Також у місячних та річних бухгалтерських звітах міститься інформація про витрати

іноземних інвесторів не лише на розбудову власних підприємств, а й на обов'язкові для них соціальні витрати, які сприяли розвитку регіону. Витрати на соціальні програми фіксувалися у звітах у статтях на утримання: шкіл, лікарень та оказання першої медичної допомоги, облаштування засобів комунікації, міських садів та парків, освітлення вулиць, які знаходяться поруч, проведення телефонних та телеграфних мереж. На відміну від звітів правління та директорів, фінансові звіти більш насичені, більші за обсягом, в них зафіксована не узагальнена інформація, а постатейний звіт про всі наявні витрати.

Так, дослідивши звіти РТПЗ Гартмана за 1910 р. можна визначити причини змін витрат на певні статті: «холерна епідемія, яка викликала в районі скорочення підвозу сировини, як наслідок мала переплати, які були викликані збільшенням витрат на санітарні заходи, лікарню, виплату матеріальної допомоги».

Аналіз бухгалтерських, фінансових звітів РТПЗ Гартмана за грудень 1910 р. ілюструє розмір витрат за різними статтями діяльності підприємства. Лише на утримання лікарні було витрачено 2068 руб. [5,с.11-12], на утримання школи при РТПЗ Гартмана 1176 руб (стабільна сума щомісячних витрат за період 1900-1913 рр.).

Окрім соціальної складової витрати йшли на створення необхідної інфраструктури, підвищення технологічного рівня регіону. Це можна простежити на витрати по електрифікації району, на утримання житла для працівників, облаштування садів при РТМЗ Гартмана, розбудову під'їзних шляхів.

При детальному вивченні бухгалтерських звітів було виявлено, що на облаштування електричної мережі, проведення її на території заводу та належних приміщень у період 1897-1899 рр. витрачалося близько 14 тис. крб.[6]. Також не оминали увагою утримання помешкань для службовців заводу, у щомісячні витрати закладалися витрати на ремонт приміщень та на опалення у осінньо-зимовий період, що в середньому складало по 5-10 крб. на приміщення на місяць [7].

До другої групи документів належать й матеріальні звіти, їх інформаційну завантаженість та наявність дрібних подробиць з історії інвестиційної діяльності в промисловість регіону можна побачити при аналізі матеріалів з історії діяльності Акціонерного товариства Брянських кам'яновугільних копалень і рудників Алмазно - Мар'ївського району, селище Брянка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії. Так, матеріальний звіт цього товариства за 12 місяців 1906 рр. містить такі статті витрат: на придбання машини і прилади до них, канати, інструменти, рейки, труби, вагонетки, тачки, сані, носилки, цвяхів та костилі, взривчаті матеріали та ін. на загальну суму 368. 897 руб. [8, с.8-9].

Фінансові звіти містили у своїй вступній частині інформацію про вартість наявного майна. Звіти Кадіївських кам'яновугільних копалень і металургійних заводів Південно – Російського Дніпровського металургійного товариства, м.Кадіївка містять у собі інформацію про вартість наявного майна за період

1904-1908 рр. , яка склала від 1.127 млн. руб. у 1904 р. до 3.308 млн. руб у 1908 р. [9-15]. Аналіз матеріалів дозволив стверджувати про збільшення вартості майна в 3 рази.

Таким чином, бухгалтерська документація, представлена у даному випадку фінансовими звітами, має дуже велике значення при вивченні історії іноземного інвестування промисловості Донбасу (1885-1913 рр.), бо містить величезний масив інформації про конкретні витрати кожного підприємства при вже розпочатій діяльності. Обмеженість цих фондів та вибіркова представленість не надають змогу використовувати фінансові звіти як окреме самостійне джерело з проблематики, але надає можливість досліджувати певні етапи в розвитку того чи іншого підприємства.

Третя група представлена звітами про виконання певних робіт, пояснення грошових або ресурсних витрат. Особливістю цих звітів по відношенню до перших двох груп є їх локальність. В цих звітах фіксувалися події у реальному часі та просторі, склалися на місці відразу після виконання певних робіт.

Ці звіти можна поділити на 2 підгрупи: 1) ті, що містять інформацію про виконання певних робіт, 2) які інформують про матеріальну складову їх виконання. Так у звіті начальника паровозного цеху РТПЗ Гартмана від 10 січня 1906 р. сказано, що в цей період були виконані роботи по ремонту колії. Цю інформацію підкріплює звіт працівника облікового відділу, в якому уточнюється, що на ремонт паровозної колії 1.01.1906 року було витрачено 368 руб., на оплату матеріалів та робіт [7, с.24].

Звіти які належать до цієї групи є найбільш представленими, бо вони склалися протягом всього звітного періоду і були основою для більш узагальнених звітів. Над створенням звітів працювали на всіх підрозділах підприємств та установ і фіксували інвестиційний процес у його повній формі (не лише процес матеріального , а й інтелектуального інвестування).

Таким чином, звіти акціонерних товариств, підприємств з залученням іноземних інвестицій містять великий масив інформації з обраної проблематики. Важливість звітів виявляється в підсумовуючій формі документів, їх направленості на інвесторів, які мали повноваження перевіряти достовірність наданої інформації, регіональному характері і не відриві від самого виробництва. Дослідження їх як історичних джерел дає змогу отримати матеріали про витрати на загальне утримання цілого комплексу підприємств, їх регіональних відділень, простежити інвестиційну діяльність за весь поточний період, а також перевірити цю інформацію, порівнюючи її з матеріалами інших джерел.

Тобто, звіти як історичне джерело інформують про інвестиційні внески у промисловість регіону, що за період 1885-1913 рр. у сукупності склало близько 100 млн. крб., близько 5% від цієї суми вкладалися в розвиток інфраструктури регіону.

Література

1. Стрельский В.И. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.– 1917 г. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – 603 с;

2. Историчне джерелознавство: підручник / Я.С.Калакура, І.Н.Войцеховська, С.Ф.Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
3. ДАЛО Ф.2. Луганський паровозобудівний завод Гартмана Російського акціонерного товариства машинобудівних заводів Гартмана, м. Луганськ Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії. оп.1. спр.27. Висновки ревізійної комісії по обліку правління РОМЗГ за 1908-1909 рр. і 1913-1914 рр. Доповіді правління РОМЗГ загальному зібранню акціонерів. Баланс вспомогательної каси службовців правління РОМЗГ. Липень. 1905-30.11.1917 рр. – 199 с.
4. Там само спр.23. Протоколи засідань правління заводу Гартману про відкриття кредиту на придбання обладнання, о прийнятті приватних замовлень та ін. питанням. 2.02.1904 – 2.03.1912
5. Там само спр.69. Книга обліку загальних витрат заводу за 1901-1911 рр. – 1905-1911. – 26 с.
6. Там само спр.17. Опис заводу РОМЗГ. Матеріали і листування з історії заводу Гартмана. Луганськ. 31.12.1911-1922. – 203 л.
7. Там само спр.119. Загальні витрати. Відомості витрат на ремонт. Виписки рахунку майстерень. -1913-1915. – 278 с.
8. ДАЛО Ф.15. Акціонерне товариство Брянських кам'яновугільних копалень і рудників Алмазно - Мар'ївського району, селище Брянка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії. Оп. 1. спр.8. Матеріальний звіт, баланс рахунків головної книги, рахунки і відомість про приход, расход і залишку кам'яного вугілля і коксу. – 1906. – 74 с.
9. ДАЛО Ф.4. Кадіївські кам'яновугільні копальні і металургійні заводи Південно – Російського Дніпровського металургійного товариства, м. Кадіївка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії. Оп.1. спр.15. Фінансовий звіт. 1903-1904. – 30 с.
10. Там само спр.16. Бухгалтерський звіт за перше півріччя 1904-1905 рр. – 40 с.
11. Там само спр.17. Бухгалтерський звіт 1905-1906 рр. – 70 с.
12. Там само спр.18. Бухгалтерський звіт 1906-1907 рр. – 54 с.
13. Там само спр.19. бухгалтерський звіт за перше півріччя 1907-1908 рр. – 51 с.
14. Там само спр.20. Бухгалтерський річний звіт 1907-1908. – 34 с.
15. Там само спр.21. Бухгалтерський річний звіт 1908-1909 рр. – 33 с.

В статъе проанализирован информационный потенциал отчетов как источника по истории иностранного инвестирования промышленности Донбасса (1885-1913 гг.).

Information potential of the reports is analyzed. In article as source on histories foreign инвестирования industry Donbassa (1885-1913).

УДК 930+94

Довжук І.В., Світлична Н.Г.

ЕКСПЕРТИЗА ЦІННОСТІ ДОКУМЕНТІВ – КЛЮЧ ДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ І КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Розглядаються роль і значення експертизи цінності документів у збереженні історії та культурних цінностей українського народу за період незалежності держави та в умовах становлення громадянського суспільства.

За останні роки роль архівів в житті суспільства значно зросла. У громадян усе частіше виникає потреба звернутися до архівних установ, а саме до документів, що там зберігаються. Ця тенденція виникла у зв'язку з істотними змінами у соціально-політичному та економічному розвитку Української держави.

Актуальність проблеми полягає в тому, що саме якість проведення експертизи цінності документів відіграє важливу роль у формуванні Національного архівного фонду (НАФ) України, його якості й цінності, а отже і збереженні ретроспективної інформації, яка має велике значення в сучасних умовах побудови громадянського суспільства.

Метою цієї розвідки є визначення ролі та значення проведення експертизи цінності документів у процесі формування НАФ та в житті пересічних громадян.

Для підготовки статті використовувались нормативно-правові документи, а саме Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2007 р. «Про порядок утворення та діяльності експертних комісій з визначення цінності документів», Положення про Центральну експертно-перевірну комісію Державного комітету архівів України, Порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, внесення їх до Державного реєстру національного культурного надбання та зберігання, Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 р «Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення» тощо [1]. Цьому питанню приділяли увагу у своїх працях В.Г.Савицький, Я.С.Калакура, І.Б.Матяш та інші науковці.

Зазначимо, що документи закріплюють виробничі відносини як усередині підприємства, так і з іншими організаціями і нерідко є письмовим доказом при виникненні майнових, трудових та інших суперечок, розглянутих цивільними, арбітражними і третейськими судами.

Документи підприємств, що відклалися в діловодстві, надалі лишаються або на тривале зберігання, або на короткі терміни і потім виділяються до знищення. Для збереження справ у великих установах, організаціях та підприємствах існують відомчі архіви, що у своїй роботі керуються «Положенням про архівний фонд», «Основними правилами роботи відомчих архівів», а також Типовими переліками документів із зазначенням термінів збереження, Типовими положеннями про експертну комісію, номенклатурою справ для підприємства [2].

НАФ України поповнюється цінними, особливо цінними та унікальними документами. Але перед тим як документи потраплять до НАФ, вони проходять відбір і попередньо проводиться експертиза їх цінності. Експертиза цінності проводиться спеціальними експертними комісіями, що мають свої функції та обов'язки. Експертна комісія займається відбором документів, їх класифікацією за певними критеріями, і саме на цьому етапі відбувається процес віднесення їх до унікальних, особливо цінних, тобто віднесення їх до НАФ.

Отже, експертиза цінності документів являє собою визначення культурної чи практичної цінності документів через їхнє всебічне вивчення з метою внесення документів до НАФ або вилучення з нього, установлення строків зберігання архівних документів, що не підлягають внесенню до НАФ, грошової оцінки документів НАФ та віднесення їх до унікальних і особливо цінних.

Діяльність експертних комісій полягає безпосередньо у проведенні експертизи цінності документів. Експертиза цінності визначає культурну чи практичну цінність

документів. Під час визначення цінності документів застосовуються критерії і принципи, якими керується експертна комісія при відборі документів. Кожна з експертних комісій має свої функції та обов'язки, яким чітко слідує. Під час експертизи цінності експертні комісії керуються типовим переліком документів, що дає змогу більш детально встановити цінність того чи іншого документа за галузями і видами [3].

Експертизу цінності документів проводять у такій послідовності. На першій стадії експертизи (діловодства) відбувається попередня оцінка цінності документів шляхом визначення справ, які будуть формуватися, та встановлення для них строків зберігання. Вона базується на детальному вивченні напрямів діяльності установи, її функцій, організації документальної частини діловодства (централізоване, децентралізоване, змішане), а також складу документації. У структурних підрозділах безпосередньо під час формування справ уточнюють строки їхнього зберігання, що передбачено номенклатурою установи, які згодом враховують при складанні номенклатури справ на наступний рік. Документи тимчасового зберігання (до 10 років) у встановленому порядку вилучають до знищення.

На другій стадії (відомчого зберігання) експертиза документів може бути як самостійним видом роботи, так і частиною комплексу робіт із науково-технічної обробки документів даної організації. Її метою є виявлення дублетної документації. Практика експертизи цінності документів в архівах показала ефективність укладання переліків документів постійного й окремо переліків довготривалого зберігання по кожному структурному підрозділу. Це дозволяє значно економити час і правильно організувати роботу.

На третій стадії (державного зберігання) вирішують питання ліквідації у процесі комплексної експертизи цінності міжвідомчої дублетності, зосередження масової дублетної документації (розпорядча, планова, звітна, контрольна та ін.) у певних фондах, а також відновлення втраченої документації за рахунок фондів, що не входять у дану систему установ і організацій. Аналіз цієї документації здійснюють засобами комплексної експертизи не тільки по системі народної освіти зверху вниз, але й по системах, пов'язаних із нею функціонально.

Кожна стадія експертизи передбачає проведення робіт за усталеною методикою на всіх чотирьох етапах (підготовчому, збирання документації, власне експертизи цінності документів і оформлення її результатів).

Результати експертизи цінності оформлюються у вигляді документів, деякі з них мають нормативний характер. Тобто укладаються описи документів, а потім номенклатури справ. Складаються акти про вилучення, знищення, повернення, виявлення документів. Для діяльності ЕК характерно те, що її результати обов'язково мають правову основу [4]. Отже цілком зрозуміло, що шляхом експертизи цінності до НАФ потрапляють документи з дуже важливою, цінною і цікавою історико-культурною інформацією.

Зазначимо, що цікаві документи зберігаються не лише в державних архівних установах, але й у складі приватних архівних зібрань. Вони можуть бути предметом зацікавлення науковців і колекціонерів, які усвідомлюють їх

цінність і значимість. У приватних зібраннях шанувальників історичної спадщини можуть зберігатися документи, які мають загальнонаціональне або регіональне значення [5].

Держава зацікавлена у збереженні цих історичних пам'яток, тому державні архіви постійно звертаються до власників приватних колекцій, у складі яких є цінні документи, з пропозицією надати можливість у проведенні експертизи цінності цих документів і встановленні їх приналежності до НАФ України.

За бажанням власника, може бути проведено опис та облік документів, їх грошова оцінка за методикою і нормами, затвердженими Кабміном, а також надано допомогу у поліпшенні умов зберігання та реставрації документів. Проведення такої роботи сприятиме престижу приватного архівного зібрання, його реальній оцінці та збереженні. Такий державний підхід спрямований на більш широку інформацію щодо цінних архівних джерел у складі приватних зібрань, їхню публікацію та експонування на документальних виставках.

Отже, це питання є актуальним і держава повинна всіляко сприяти співробітництву між державними установами і юридичними та фізичними власниками цінних документів, з метою збереження відомостей з історії та духовного життя українського народу.

Дуже важливе значення має Указ Президента України від 23 січня 2009 р. «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних із українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні», що зобов'язує всі органи державної влади розсекретити наявні в них архівні документи. Звичайно, робота в цій сфері ведеться вже досить давно, але прийняте рішення стало кардинальним у справі розсекречення архівів. Указ передбачає зняття будь-яких обмежень на всі, без винятку, архівні документи від 1917 до 1991 рр. Слід зазначити, що тільки в Галузевому державному архіві Служби безпеки України налічується майже 800 тис. томів відповідних матеріалів.

Зняття грифу «секретно» з архівних документів України викликало серед громадян досить суперечливі відгуки — починаючи з того, що це є досить запізнілим кроком влади, і закінчуючи повним несприйняттям такого рішення. Але, хоч як там не було, більшість наших співвітчизників ставляться до розсекречення архівів як до об'єктивного процесу, який надає можливість українському суспільству мати більше інформації про своє історичне минуле [6].

В Україні починається широкомасштабна планова робота щодо зняття грифів «секретно» з усіх документів карально-репресивних органів радянського періоду. Це новий рівень реалізації цієї роботи, і важливо, що указ стосується не лише Служби безпеки України, а й інших органів державної влади — Міністерства внутрішніх справ, Служби зовнішньої розвідки, Державного департаменту з питань виконання покарань та ін.

Сьогодні приводиться у відповідність до українського законодавства практика архівної роботи: згідно із Законами «Про державну таємницю», «Про інформацію» ці документи не можуть вважатися таємними, тому що містять відомості про репресії, про порушення прав і свобод громадянина, зловживання

владою і т. д. У них немає інформації, яка б завдавала шкоди національним інтересам або безпеці України. Тим не менше, ще залишаються архівні матеріали з грифами «секретно» або «совершенно секретно», що створює бюрократичні перешкоди їхньому вивченню та оприлюдненню [7].

Величезний масив матеріалів відкривається для дослідників і всіх бажаючих для того, щоб значно ширше розкрити історію України ХХ ст. Наступним етапом після розсекречення планується оприлюднення. За допомогою документів карально-репресивної системи, хоча засекречені матеріали є специфічними, можна буде дати об'єктивну оцінку тоталітарному комуністичному режиму. І для багатьох громадян це буде гарною можливістю дізнатися про історичне минуле своїх родичів.

Тепер цілком зрозумілі роль і значення проведення експертизи цінності документів для українського суспільства. Але, звісно, незважаючи на низку законів, положень і розпоряджень в архівній галузі, що стосуються безпосередньо експертизи цінності документів, є недоліки, які заважають у певній мірі налагодити загальну систему збереженості документів, і найголовніше, інформації, яку вони містять. Тому ця проблематика має перспективи подальшого дослідження, у тому числі таких аспектів, як вдосконалення системи контролю і нагляду за документами, що зберігаються у приватній власності, а саме заохочення приватних осіб до співробітництва з державою.

Література

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 р «Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення // <http://zakon.rada.gov.ua/>.
2. Там само.
3. Порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, внесення їх до Державного реєстру національного культурного надбання та зберігання // Вісник Держкомархіву України. – 2007. – Вип.4 (12). – С.46; Архівознавство: Підручник для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / За заг. ред. Я.С.Калакури та І.Б.Матяш. – К.: Академія, 2002. – С.165-170.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2007 р. №1739 «Про порядок утворення та діяльності експертних комісій з визначення цінності документів» // Вісник Держкомархіву України. – 2007. – Вип.4 (12). – С.35.
5. Положення про Центральну експертно-перевірну комісію Державного комітету архівів України // Вісник Держкомархіву України. – 2000. – Вип.2. – С.42.
6. Капсамун І. Володимир В'ятрович: Розсекречення архівів – це гарантія незворотності побудови незалежної демократичної України // День. – 7 лютого 2009. – С.3.
7. Там само.

Рассматриваются роль и значение экспертизы ценности документов в сохранении истории и культурных ценностей украинского народа за период независимости государства и в условиях становления гражданского общества.

The role and meaning of examination of documents' value are examined in the maintainance of history and cultural values of the Ukrainian people for the period of state's independence and in the conditions of civil society becoming.

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБРАЗУ МОЛОДОГВАРДІЙЦІВ
У КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ НАПЕРЕДОДНІ
ТА ПРОТЯГОМ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ**

Аналізуються умови, що впливали на становлення характеру та світогляду молодогвардійців, формування їх життєвих позицій.

Подвиг молодогвардійців пригортає до себе сьогодні загальну увагу, оскільки ще зовсім недавно ми відзначали 65-річчя краснодонської молодіжної підпільної організації «Молода гвардія». Сьогодні у наукових колах багато обговорюють та сперечаються по різних питаннях щодо цієї організації, оскільки, ще залишаються нерозкритими багато питань. Та в основному питання, яких торкаються науковці в своїх роботах, стосуються подвигу молодогвардійців та діяльності «Молодої гвардії» у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Картину боротьби краснодонського підпілля за всі роки дослідження діяльності «Молодої гвардії» було висвітлено досить правдиво. Отже, на сьогодні природним є прояв інтересу науковців до окремих сторінок довоєнного життя і діяльності майбутніх підпільників. Тому висвітлення проблеми формування соціального образу молодогвардійців є актуальним. Вагомим та актуальним на сьогодні є і вивчення життєвих позицій та ідей молодогвардійців, які допомогали їм у тяжкій боротьбі з окупантами. Важливою ця проблема є і для сучасної України, оскільки те надбання, що залишили після себе члени молодіжної підпільної організації не стало безслідним для Української держави. Порушена тема є гарним прикладом для виховання у сучасній молоді високої моральності та почуття відповідальності за свій народ та за свою державу. Україна сьогодні переживає важкі часи. У суспільстві спостерігається деградація людських цінностей, занепад моральності, відсутній патріотизм та любов до своєї Батьківщини. В цій тяжкій для нашої країни ситуації приклад молодогвардійців може стати повчальним. Молодогвардійці були носіями загальнолюдських цінностей, поваги до своєї країни. Вони є прикладом самопожертви заради благополуччя своєї держави. Тому вивчення життєвого шляху та поглядів молодогвардійців є досить важливим для сучасної молоді та суспільства в цілому.

Про краснодонське підпілля написано багато статей, книг, створені кінофільми, опери тощо [3, 12].

«Білі плями» в історії «Молодої гвардії» з'явилися через всевладдя Компартії, бо вона встановлювала, що сама і як слід говорити та писати [2, 14]. Тому багато фактів не отримали справжньої оцінки, були викинуті, або отримали нашарування, яких дуже важко уникнути. Але все ж таки більше випадків, коли дослідники опираються на заслужені абсолютної довіри документи [5, 16].

Загалом у більшості робіт з історії «Молодої гвардії» приділяється увага її діяльності, але переважно відсутнє серйозне вивчення процесу формування соціального портрету молодогвардійців, що є предметом нашого дослідження.

Метою статті є висвітлення умов, що впливали на становлення характеру та світогляду молодогвардійців, формування їх життєвих позицій тощо [8, 3].

Випадкових героїв не буває. Бо в нашому розумінні герой - це вірний син чи дочка трудового народу, людина, крізь біографію якої пройшла біографія її народу. Безсмертя героя це безсмертя й того народу, що породивши, вигодував своїм хлібом-сіллю, давши крила для польоту синові своєму чи дочці. Історія рідного народу, духовні скарби батьківські пронизані корінням героїзму [1, 3]. Отже, не було випадкових героїв і у Великій Вітчизняній війни [1, 4].

Не зважаючи на суттєві відмінності у походженні та вихованні, всіх членів «Молодої гвардії» об'єднує єдине – безмірне почуття любові до своєї Батьківщини. Можна з певністю стверджувати, що на становлення характеру майбутніх молодогвардійців мали вплив багато чинників: добре виховання у сім'ї, де цінували перш за все людські цінності; оточення, в якому спілкувалися ще дітьми, бо це суттєво впливало на їх коло захоплень, інтересів, і як наслідок, на їх світогляд. Батьки молодогвардійців змогли донести до своїх дітей, що людське життя та свобода є найголовнішими цінностями, і це з особливою силою відстоювалося цими дітьми у дні окупації фашистськими загарбниками. Наслідком цих чинників стала поява підпільної організації «Молода гвардія».

У роки Великої Вітчизняної війни молодогвардійці виявили справжню мужність та героїзм, які вони здобули ще з дитинства завдяки сімейному вихованню. Звичайно, що на формування особи майбутніх молодогвардійців мала значний вплив і політика тогочасного уряду, який пропагував всебічну рівність людини, не зважаючи на соціальний її статус. Саме тому, підкріплені спільною метою захисту рідної Батьківщини, члени «Молодої гвардії» почували себе вільно між собою та розуміли один одного, спираючись на спільні погляди. Це допомогло молодогвардійцям у їх непростій боротьбі проти загарбників.

Не аби який вплив на формування образу та характеру майбутніх молодогвардійців мала школа. Бо саме в школі вони проводили найбільше часу і саме там відбулося кінцеве формування їх світогляду, поглядів на життя [4, 356]. Вирішальну роль зіграли вчителі, котрі змогли створити умови для становлення та розвитку твердого, загартованого характеру майбутніх членів «Молодої гвардії». Вчителі зуміли закласти в кожному з них основні принципи, що допомогли молодогвардійцям вірно обрати свій, хоча і трагічний, але почесний шлях. Школа допомогла їм чітко усвідомити свою мету – захищати та боротися за свою Батьківщину до самого кінця та нізащо не здаватися на корись ворогам.

Надзвичайно цінну інформацію зберігають різного роду такі документи, як спогади родичів та знайомих, щоденники, зошити, листи тощо. Знайомитися з ними безпосередньо набагато важливіше та корисніше, бо вони зберігають достатньо правдиву інформацію без сумнівних фактів. Всі спогади мають велику

цінність, бо ті, хто їх розповідає, були свідками тих подій. Їх об'єднує спільна тема – в спогадах яскраво показано, що всі, хто входили до організації «Молода гвардія», в обстановці жорсткого німецького терору не схилили свої горді голови перед загарбниками. З усією пристрасстю волелюбних людей стали вони до запеклої непосильної боротьби. У результаті, більшість юнаків і дівчат полягли смертю хоробрих, але пам'ять про них жива.

Уряд високо оцінив заслуги краснодонських підпільників. П'яти членам штабу «Молодої гвардії» - Громовій Уляні Матвіївні, Земнухову Івану Олександровичу, Кошовому Олегу Васильовичу, Тюленіну Сергію Гавриловичу, Шевцовій Любові Григорівні присвоєні високі звання Героїв Радянського Союзу, трьох чоловік нагороджено орденом Червоного Прапора, 35 чоловік - орденом Вітчизняної війни I ступеня, 5 чоловік - орденом Червоної зірки, 66 чоловік нагороджено медаллю «Партизанові Вітчизняної війни» I ступеня [7, 36].

Народ увічнив пам'ять героїв Краснодона, назвавши їх іменами міста, робітничі селища, радгоспи, колгоспи, кораблі річкових і морських пароплавств. У Краснодоні створений Державний музей «Молода гвардія».

Героїчні подвиги молодогвардійців на віки вічні відбиті у творах образотворчого мистецтва, літератури, музики, кіно. Молодь співає про них пісні, народ складає про них билини, сказання та думи [6, 42].

Про членів славетної «Молодої гвардії» знають не тільки в нашій країні, а й далеко за кордоном.

Слід навести лист батькам молодогвардійців від учнів середньої школи №100 міста Москви, датований 8 грудня 1946 року: «Дорогі нашому серцю батьки героїчних молодогвардійців! Коли перечитуєш сторінки про бойові подвиги ваших славних синів і дочок, перед очима постають їх невмирущі образи. Якими гарячими, чесними були їх серця! Скільки мужності і відваги було в них!

Чудовий твір О. Фадєєва про молодогвардійців став нашою настільною книгою, яка нагадує про наш обов'язок перед Батьківщиною. Яка глибока вдячність живе в серці кожної людини за те, що ви виховали таких героїв. Ваші діти - зразок для кожного молодого чоловіка, зразок, як треба працювати, боротися і віддавати життя за Батьківщину.

Дійсно, вони - герої! Такі імена завжди житимуть у віках. Імена їх золотими літерами вписані в історію Великої Вітчизняної війни. Кожний школяр мріє бути схожим на ваших дітей. Наша мрія - прожити своє життя так само натхненно, як вони.

Зараз наша Батьківщина загоює рани, завдані війною. Приклад молодогвардійців запалюватиме нас на трудові подвиги в ім'я розквіту країни.

Незгасним ореолом слави овіяні імена ваших дітей і їх товаришів, які разом з молодогвардійцями віддали життя за нашу Батьківщину. Хай живуть вони вічно в наших серцях, в наших трудових справах!» [7, 195]

Про подвиг молодогвардійців відомо і в Польщі: «Дорога товаришко Ніно! Пишу до Вас для того, щоб Ви знали, як багато зробили для мене. Ви не дивуйтеся, це - правда. Якби я не прочитала про «Молоду гвардію», про її

діяльність, про подвиги Ваших товаришів, я ніколи не стала б такою, якою я стала тепер...

Дорога Ніно! Ви вже доросла і для Вас може бути смішним мій лист, але я хочу, щоб Ви знали, як я Вам усім вдячна за те, що Ви вивели мене на правильний шлях життя.

Молодогвардійці для мене - приклад. Вони для мене найближчі люди. На моєму письмовому столі стоять фотографії Олега, Вані, Улі, Люби, Сергія.» [7, 200-201]. Лист датовано 18 квітня 1952 року.

Слід процитувати декілька рядків з листа, надісланого матері Олега Кошового з Угорщини: «Дорога товаришко О. М. Кошова! Ми обіцяємо вчитися ще краще, ще успішніше, щоб перебороти всі труднощі, як переборювали їх молодогвардійці. Кожний з нас робить все, щоб стати таким, як ваш син Олег, щоб завжди бути вірним своїй Батьківщині» [7, 196-197]. Лист датовано 1951 роком.

Лист учнів 154-ої жіночої школи міста Дрездена, датований 5 квітня 1959 року: «Дорогі друзі! Ми читали роман Фадєєва «Молода гвардія». Герої цієї чудової книги є для нас прикладом у боротьбі за хороше майбутнє. Але ми хочемо ще більше знати про них.

Ми вже не ті німці, яких вони знали у грізні роки фашистської війни! І ще просьба: пришліть знімок пам'ятника молодогвардійцям. З дружнім, сердечним привітом ваші дрезденські друзі» [7, 210].

І таких листів з різних куточків світу збереглося безліч.

Отже, подвиг молодогвардійців став прикладом для молоді різних країн. Юні члени «Молодої гвардії» не на хвилину не сумніваючись, віддали свої життя за свою рідну землю. У кожного, хто дізнається про героїчне життя молодогвардійців, залишається велике, хвилююче враження та почуття гордості за нашу Батьківщину, яка виростила таких славетних героїв.

Можна з впевненістю сказати, що молодогвардійці «безсмертні». Їх подвиг відомий кожному підлітку, школяру та взагалі кожному громадянину нашої країни. Але кожне нове покоління все більше відчуває потребу за бронзою пам'ятників роздивитися живі обличчя та більше дізнатися про молодогвардійців як про звичайних людей, довідатися які в них були ідеї, мрії, думки, яку вони мали освіту, з ким спілкувалися, про що розмовляли, яке в них було соціальне становище тощо. Тобто взагалі довідатися, які вони були люди.

Значну роль у формуванні соціального образу молодогвардійців мало сімейне виховання, бо саме у сім'ї закладаються переконання, помисли та міркування, які в майбутньому стали основою їх життя та ставлення до свого обов'язку перед народом та країною, в якій вони живуть. Так, більшість молодогвардійців походять з простих сімей робітників різних галузей, а також з селян, але були й ті, які походили з інтелігентних сімей. Та незважаючи на це, всі молодогвардійці були однакові у своїх переконаннях та вчинках. На це впливала політика тогочасного уряду, що пропагандувала рівність кожного громадянина, незважаючи на його соціальний статус. Батьки молодогвардійців змогли донести ці ідеї до своїх дітей та виховати їх у повазі один до одного та в любові до своєї Батьківщини.

Не варто недооцінювати значну роль в становленні та формуванні соціального образу молодогвардійців вчителів та шкільного оточення, бо саме там завершилися та остаточно сформувалися позиції та погляди молодогвардійців, їх ставлення до навколишнього світу, до тих подій, що відбувалися. Звичайно, що не всі молодогвардійці були зразковими учнями, але все ж неможливо уявити та охопити все коло захоплень майбутніх членів «Молодої гвардії». Тут і фотографія, і авіамоделювання, і різьба по дереву, шахмати, живопис, поезія, художня самодіяльність та багато іншого.

Таким чином, закономірним підсумком можна вважати те, що неможливо однозначно визначити, що саме мало вирішальних вплив на становлення соціального образу молодогвардійців, бо і сімейне виховання, і політика уряду країни, і шкільне життя та оточення відігравали значні ролі в цьому процесі. Можна з певністю сказати, що кожна зі сторін їх життя залишили всій відбиток. Тільки сукупність всіх цих чинників призвели до оформлення характеру, поглядів, ідей, думок, переконань членів «Молодої гвардії».

Література

1. Антипова Л. Кто предал Молодую гвардию? / Л. Антипова. // Голос Украины. – 2007. - № 171. – С. 3-5.
2. Антонов В. Наша память. / В. Антонов. // Жизнь региона. – 2007. – № 16. – С. 14.
3. Безсмертие юных: [Сб. документов и воспоминаний о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации]. – Донецк: Донбасс, 1988. – 336 с.
4. Иванцов К.М. Гордость и боль моя – «Молодая гвардия». / К.М. Иванцов.- Л.: Янтарь, 2005. – 412 с.
5. Молодогвардейцы: [Биогр. очерки о членах Краснодонского подполья]. – Донецк: Донбасс, 1981. – 125 с.
6. Молодая гвардия. [Документы и воспоминания]. – Донецк: Донбасс, 1969. – 367 с.
7. Молода гвардія. [Збірка документів і спогадів про героїчну боротьбу підпільників Краснодона у дні тимчасової фашистської окупації] (липень 1942 – лютий 1943). – К.: Молодь, 1960. – 278 с.
8. Тихонова М. Храним мы каждое имя – как памятник для будущих времен. / М. Тихонова. // Вестник Новоайдарщины. – 2007. - № 101. – С. 3.

Анализируются условия, которые влияли на становление характера и мировоззрения молодогвардейцев, формирование их жизненных позиций.

Terms, which influenced on becoming of character and worldview of molodogvardejtcev, forming of their vital positions are analyzed.

УДК 930. 2 (477 : 430) «1918»

Словських У. О.

НОВА РЕДАКЦІЯ РОСІЙСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ДОГОВОРУ ПРО ТОРГІВЛЮ І МОРЕПЛАВСТВО 1894/1904 РР. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО АСПЕКТУ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті здійснено джерелознавчий аналіз змін і доповнень до російсько-німецького договору про торгівлю і мореплавство 1894/1904 рр., закріплених у Брестському мирному договорі між УНР і державами Четверного союзу, встановлено значущість оновленого договору в якості джерела з історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради.

Серед джерел з історії економічних відносин між УНР і Німеччиною за доби Центральної Ради важливе місце посідає російсько-німецький договір про

торгівлю і мореплавство 1894/1904 рр., оскільки згідно Брестського мирного договору між УНР і державами Четверного союзу, в основу торгово-економічних відносин між УНР і Німеччиною були покладені саме його постанови із певними змінами і доповненнями [5, арк. 3 зв.]. Не зважаючи на це, він досі залишається маловідомим для більшості вітчизняних дослідників: нами не виявлено історичних праць, в яких би автори посилалися безпосередньо на це джерело. Не існує також робіт, в яких би було проаналізовано характер змін і доповнень, внесених до змісту російсько-німецького торгового договору під час Брестських переговорів.

Виключення становить лише праця В. Ковалю, який спробував вирішити це питання, спираючись на зміст протокольного запису засідання економічної секції у Бресті від 19 січня 1918 р., а не на текст першоджерела [3, с. 120-122]. У цьому протоколі міститься перелік положень договору, які підлягали зміні або викресленню, на думку членів української делегації [10, с. 155 - 156]. Проте, дослідник не урахував тієї обставини, що протоколи зазвичай можуть утримувати тимчасову, поточну інформацію, мінливі подробиці обговорення питання, а не остаточне його рішення. Результат переговорів, перш за все, зафіксовано в остаточному тексті самого договору.

Тобто, вирішальну роль для розв'язання цього питання відіграють такі джерела, як Брестський мирний договір, у підрозділі «А» розділу II статті VII якого перераховано статті російсько-німецького договору, які мали стати правочинними для українсько-німецьких відносин у сфері торгівлі і мореплавства, а також текст німецько-російського договору про торгівлю і мореплавство від 1894/1904 рр., наявний серед документів ЦДАВО України, в якому відображено внесені зміни [5, арк. 1-7; 6, арк. 25а - 35].

Порівнявши зміст цих документів із попередніми вимогами української делегації, викладеними у протоколі, ми дійшли до висновку, що вони досить сильно різняться між собою (див. табл. 1).

Таким чином, метою даної розвідки є здійснення джерелознавчого аналізу змін і доповнень до російсько-німецького договору про торгівлю і мореплавство 1894/1904 рр., а також встановлення цінності оновленого договору як джерела з історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради.

Укладання договору між Російською і Німецькою імперіями у 1894 р. знаменувало кінець виснажливої митної війни між державами, яка завдала руйнівної шкоди економічному добробуту обох країн [1, с. 141-150]. Договір поширював на обидві імперії принцип найбільшого сприяння. Згідно нього, Росія знижувала увізні мито на німецькі промислові товари на 18 – 65 % у порівнянні із тарифом 1891 р., коли митні збори були підвищені на 20 % вартості на напівфабрикати і 30 % на увізні промислові вироби. Німеччина поширювала на російські сільськогосподарські вироби і сировину пільговий тариф, що забезпечував зниження ставок на 15 – 33 % у порівнянні із звичайним тарифом [1, с. 153-158; 2].

У 1904 р. було підписано так звану додаткову конвенцію до договору 1894 р., яка, по суті, являла собою новий договір. Із початком російсько-японської

війни Росія перебувала у досить несприятливому становищі, чим і скористалися представники Німеччини: на 50 – 60 % були збільшені митні тарифи на ввіз російського хліба, на 70 – 80 % на продукти тваринництва [1, с. 336-350; 2]. Водночас, Росія була змушена понизити митні збори на імпорт німецьких промислових виробів, хімічних продуктів, напівоброблених матеріалів із шкіри, дерева, порцеляни, заліза, сталі тощо. Поступки, зроблені у питанні імпорту російської деревини також були використані Німеччиною на свою користь: німецька деревообробна промисловість потребувала для свого розвитку дешевої російської сировини [8].

Таким чином, російсько-німецький договір про торгівлю і мореплавство від 1894/1904 рр. був вкрай сприятливим для Німеччини, тому німецькі дипломати із самого початку переговорів наполягали на відновленні дії його постанов у відносинах між УНР і Німецькою імперією. Відповідні інструкції були надані представникам Німеччини у Бересті-Литовському на урядовій нараді, що відбулася у Берліні 1 січня 1918 р. [11, с. 635; 4, с. 242]

Українські делегати, навпаки, заявляли, що прийняття всіх принципів російсько-німецького торгового договору не відповідає економічним інтересам України, вимагаючи змінити статті спеціального характеру та тарифні ставки [9, с. 274].

Щоб з'ясувати, в якому напрямку відбулися зміни, необхідно розглянути скасовані положення, а також співставити зміст постанов, які стали частиною українсько-німецької тимчасової торговельної угоди, із попередніми умовами російсько-німецького договору про торгівлю і мореплавство.

Текст німецько-російського договору про торгівлю і мореплавство від 1894/1904 рр. у новій редакції зберігається серед документів ЦДАВО під назвою «Deutsch-russischer Handels- und Schifffahrtsvertrag von 1894/1904» [6, арк. 25а - 35].

У правому верхньому кутку документу зазначено «Додаток 1» («Anlage 1»). Його складено тільки німецькою мовою, текст надруковано готичним шрифтом, який використовувався у німецьких офіційних документах до 1918 р. Під назвою договору маленькими літерами написано:

«Постанови, які з причини мирного договору від 9 лютого 1918 р. по взаємній згоді з Українською народною Республікою були відмінені, надруковані дрібним шрифтом, постанови, які були дописані – надруковані розбитим текстом» («Die auf Grund Friedensvertrages vom 9. Februar 1918 im wechselseitigen Verkehr mit der Ukrainischen Volksrepublik wegfallen den Bestimmungen sind klein, die neu hinzutretenden Bestimmungen gesperrt gedruckt») [6, арк. 25а].

Він мав 21 статтю, першу і четверту частини заключного протоколу. Друга і третя частини заключного протоколу за згодою сторін були відмінені ще у 1904 р., тому не мають відношення до теми нашого дослідження [6, арк. 32].

Скасовані постанови, які не увійшли до переліку статей оновленого договору, були надруковані малим шрифтом і містили несуттєві для українсько-німецьких відносин подробиці і деталі організації торгових і митних відносин між колишньою Російською імперією і Німеччиною. Наприклад, в

основній частині договору було відмінено тільки дві останні статті, в яких йшла мова про умови та строк вступу до дії російсько-німецького договору від 1894 рр. [6, арк. 29]

З першої частини заключного протоколу, в якій містилися уточнення і доповнення до статей основної частини договору, вилучалися положення про право німецького бундесрату відкликати дозвіл на створення спільних російсько-німецьких зерносховищ у Кенігсбергу, Данцигу та деяких інших портах; застереження про укладання майбутньої угоди що до судноплавства Німаном, Віслою та Вартою; умови судноплавства німецьких торгових суден спільними прикордонними річками на території Російської імперії; відновлення в дії російсько-німецького консульського договору від 1874 р.; умови щотижневого постачання свинини до Верхньої Сілезії [6, арк. 29 зв.- 31 зв.].

Відмінялися пункти про непоширення на періодичну пресу, твори літератури, мистецтва тощо для службовців німецьких консульств цензури, що існувала в Російській імперії [6, арк. 29 зв.], а також про відсутність обмежень що до отримання візи на в'їзд із торгівельною метою чи промислового свідоцтва для німецьких підданих «іудейського віросповідання» [6, арк. 29 зв., 31], оскільки в Російській імперії існували суворі закони, спрямовані проти торгівельної діяльності євреїв.

Законодавство УНР не передбачало ні цензури, подібної до тієї, що існувала в межах колишньої Російської імперії, ні утисків та переслідувань по відношенню до представників іудейської релігії, тому ці постанови втратили будь-яке значення.

Із четвертої частини, яка була присвячена регулюванню митних відносин між Німеччиною і Російською імперією, були викреслені пункти про права і повноваження, а також умови перевірки митниць різних класів Російської імперії і Німеччини; умови митного огляду; звільнення від будь-яких зборів на продукти провіанту для службовців, які щоденно перетинали кордон; умови ввозу до Російської імперії товарів сухопутними шляхами; зобов'язання російського уряду опублікувати низку циркулярів та розпоряджень у сфері митного законодавства, а також алфавітний покажчик митних податків і зборів на різні групи товарів; а також взаємні зобов'язання не чинити перешкод у відправленні додому осіб, в яких візи оформлені неналежним чином, а бо тих, що не сплатили митного податку тощо [6, арк. 32, 32 зв., 33 зв., 34, 35].

З умов договору зазнали змін тільки 6 статей, а саме: 5, 10, 11, 12а, постанова до статті 19 першої частини і § 5 четвертої частини кінцевого протоколу [6, арк. 26 - 27, 31 зв., 32 зв., 33]. Текст змінених статей дослівно увійшов до підрозділу «А» розділу II статті VII Брестського мирного договору.

Нова редакція 5 статті передбачала, що сторони позбудуться всіх обмежень, стримуючих імпорт і експорт, організують так званий вільний транзит. У попередньому варіанті «вільний транзит» встановлювався із застереженням: «...якщо йдеться не про шляхи, які були або будуть закриті для транзиту» («...soweit es sich nicht um Wege handelt, die der Durchfuhr verschlossen sind oder sein werden») [6, арк. 26].

Табл. 1

Порівняння українського проекту змін статей німецько-російського договору про торгівлю і мореплавство від 1894/1904 рр. із остаточним текстом підрозділу «А» розділу II статті VII Брестського мирного договору

	Незмінні постанови		Постанови, які підлягали зміні		Скасовані постанови	
	В українській пропозиції	В остаточному тексті договору	В українській пропозиції	В остаточному тексті договору	В українській пропозиції	В остаточному тексті договору
Основна частина договору	Статті 1- 6, 9	Стаття 1—6, 7 включно тарифи А и В, 8—10, 12, 13—19		Статті 5, 10, 11, 12а	Статті 7 із тарифами А і В, 11, 12а	Статті 20, 21
Перша частина заключного протоколу	Заключні протоколи до статті 1 уступ 1 і 3 до статті 1 і 12 до статті 5 уступ 1 до статей 6, 7, 11 до статей 6-9 до статті 12 уступ 1, 2, 3 до статті 13 уступ 2 3 4 5 6	Заклучні протоколи до статті 1 уступ 1 і 3 до статей 1 і 12 уступ 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9 до статті 3 до статті 5 уступ 1 і 2 до статей 6, 7, 11, до статей 6-9, до статей 6 і 7, до статей 12 уступ 1, 2, 3, 5 до статей 5, 6, 7, 9 і 10	Заклучні протоколи до статті 6 і 7	Заклучні протоколи до статті 19	Заклучні протоколи до статей 19, 20	Заклучні протоколи до статей 6, 13, 20
Четверта частина заключного протоколу	§ 13	§§ 3, 6, 7, 12, 12 б, 13, 14, 15, 16, 17, 18 (з застереженням відповідних змін в організації властей) 19, 20, 21, 23	§§ 1, 2, 4, 6-9, 12б, 18	§ 5	§§ 5, 10, 11, 12а, 15, 22, 23	§§ 1, 2, 4, 8, 8а, 9, 10, 11, 12а, 22

Використання українських річкових, морських та залізничних транспортних шляхів для перевезення полегшувало сполучення між державами Четверного союзу, а також сполучення із нейтральними країнами і окупованими територіями, які перетворилися для Німеччини і її союзників на єдине джерело з постачання ресурсів. Тобто, формулювання статті відкривало можливість для Центральних держав використовувати задля своїх потреб усі діючі транспортні мережі УНР без обмежень, зокрема гілки сполучень для внутрішнього користування. Ця обставина стала важливим аргументом на користь підписання мирного договору із Україною під час обговорення умов

миру між німцями і австрійцями у Берліні 5 лютого 1918 р., а також ратифікації мирного договору з Україною під час його обговорення у німецькому рейхстазі. Особливе значення для німців мав транзит Дунаєм та залізничний транспорт [10, с. 37; 7, арк. 170].

До переліку причин, з яких до окремих груп товарів, а саме «...для таких продуктів, які на території однієї із сторін складають або складатимуть предмет державної монополії, а також для певних виробів, до яких, зважаючи на здоров'я, ветеринарну поліцію і громадську безпеку могли б бути вживані надзвичайні міри заборони» щодо імпорту, експорту і транзиту, крім вже зазначених було додано досить розмиту за змістом фразу «...або інші вагомні політичні та господарські причини..., особливо у зв'язку з перехідним від воєнного станом» («...oder aus anderen schwerwiegenden politischen und wirtschaftlichen Gründen..., insbesondere im Zusammenhange mit der auf den Krieg folgenden Übergangszeit») [6, арк. 26]. Цей вираз під час подальших відносин тлумачили на свою користь обидві сторони. Наприклад, посилаючись на такі причини господарського характеру як нестача сировини, німецькі делегати під час укладання економічного договору відмовили у експорті до України виробів своєї текстильної промисловості. Українська сторона, зважаючи на потреби власного виробництва, заборонила до вивозу із країни льону, вовни, бавовни тощо.

Із старого варіанту 10 статті було вилучено уточнення, що транзит мав здійснюватися «...по відкритих для транзитної торгівлі дорогах...»: «Товари усілякого роду, які перевозяться через територію однієї з двох сторін по відкритих для транзитної торгівлі дорогах, повинні бути взаємно звільнені від будь-якого транзитного мита (мита на перевезення товарів), незалежно від того чи вони перевозяться безпосередньо чи під час транзиту розвантажуються, здаються на зберігання та знову завантажуються» («Die Waren aller Art, welche durch das Gebiet eines der beiden Teile auf einem den Transithandel geöffneten Wege durchgeführt werden, sollen wechselseitig von jeder Durchgangsabgabe (Durchfuhrabgabe) frei sein, sei es, daß sie unmittelbar durchgeführt werden, sei es, daß sie während der Durchfuhr abgeladen, eingelagert und wieder aufgeladen werden») [6, арк. 26 зв.]. Виключенням цього уточнення ще раз підкреслювалося, що не може бути шляхів сполучення «закритих» для транзиту.

11 стаття договору визначала питання, на які його умови не поширювалися. Зокрема, не підлягали обговоренню пільги, які надавалися або повинні були надаватися сторонами у майбутньому сусіднім державам у межах 15-ти км прикордонної смуги, полегшень, які були визнані збоку Німеччини на підставі митного об'єднання за Великим Герцогством Люксембурзьким і окремими австрійськими територіальними одиницями, а збоку Росії за Архангельською губернією і Сибір'ю, а також постанови приватних угод між Росією, Швецією і Норвегією, а також між Росією і країнами Азії [6, арк. 26 зв.].

У новій редакції статті були відмінені усі пункти, що стосувалися колишньої Російської імперії, проте оскільки УНР ще не встигла встановити

самостійні торгово-економічні зв'язки з іншими країнами, то загальними підставами для надання пільг вважалося наявність міждержавного митного об'єднання або знаходження країн у межах 15-ти км прикордонної смуги: «Жодна сторона не матиме претензій до пільг, які надаватиме інша сторона деяким іншим державам на ґрунті вже існуючого між ними або майбутнього митного об'єднання, як наприклад, між Німеччиною та Великим Герцогством Люксембурзьким, або на підставі знаходження на невеликій відстані від кордону в межах 15 км прикордонної смуги» («Kein Teil wird die Begünstigungen in Anspruch nehmen, welche der andere Teil irgendeinem anderen Staate auf Grund einer bestehenden oder künftigen Zolleinigung, wie sie zum Beispiele zwischen dem Deutschen Reiche und dem Großherzogtume Luxemburg besteht, oder im kleinen Grenzverkehre bis zu einer Grenzzone von 15 Kilometern Breite gewährt oder gewähren wird.») [6, арк. 27].

Стаття 12а колишнього договору містила лише зобов'язання російського і німецького урядів вступити у переговори що до укладання угоди відносно захисту авторського права на твори літератури, мистецтва і фотографії. Відповідну угоду було підписано тільки у передвоєнний час 15/28 лютого 1913 року [6, арк. 27 зв.]. Тому, на момент підписання Брестського мирного договору зміст статті був застарілим, його було відкореговано наступним чином: «Відносно взаємного захисту прав первотворів на твори літератури, штуки та фотографії в зносинах між Українською Народньою Республікою і Німеччиною набирають сили постанови договору, який заключила Росія і Німеччина 15/28 лютого 1913 року» («Hinsichtlich des gegenseitigen Schutzes des Urheberrechts an Werken der Literatur, Kunst und Photographie sollen im Verhältnis zwischen Deutschland und der Ukrainischen Volksrepublik die Bestimmungen des zwischen dem Deutschen Reiche und Rußland geschlossenen Vertrages vom 28. Februar 1913 gelten») [6, арк. 27 зв.]. До цієї ж статті було включено пункт про поширення дії на торгово-економічні відносини між УНР і Німеччиною російсько-німецької угоди про взаємний захист товарних знаків від 1873 р.

Постанова до статті 19 першої частини заключного протоколу і у першому, і у другому випадку передбачала, що сторони, по можливості підтримуватимуть одне одну у сфері залізничної тарифікації, особливо шляхом встановлення безпосередніх тарифів. Проте, на відміну від попереднього тексту постанови, який містив детально розроблений план заходів із реалізації наміченої цілі, у новій редакції статті було зазначено лише, що «в тій цілі обидві сторони, що заключають договір, є готові, як мога скоріще, взаємно увійти в переговори» («Zu diesem Zwecke sind beide vertragschließenden Teile bereit, möglichst bald in Verhandlungen miteinander zu treten») [6, арк. 31 зв.].

Зазнав змін також § 5 четвертої частини кінцевого протоколу, який характеризував режим роботи митних установ у Німеччині і Росії. Згідно нього, сторони домовлялись, що митниці обох країн лишатимуться відкритими в усі дні року за виключенням неділь, окремих світських і релігійних свят, перелік яких у Німеччині і у Росії додавався. У новій редакції параграф було значно скорочено: «Обидві сторони погодили ся, щоби митові уряди обох були відчинені в кожен день року, з виключенням днів недільних та тих, які

законами означені, як свята» («Es besteht beiderseitiges Einverständnis, daß die Zollämter der beiden Länder an allen Tagen des Jahres geöffnet bleiben mit Ausnahme der Sonntage und der gesetzlichen Feiertage») [6, арк. 32 зв. - 33]. На нашу думку, малоімовірно, щоб перелік свят Німеччини зазнав змін, в той же час, ми не володіємо інформацією відносно видання Центральною Радою законів про затвердження державних свят УНР. Тобто, на момент підписання Брестського миру, українські делегати не могли запропонувати переліку святкових днів, встановлених законами.

Стосовно несприятливої для України системи тарифних ставок, зафіксованої у російсько-німецькому договорі про торгівлю і мореплавство у 1904 р., на перегляді якої наголошувала українська сторона, то в тексті мирного договору зазначено, що стаття 7 «включно тарифи А и В» приймається без змін [6, арк. 26 зв.]. Із змісту статті стає зрозуміло, що у тарифі «А» визначалося увізне мито на німецькі продукти під час імпорту до Росії, а у тарифі «В» йшла мова про встановлення митних зборів на увіз російських товарів до Німеччини. Тобто, в українсько-німецькій тимчасовій торговій угоді зберігалися підвищені тарифи на увіз хліба і продуктів тваринництва до Німеччини, при занижених митних зборах на імпорт німецьких промислових виробів, хімічних продуктів, напівоброблених матеріалів тощо.

Цей факт підтверджує також і лист німецького міністра закордонних справ Р. фон Кюльмана від 7 лютого 1918 р., в якому він писав, що «погодження, досягнуті, перш за все, у торгово-економічній сфері, задовольняють наших експертів» («Die Abmachungen, insbesondere auf handelspolitischem Gebiet, befriedigen unsere Sachverständigen») [9, с. 355].

Тобто, висновок В. Ковалю, зроблений на підставі аналізу протоколу, відносно того, що німці погодилися із усіма зауваженнями до змісту договору, висловленими українською делегацією є невірним [3, с. 120], а питання про значення та наслідки цієї угоди для подальших українсько-німецьких відносин залишається відкритим.

Отже, у результаті аналізу російсько-німецького договору про торгівлю і мореплавство 1894/1904 рр., а також змін до нього, ми дійшли до висновку, що в основу українсько-німецьких відносин в економічно-торговій сфері було покладено усі основні положення цього документу. Проект переробки статей договору у напрямку відміни не вигідної для УНР тарифікації, запропонований українською делегацією, не знайшов підтримки у німецьких дипломатів. Скасовані і замінені постанови договору суттєво не впливали на його зміст, що в, першу чергу, відповідав інтересам Німеччини. Урахування умов нової редакції російсько-німецького договору 1894/1904 рр. є необхідним для надання вірної оцінки економічному аспекту українсько-німецьких взаємин за доби Центральної Ради, зокрема наслідкам Брестського мирного договору.

Література

1. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / В. Витчевский [пер. с нем. А. В. Брауде] / [под ред. Ю. Д. Филиппова]. - СПб., 1909. – 372 с.

2. Дипломатический словарь: в 2 т. / [гл. ред. А. Я. Вышинский, С. А. Лозовский]. - М.: Госполитиздат, 1948 – 1950. – Т. 2.: Л – Я. – 1950. – 995 с.
3. Коваль В. В. Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четверного союзу: дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 02 / Коваль Валентин Вікторович. – К, 2002. – 219 с.
4. Кураєв О. О. Український фактор у політиці Німеччини та Австро-Угорщини періоду Першої світової війни: дис. ... д-ра іст. наук: 07. 00. 02 / Кураєв Олексій Олексійович. – К, 2006. – 500 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). - Ф.2592. - Оп. 1. – Спр.70 (Мировий договір УНР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною).
6. ЦДАВО. - Ф.2592. - Оп. 1. – Спр. 96 (Мирний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної сторони і УНР з другої сторони).
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 5. – Оп. 1. - Спр. 10. (Копии донесений, телеграмм и другие материалы о политике германского правительства на Украине).
8. Шингарев А. И. Из доклада, прочитанного на заседании Общества финансовых реформ в 1914 г. «Будущий русско-германский торговый договор» / А. И. Шингарев // Известия Общества финансовых реформ. - 1914. - № 8.
9. L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale: documents extraits des archives de l'Office allemand des Affaires: [4 volumes] / [pub. et ann. par A. Scherer et J. Grunewald]. – Paris, 1962 – 1978. – Vol. 3.: De la revolution Sovietique a la paix de Brest-Litovsk (9 novembre 1917 – mars 1918). – Paris, 1976. – 444 p.
10. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde: in 4 Bd. / [hrsgb. von T. Hornykiewicz] – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1967-1969. – Bd. 2.: Der brester Friedensvertrag mit der Ukraine. – 1968. – 484 s.
11. Fischer F. Griff nach der Weltmacht. Die Kriegs-Zielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918 / F. Fischer. – Düsseldorf, 1962. – 896 s.

В статье произведен источниковедческий анализ изменений и дополнений к русско-германскому договору о торговле и мореплавании 1894/1904 гг., закрепленных в Брестском мирном договоре между УНР и государствами Четверного союза, установлена значимость новой редакции договора в качестве источника по истории украинско-немецких отношений в период Центральной Рады.

In article the source study analysis of changes and additions to the Russian-German contract on trade and the navigation 1894/1904 fixed in the Brest peace treaty between UNR and the states of the Fourfold union is made, the importance of new edition of the contract as a source on history of Ukrainian-German relations in Central Rada's period is defined.

УДК 930.2 (410): 94 [73: (47+57)] «1949/1985»

Заїкіна Л.С.

ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ “THE DAILY TELEGRAPH” ТА “THE TIMES” (1949-1985 РР.)

Аналізуються інформаційні можливості “The Daily Telegraph” та “The Times” для дослідження військового аспекту холодної війни. Зроблено висновок, що цінність британської консервативної преси як історичного джерела обумовлюється опублікуванням на сторінках видань різних за походженням та формою джерел.

Необхідність запровадження до наукового обігу незнаних до цього часу історичних джерел, розширення та збагачення джерельної бази досліджень з

історії холодної війни обумовлює актуальність залучення джерельного потенціалу консервативної преси Великобританії, а саме таких структурних елементів цієї цілісності, як щоденні загальнонаціональні якісні видання “The Times” та “The Daily Telegraph”.

Незважаючи на можливості, які відкриваються при дослідженні матеріалів “The Times” та “The Daily Telegraph”, потенціал цих джерел залишається не актуалізованим. Так, якщо вивчення інформативного потенціалу преси Великобританії радянськими науковцями носило досить епізодичний характер [1], а в багатьох випадках інтерпретація виявлених матеріалів мала спотворений характер, то в рамках наукових досліджень сучасних українських та російських джерелознавців цей вид джерел ще не отримав належної розробки.

При опрацюванні номерів “The Times” та “The Daily Telegraph” за 1949–1985 рр., послуговуючись методом групування та статистичним аналізом, був запропонований поділ виявлених матеріалів за певними тематичними групами, які відображають різні аспекти холодної війни. Метою даної статті є характеристика інформаційних можливостей “The Times” та “The Daily Telegraph” для дослідження військового аспекту.

До цієї тематичної групи відносяться опублікована діловодна документація НАТО, ЦРУ, Пентагону; статті, звіти та замітки стосовно гонки озброєнь, змін балансу військових сил СРСР та США, СРСР та НАТО, ОВД та НАТО. Протягом досліджуваного періоду цій тематики було присвячено 26 % виявлених джерел, тобто 2 868 найменувань.

Проведений статистичний аналіз “The Daily Telegraph” та “The Times” дозволив стверджувати: 1) найбільше матеріалів стосовно гонки озброєння, її розширення та переходу на вищій технологічній щабель було виявлено за період 1949–1953 рр., 1960–1965 рр., та 1980–1983 рр.; 2) протягом 1968–1985 рр. спостерігається значне збільшення інформація щодо військового балансу між СРСР і США та ВПК цих країн. У відображенні інформації стосовно ВПК існувала певна тенденція: здебільшого на сторінках “The Daily Telegraph” та “The Times” містяться дані стосовно розвитку ВПК СРСР, тим часом як дані щодо ВПК США були досить незначними та наводились у порівнянні з попередніми.

Серед джерел надходження інформації можна виділити чотири групи: 1) матеріали міжнародних дослідних інститутів; 2) звіти НАТО; 3) повідомлення “з неофіційних каналів” у Вашингтоні, які не розголошувались; 4) офіційні заяви політичних діячів.

Відповідно до виявлених матеріалів ВПК СРСР і США як система взаємозв'язків суб'єктів економічної та соціально-політичної структури суспільства, пов'язаних із забезпеченням військової безпеки країни, сформувався в умовах холодної війни. Так, у виступі Д. Ейзенхауера від 17 січня 1961 р. виникнення, розвиток та “величезний масштаб” ВПК США розглядалися як наслідок холодної війни та технічної революції [2].

Проведений аналіз виявлених джерел засвідчив, що наприкінці 1960-х рр. на думку західних експертів склалися передумови для досягнення паритету між СРСР та США у військовій сфері. Так, повідомляючи про зустріч міністрів

закордонних справ країн-учасниць НАТО у травні 1969 р., “The Times” зазначала, що однією з тем, які обговорювались у рамках зустрічі, була перевага підводного флоту СРСР, в першу чергу, за кількістю човнів з ядерними боеголовками [3]. На думку західних експертів, станом на початок 1970-х рр. до складу ВМС СРСР входило 974 військових кораблів та 1047 підводних човнів, з яких 7 % мали ядерне озброєння [4; 5].

Матеріали газет свідчать, що наприкінці 60–початку 70-х років значне занепокоєння США викликана інформація щодо: 1) диспропорції між силами ОВД та НАТО (3:1) в танкових силах у центральноєвропейському регіоні [6]; 2) розширення радянської військової присутності в районі Середземного моря [7; 8]; 3) можливості розміщення у 1970 р. на Кубі військової бази для радянських підводних човнів [9]; 4) посилення військової присутності СРСР у районі Індійського океану [10].

Проаналізуємо інформативний потенціал “The Daily Telegraph” стосовно проблеми розміщення на Кубі радянської військової бази для підводних човнів по відношенню до інформації інших видів джерел. Для аналізу було обрано статтю від 27 вересня 1970 р. “США попереджає СРСР щодо будівництва морської бази на Кубі” [11], запис бесіди А. Добриніна та Г. Кіссінджера [12], спогади Р. Ніксона [13].

Відповідно до хронології тексту джерела можна казати про існування досить значного проміжку часу між отриманням даних адміністрацією Білого дому та інформуванням широкого загалу шляхом опублікуванням їх на сторінка “The Daily Telegraph”. Аналіз інформаційних складових джерел засвідчив: 1) тотожність інформації щодо розташування бази, відношення адміністрації до можливості її спорудження; 2) наявність додаткової інформації у газетному матеріалі.

Значна публікація на сторінках “The Daily Telegraph” та “The Times” матеріалів міжнародних дослідних інститутів дала змогу проаналізувати баланс військових потенціалів США та СРСР на основі поглядів незалежних експертів. Так, відповідно до інформації Інституту стратегічних досліджень у 1967 р.: 1) СРСР мав 1000 МБР (нб) – США мали 1054 ракет цього класу; 2) у звичайних засобах оборони регулярна потужність військових сил США становила 3 млн. 500 тис. одиниць, СРСР – 3 млн. 220 тис.; 4) СРСР мав перевагу в кількості бомбардувальників середньої дальності та підводних човнах; 5) кількість танків ОВД була вдвічі більша, ніж у НАТО, проте країни Альянсу мали перевагу в засобах протитанкового захисту [14].

Аналіз матеріалів Інституту стратегічних досліджень та Стокгольмського міжнародного науково-дослідного інституту за 1970 р. засвідчив продовження, незважаючи на процес розрядки, гонки ракетно-ядерних озброєнь СРСР та США [15; 16]. Проте, аналіз наведених даних дав змогу стверджувати, що, по-перше, у процентному відношенні витрати на оборону були однаковими і становили 50 %; по-друге, порівнюючи з 1971 р., у 1978 р. відбулось збільшення коштів на розвиток ВПК США на 33 % [17].

Матеріали “The Daily Telegraph” та “The Times” за 1984 та 1985 рр. дали змогу дійти висновку, що в 1984 р. у стратегічних озброєннях склалася стійка

рівновага і, незважаючи на спроби адміністрації Р. Рейгана повернути стратегічну перевагу, розрив між ядерними потенціалами США та СРСР зменшився: якщо у 1975 р. він складав 53 % на користь США, то у 1984 р. тільки 4 %. Наведені дані свідчать про значну розбудову ядерної зброї в СРСР за період 1975–1984 рр.: у 1984 р. кількість ядерних озброєнь стратегічного призначення збільшилась на 56 % порівняно з США, де ця цифра становить тільки 9 % [18].

Значна частина матеріалів “The Daily Telegraph” та “The Times”, починаючи з березня 1983 р., була присвячена СОІ. Аналіз виявлених матеріалів за цією проблематикою дозволив констатувати неоднозначність оцінок ініціативи Р. Рейгана в американському суспільстві та урядах західних країн [19]. Це значною мірою було пов’язано з прагненням європейських країн досягти домовленостей з СРСР щодо скорочення озброєння в Європі та занепокоєнням стосовно поширення гонки озброєнь на космічний простір.

Згідно з результатами досліджень Стокгольмського міжнародного науково-дослідного інституту миру, які були опубліковані 21 лютого 1984 р. у “The Daily Telegraph”, незалежні експерти розглядали створення космічної ПРО як значну перешкоду на шляху до контролю та скорочення озброєнь [20]. Відповідно до даних соціологічних опитувань американців за 1983–1985 рр. щодо їх підтримки СОІ, опублікованих у “The Times” 2 жовтня 1985 р. [21], можна робити висновок про значні зміни у відношенні громадян США до ініціативи СОІ. Отримані результати дозволяють стверджувати, що, по-перше, найбільша підтримка СОІ спостерігалась у квітні 1983 р. і становила 54 %; по-друге, своєрідна “переоцінка відношень” відбулась у лютому 1985 р., на що вказують майже рівні відсотки прихильників (38 %) і противників (37 %), при значній вазі респондентів, що утрималися (25 %); по-третє, результатом цієї переоцінки було збільшення негативного сприйняття СОІ у березні та липні 1985 р. відповідно до 56 % та 53 %.

Отже, аналіз виявлених матеріалів дав змогу констатувати наявність значної інформації щодо висвітлення військового аспекту холодної війни на сторінках “The Daily Telegraph” та “The Times”. Опублікування на сторінках видань різних за походженням та формою джерел, а саме: діловодної документації, даних соціологічних опитувань, статей – обумовлює цінність матеріалів цього блоку, у зв’язку з тим, що більшість з них не мали широкого використання в вітчизняній історіографії холодної війни.

Виходячи з характеру джерел надходження інформації, виявлені матеріали мають значний інформативний потенціал для вивчення та аналізу, насамперед, оцінок та поглядів на військовий потенціал СРСР західних політичних діячів та військових стратегів, незалежних експертів.

Подальший аналіз проблеми щодо інформаційних можливостей “The Daily Telegraph” та “The Times” – дослідження тенденцій відображення на їх сторінках політико-дипломатичного та регіональних аспектів холодної війни.

Література

1. Байкова А. Н. Из истории английской коммунистической прессы / А. Н. Байкова // Новая и новейшая история. – 1961. – № 5. – С. 157–162; Ган М. П. Газета английских коммунистов “Морнинг стар” / М. П. Ган // Вестник Московского университета. – Сер. Журналистика. – 1971. – № 6. – С. 54–55; Григорьева И. В. Источниковедение новой и новейшей истории стран Европы и Америки / И. В. Григорьева – М.: Высшая школа, 1984. – 335 с.; Журналистика в буржуазном обществе : [ред. Засурский Я. Н.]. – М. : Мысль, 1976. – 261 с.; Корнилова В. О. Орган комуністичної партії Великобританії, газета “Морнінг стар”, і її роль у боротьбі англійських трудящих за мир, проти агресії США у В’єтнамі / В. О. Корнилова // Вісник Харківського унів-ту. – 1970. – № 51. – Сер. Історія КПРС. – Вип. 6. – С. 73–77; Матвеев В. А. Империя Флит-стрит. Современная пресса Англии / В. А. Матвеев. – М.: Госполитиздат, 1961; Цветков Г. Н. СССР и США: отношения влияющие на судьбы мира / Г. Н. Цветков. – К.: Вища школа, 1988. – 272 с.
2. Eisenhower’s call // Daily Telegraph. – 1961.– January 18. – P. 4.
3. Warning by Healey on NATO cuts // Times. – 1969. – May 29. – P. 1.
4. Allied weaker in Europe as Soviet strength grows by David Shears // Daily Telegraph. – 1970. – September 19. – P. 5
5. Soviet strength at sea // Times. – 1971. – January 25. – P. 10
6. NATO arms to match E.Europe // Daily Telegraph. – 1970. – December 4. – P. 4.
7. Watch on Soviet sea force // Times. – 1968. – January 4. – P. 3.
8. New NATO watch on Russian fleet // Daily Telegraph. – 1968. – October 16. – P. 1.
9. U.S. warns Russia on naval base in Cuba by Stephen Barber // Daily Telegraph. – 1970. – September 26. – P. 1.
10. Soviet sea threat // Daily Telegraph. – 1972. – February 8. – P. 6.
11. U.S. warns Russia on naval base in Cuba. – Ibidem.
12. Советско-американские отношения. Годы разрядки. 1969–1976 гг.: [сб. документов]. – М.: Международные отношения, 2007. – Т.1. : 1969 – май 1972: В 2-х кн. Кн. 1: 1962–1971. – 2007. – с. 256–257.
13. Nixon R. The memoirs of Richard Nixon / R. Nixon – New York : Grosset & Dunlap, 1992. – P. 485–486.
14. America begin to lose missile lead over Russia. // Times. – 1968. – September 13. – P. 6.
15. Russia leads in missiles race with U.S. by Richard Cox // Times. – 1970. – September 4. – P. 4.
16. US “well ahead” with weapon // Times. – 1970. – November 3. – P. 8.
17. Russians outspend U.S. on arms by Stephen Barber // Daily Telegraph. – 1978. – July 24. – P. 4
18. Times. – 1985. – October 5. – P. 6.
19. Countinous support grouping among NATO minister for Star War research from Frederic Bonnard // Times. – 1985. – June 7. – P. 7.
20. Arms control fease over space-based defence by G. Cooper // Daily Telegraph. – 1984. – February 21. – P. 4.
21. Star Wars continues to gain U.S. public support // Times. – 1985. – October 2. – P. 5.

Анализируются информационные возможности материалов “The Daily Telegraph” та “The Times” для исследования военного аспекта холодной войны. Сделан вывод о том, что опубликование на страницах изданий различных по происхождению и форме источников обуславливает ценность британской консервативной прессы как исторического источника.

The informative resources of “The Daily Telegraph” and “The Times” are analyzed for the investigation of the war aspect of the cold war. The conclusion about the importance of the various sources publication on the pages of British conservative press is done.

МІСЦЕ ЛИСТІВОК У КЛАСИФІКАЦІЯХ ЗАПРОПАНОВАНИХ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОЮ НАУКОЮ

У статті були проаналізовані різні класифікації, які пропонувалися джерелознавчою наукою. Було визначено місце листівок в зазначених класифікаціях. Автор статті надає внутрішню типологізацію листівок виходячи з мети створення джерел. Зроблені висновки можуть бути використані при дослідженні листівок як історичного джерела з історії анархістського руху в Україні 1903-1914 рр.

На сучасному етапі розвитку джерелознавства як науки запропоновано різні варіанти класифікації історичних джерел, але на думку багатьох науковців універсальної не існує. Проблема визначення місця листівки в цих класифікаційних системах залишається актуальною при дослідженні листівок як джерела з історії анархістського руху в Україні 1903-1914 рр. Кожний окремих науковець надає власну класифікацію виходячи з мети та завдання дослідження, враховуючи особливості виникнення джерел, історичні умови їх розповсюдження, мети створення і інше. Проблема класифікації виникла з початком розвитку джерелознавчої науки. Дослідники прагнули створити універсальну класифікаційну систему: “Правильна класифікація джерел полегшує їх розуміння та встановлює шляхи їх наукової критики...”[1]. Дослідниця листівок, як джерела Дмитрієнко М.Ф., зазначала: “Класифікація – це основа наукової розробки джерел, що полегшує їх розуміння і використання. Визначити, до якої категорії – типу, виду, групи – належить джерело, допомагають загальні ознаки, які його характеризують [2,215]. Для подальшого джерелознавчого аналізу листівок необхідно визначити їх місце у запропонованих класифікаціях. Це дасть змогу полегшити дослідження, описання і визначення листівок анархістських груп в Україні 1903-1914 рр., що обумовлює актуальність даної статті.

Мета статті: визначити місце листівок як історичного джерела у класифікаціях, запропонованих джерелознавчою наукою, на сучасному етапі її розвитку.

На ранніх етапах розвитку джерелознавства класифікація джерел та їх змісту було запропоновано: Дройзеном І.Г., Бернгеймом Е., Лаппо-Данілевським О.С. [3;4]. Науковці ділили джерела на дві групи - залишки культури, які визначали факт та історичні придання, які відображали, розповідали про цей факт. Дуже близька до цієї класифікації надана Сеньобосом Ш. [5,16], якій поділив джерела на безпосередньо сліди минулого та опосередковані сліди, тобто писемні джерела.

Проблемі класифікації історичних джерел велике значення приділялося в період розвитку радянського джерелознавства. На думку дослідників, Макарова М.К., Селезньова М.С.,[6;7], головним підґрунтям для класифікації може бути лише об’єктивний зміст, структура та значення загальної мети відображеної історичної події. З цієї позиції, всі факти ділилися згідно з їх значенням у різних сферах життя суспільства: економічній, політичній,

культурній, ідеологічній. За структурою факти ділилися на: “складні та “прості”, “вузли фактів”, “елементарні факти”.

Ще одну класифікацію пропонував Саар Г.П. [8,21]. Він поділяв джерела на три групи за предметною і проблемною ознакою: джерела по вивченню історії революційного руху, джерела з вивчення історії урядів, правителів, дипломатичних зв'язків і інші. За внутрішнім розподілом, джерела ділилися за ознакою походження: джерела створені у наслідок діяльності державних установ, джерела створені в наслідок діяльності окремих індивідів.

Такі дослідники як: Медушевська О.М.[9], Люблінська А.Д., Данілов В.П. запропонували класифікацію в основу якої було покладено походження джерел в рамках суспільно-економічної формації. В межах означеної формації джерела ділилися на види, під якими розумілися джерела зі стійкими загальними ознаками. Данилевський І.Н. та Пронштейн О.П.[11] пропонували класифікаційну схему в якій джерела поділялися на сім типів: 1) писемні, 2) речові, 3) усні, 4) етнографічні, 5) лінгвістичні, 6) фотокінодокументи, 7) фотодокументи.

Найбільш повна класифікація джерел було надано у роботах: Стрельського В.І.[12] та Варшавчика М.А. [13;14] Так Стрельський В.І., розділив всю сукупність джерел за родовою ознакою, на сім родів: 1) речові, 2) зображальні, 3) етнографічні, 4) лінгвістичні, 5) усні, 6) звукові, 7) писемні. Відповідно, листівки слід віднести до писемних джерел.

Варшавчиком М.О.[13] була розроблена класифікація джерел в контексті історико-партійного джерелознавства КПРС. Їм було виділено 12 груп документів: 1) твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Лєніна, 2) документи партійних органів і партійних організацій, 3) документи радянських державних органів і громадських організацій трудящих, 4) твори діячів Комуністичної партії і Радянської держави, 5) партійна і радянська періодична преса, 6) політична, наукова і художня література, 7) спогади учасників революційного руху і соціалістичного будівництва, 8) матеріали міжнародного комуністичного і робітничого руху, 9) дані конкретних соціальних досліджень, 10) фотокінодокументи, 11) фотодокументи, 12) матеріали органів влади, установ і представників непролетарських класів. Згідно з цією класифікацією, листівки відносились до партійної неперіодичної преси. Науковець зазначав, що зовнішня форма джерела не визначає його внутрішньої специфіки [14,26].

Сучасний дослідник джерел з історико-партійного джерелознавства українських політичних партій Михальський І.С.[15,44] пропонує свою класифікацію джерел. Він розділив весь комплекс джерел політичних партій на дві великі групи: 1) джерела партійного походження і 2) джерела іншого (непартійного) походження. В рамках цих груп виділені тематичні блоки: до першого входять: 1) партійно-організаційні документи, 2) пропагандистсько-агітаційні матеріали, 3) джерела особового походження; до другого блоку входять: 1) документи державного походження, 2) матеріали неукраїнських політичних партій та об'єднань, 3) преса (періодична і неперіодична), 4) джерела особового походження. Відповідно, листівки відносяться до групи

джерел партійного походження, до блоку пропагандистсько-агітаційних матеріалів.

Крім зазначених вище класифікацій, дослідниками використовувався розподіл джерел за історичними періодами. Для кожної історичної епохи характерна зміна джерел та поява нових видів.

З огляду на листівки, їх історія почалася ще в давні часи, але основне їх цільове призначення, масовість використання приходиться, як агітаційного матеріалу приходиться на період появи політичних партій та їх активну діяльність. Дослідниця більшовицьких листівок, як джерела Дмитрієнко М.Ф. зазначала: «...зовнішня форма публікації листівки справляла вплив і на документ, обумовлювала невеликий обсяг матеріалу і робило зміст листівки інформаційне насиченим. Таким чином, взаємозв'язок форми і змісту дозволяє нам об'єднати різні матеріали у вид джерел.» [16,217-218]. На прикладі листівок, вона відмічала, що наука знає чимало способів класифікації, в рамках якої треба враховувати конкретні завдання при використанні джерел. Тобто, три ознаки: коли, хто, для кого видавав листівки. Вона зауважувала, що видова однорідність джерела зовсім не означає, що всі листкові видання рівнозначні за цінністю їх матеріалів [16,217].

Внутрішня типологія історичних документів той чи іншої політичної партії, пристосовуються до мети та завдання яке ставить перед собою дослідник при вивченні джерел. Типологія більш гнучка і вичерпується тим предметним полем як вивчається. Аналізуючи різні способи класифікації джерел, слід зауважити, що на думку автора статті, найбільш підходящою є розподіл за метою створення. Безсумнівно, анархісти прагнули впливати на населення через розповсюдження листівок. Таким чином, інформація яку містили такі джерела маніпулювала свідомістю. Враховуючи всю кількість знайдених та проаналізованих листівок можна виділити наступні типи: 1) інформаційно-маніпулятивний, 2) емоційно-маніпулятивний, 3) революційно-праматичний, 4) ідеологічно-маніпулятивний. Відмінність листівок різних типів полягає у напрямку впливу через ідеологію, або подання фактів, подій, через емоційний вплив, або практичну реалізацію закликів. В основу цієї типології листівок анархістів було покладено характер та напрямок маніпуляцій анархістів по відношенню до населення України .

Таким чином, всі запропоновані класифікаційні схеми у джерелознавстві, носили умовний характер, що пов'язано з тісним переплетенням різних видів джерел між собою. Незважаючи на це, використовуючи теоретично розроблені і загальноприйняті у джерелознавчій науці класифікації можна визначити місце листівки як історичного джерела в них. Листівки відносяться до писемного виду джерел, до джерел політичних партій і організацій, до групи джерел партійного походження, до блоку пропагандистсько-агітаційних матеріалів, періоду кінця ХІХ - початку ХХ століть.

Література

1.Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР. – К.: Высшая школа» - 1976.

2. Дмитрієнко М.Ф. Листівки більшовицьких організацій України 1917-1920 рр. як історичне джерело. – К.: Наукова думка, 1980
3. Бернгейм Э Введение в историческую науку. Спб., 1908.
4. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. Ч.2., 1913.
5. Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. М., 1902.
6. Макаров М.К. О принципах классификации письменных источников \ТМГИАИ. М., Т. 16. - 1961.
7. Селезнев М.С. О классификации исторических источников в связи с построением курса источниковедения в вузах \ Источниковедение истории советского общества. М., 1964.
8. Саар Г.П. Источники и методы исторического исследования. – Баку, 1930.
9. Медушевская О.М. Развитие теории советского источниковедения. ТМГИАИ. М., Т. 24. - Вып. 2. 1964.
10. Пушкарёв Л.Н. Классификация русских письменных источников отечественной истории. – М.: Наука, 1975.
11. Пронштейн О.П., Данилевский И.Н. Вопросы теории и методики исторического исследования. – М: Высшая школа., 1986.
12. Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР. – К.: Высшая школа» - 1976.
13. Варшавчик М.А. Историко-партийное источниковедение: Теория. Методология. Методика. – К.: Вища школа”, 1984.
14. Варшавчик М.О. Классификация источников истории КПСС. – М., 1971.
15. Михальський І.С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ століть. – Луганськ “Альма-матер”, 2003.
16. Дмитрієнко М.Ф. Листівки більшовицьких організацій України 1917-1920 рр. як історичне джерело. – К.: Наукова думка, 1980.

The article consists of analysis of the classification in Source study. The author was defined position of the leaflets in such system. The internal classification of the leaflets was studied in the article among the purpose. The information can use for research's anarchistic leaflets in Ukraine 1903-1914 years as historical source

В статье были проанализированы разные классификации, которые предлагались источниковедческой наукой. Было определено место листовок в названных классификациях. Автор статьи предлагает внутреннюю типологизацию листовок исходя из цели создания источника. Полученная информация может быть использована при исследовании листовок как исторического источника по истории анархического движения в Украине 1903-1914 гг.

УДК 930+94

Іващенко В.А.

**ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА АВСТРО-НІМЕЦЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ЗА ЧАСІВ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНАТУ
(травень – грудень 1918 р.)**

В представленій статті, автор зупиняється на фіскальній політиці австро-німецьких військ в українському селі за часів Гетьманату. У ній показана реквізиційна діяльність австро-німецької влади, механізм накладання та стягнення контрибуцій, а також ставлення населення до такої діяльності.

У 1918 році українські землі стали ареною боротьби за владу між різними країнами, об'єктом економічної політики іноземних держав. Так, австро-

німецька окупаційна адміністрація у травні – грудні 1918 р. проводила власну політику, яка часто йшла у розрив із політикою місцевої влади і носила відвертий фіскальний характер, насамперед стосовно селянства. Підтверджуючи самостійність Української Держави, австро-німецька адміністрація, власної податкової політики на українських землях не проводила. Натомість широкого застосування набула практика реквізицій і контрибуцій, які нарівні з податками є елементами фіскальної політики. Окреслена нами тема привертала інтерес істориків [1, 7, 8]. Однак, спеціальної розвідки, присвяченої фіскальній діяльності австро-німецької адміністрації в аграрному секторі національної економіки у травні – грудні 1918 рр., покищо немає, чим і обумовлена актуальність обраної для статті теми.

Автор статті ставить за мету висвітлити фіскальну політику Австро-Угорщини та Німеччини в українському селі з травня по грудень 1918 р. Об'єктом вивчення є економічна політика австро-німецької військової адміністрації на території України, предметом – фіскальна діяльність в українському селі.

Нездатність української влади виконати умови економічного договору з країнами Четвертого союзу вплинула на позицію Австро-Угорщини та Німеччини щодо УНР. Ці країни були зацікавлені у сильній, авторитетній владі, якою Центральна Рада та уряд, нажаль не були. Прорахунки Центральної Ради у внутрішньоекономічній політиці, суперечності усередині українського політикуму, зумовили активізацію опозиційних сил. 29 квітня 1918 р. в Україні на з'їзді хліборобів Гетьманом всієї України було обрано П. Скоропадського [1, 28].

Одним із невідкладних питань, яке постало на порядку денному в діяльності Гетьманату, стало завдання налагодження розбалансованого сільського господарства та відродження фінансової сфери держави. Новий уряд також повинен був виконати зобов'язання з поставок продовольства до Центральних держав.

Вирішення цих непростих проблем ускладнювалося тим, що влада Гетьманату перебувала під впливом австро-німецької військової окупаційної адміністрації. Остання, як відомо, мала на меті у будь-який спосіб налагодити надходження сільськогосподарської продукції, насамперед продовольства до Австро-Угорщини та Німеччини. У зв'язку з цим, австро-німецькі війська розгорнули широку кампанію із заготівлі хліба, застосовуючи реквізиції. Такі дії суперечили „Обов'язковій постанові міністра продовольства” від 30 травня 1918 р., в якій йшлося про те, що „ніхто, крім представників Державного Хлібного Бюро та їх агентів, не має права закуповувати у населення хліба та зерна урожаю 1917 р.” [2, 66].

Для ефективного функціонування окупаційних військ та підтримки їхньої боєздатності необхідно було повноцінне забезпечення продуктами харчування, сіном та соломою. Новостворені військові комендатури, відразу після їхнього заснування, розпочали активну реквізиційну діяльність, нехтуючи правилами закупівлі продовольства у селян, затверджених українською владою. Про такі дії свідчать численні повідомлення місцевих органів влади Української

Держави. Так, Катеринославський губернський староста 20 липня 1918 р. повідомляв уповноваженому українського уряду при австро-німецькому командуванні: „Із сіл Маріупольського повіту надходить багато скарг на збір хліба німецькими військами без документів, якщо такі реквізиції продовжаться, то ті села лишаться без хліба. Крім того, надходить багато скарг на встановлені військами для їх потреб, повинності по доставці підвод. Деякі села зобов'язані щоденно доставляти по розпорядженню військ до 100 і більше підвод. Якщо така повинність не буде знята з населення на час збору хліба, то це сильно відіб'ється на зборі врожаю” [2, 230]. Херсонський губернський староста 13 липня 1918 р. звертав увагу міністра внутрішніх справ Української Держави на „надзвичайну небезпеку для загального спокою самовільних реквізицій найнеобхідніших предметів вжитку, що набрала масового характеру” [3, 120]. Схожа ситуація була і в інших регіонах України.

В багатьох селах, особливо якщо їхні території межували з селами інших повітів, мали місце спроби подвійних реквізицій. Михайлівська волосна земська управа Катеринославської губернії повідомляла Маріупольському повітовому старості про те, що „20 липня/6 серпня в с. Михайлівку Маріупольського повіту Катеринославської губернії прибув із Юзівки австро-німецький загін на 45 хурах 150 солдат із офіцерами. Вони вимагали 100 гарб соломи, 60 гарб сіна, 10 підвод картоплі, 60 пшеничних хлібин, 2000 яєць, 60 пуд. сала, 35 гусей, 5 кабанів, 500 пуд. пшениці, 800 пуд. ячменю, і 100 пуд. пшона, 6 фунт. чаю, 1 пуд. тютюну, 3 пуд. капусти і 100 підвод від села для відправки вантажу. Вимоги неможливо було виконати тому, що с. Михайлівка вже зазнало реквізицій, до того ж було розпорядження австрійської влади, що знаходилась в селі Нікольському, Павловської волості Маріупольського повіту, щоб без їх відома ніяка видача австро-німецьким військам не проводилась, що і було сказано німецьким офіцерам” [4, 23].

Як свідчать опрацьовані нами джерела, подекуди реквізиції супроводжувалась справжнім терором, в якому брали участь не тільки окупаційні війська, а й гетьманські загони. „Гайдамаки бігли по селу, робили якісь примітки на деяких хатах. Німці підходили і підпалювали з усіх боків не дозволяючи нічого виносити з хат. Запалювалась одна хата, а згорали десятки. З одним селянином (дуже чемною людиною) поступили так: замовили обід для офіцерів, господиня пригостила їх дуже гарно, а вони подякували – винесли з хати всі цінні речі після чого хату спалили”. Такою описував реквізицію сільський учитель одного із сіл Золотоніського повіту [5, 259].

Наприкінці літа 1918 р. реквізиції австро-німецьких військ стали масовими. Відчуваючи кризу, яка загострювалась в середині Української Держави та нестачу продовольства, австро-німецька окупаційна адміністрація намагалася по-максимуму викачати продовольство у населення окупованих українських територій. Гострою була потреба не тільки в продовольстві, але і в конях, так необхідних для армії. Так, німецький комендант Гайсберг видав наказ всім селам Боровської волості Рильського повіту Чернігівської губернії, за яким до 15 жовтня 1918 р. (за старим стилем) селяни зобов'язувалися привезти в м. Рильськ 30 дорослих міцних середнього зросту коней [6, 205].

Подібного змісту вимоги викликали невдоволення селян не тільки діяльністю австро-німецької адміністрації, а і гетьманським режимом, який асоціювався з окупантами. Навіть міністр внутрішніх справ змушений був визнати, що у Гетьмані населення бачило німецького агента [7, 72]. Вцілому військові фактично реалізували свій план визискування села за допомогою примусу [8, 124].

Влада вдавалася і до репресій стосовно селян. Військові, як правило, не шукали конкретно винних, а карали сільську громаду в цілому. Солдати грабували селянські оселі. Широкого розповсюдження набула практика контрибуцій. Немаючи відповідної нормативно-правової бази для застосування контрибуцій, Гетьман змушений був погодитись на використання законів про контрибуції прийнятих країнами Четвертого союзу [9, 137]. Їхні розміри визначалися наказом австро-німецького командування від 12 червня 1918 р. за згодою української влади. За напад на представників австро-німецьких військ, якщо винні не були вбиті на місці чи не були знайдені, селяни сплачували контрибуцію у таких розмірах: за одного пораненого 10000 за вбитого 40000 крб.” [9, 118]. Розмір контрибуції, що стягувалася, міг перевищувати ці норми, в окремих випадках визначався індивідуально для кожного села чи міста, відповідно до ступеню вини жителів.

Часто сума контрибуції була дуже високою. Австро-німецька адміністрація ігнорувала реальні фінансово-економічні можливості жителів села. Так, жителі с. Багатої Чернетки, де сталося вбивство отамана волосної міліції, а вбивці знайдені не були, сплатили 100000 крб. контрибуції. Крім того, за згодою голови комісії з відчуження лишків хліба і повітового старости, у них було реквізовано 400 пуд. пшениці, 400 пуд. вівса і 22 хури соломи [8, 81] Гроші зібрані з селян, як контрибуція австро-німецькою адміністрацією, передавалася до місцевих кас. Менша їхня частина йшла на потреби окупаційних військ. Стосовно цього Золотоніський повітовий староста зазначав: „Німецькою владою взята грошова контрибуція з сіл Велика Бурімка – 30000 крб., Мала Бурімка – 15000 крб., Великі Канівці 987 крб. 75 коп. Із цієї суми німці взяли 10000 крб. на власні потреби, а інші 60877 крб. зберігаються у мене.” [10, 5].

Особливо великі суми контрибуцій і штрафів накладалися на населення за різні протиправні дії: вбивство австрійських та німецьких солдат, приховування зброї, збройні виступи, більшовицьку агітацію. Так, 22 липня 1918 р в с. Секретарка Трубедської волості прибув австроугорський підрозділ і наклав контрибуцію у розмірі 10000 крб. і 1000 пуд. борошна за невиконання наказу про видачу злочинців винних в убивстві чотирьох австрійських солдат. Цим самим підрозділом була накладена контрибуція в 20000 крб. і 1000 пуд. борошна за нездачу рушниць і було арештовано вісім селян [4, 45].

За окремі злочини (руйнування залізничних колій), контрибуції накладалися не тільки на окремі села, але і на цілі місцевості. За зруйнування 8 серпня 1918 р. залізничного полотна між станціями Жмеринка і Ярошенка лінії Одеса-Київ, австрійські військові, які проводили розшук винних і не знайшли, наклали контрибуцію на села, розташовані неподалік аварії. Зокрема на с. Станіславчик – 250000 крб., Малу Жмеринку – 18000 пуд. борошна, на с.

Будьки – 250000 крб. Селяни останнього зазначену суму виплатити не змогли, бо чисельність жителів була меншою, ніж в інших селах (80 дворів або 1000 осіб). За це австрійські військові забрали всіх коней – 169 голів і 50 корів. У такий спосіб жителі села були позбавлені можливості підготувати ґрунти до посіву озимини [11, 117]. Саботажі реквізицій, заклики до повстань, більшовицька агітація також були підставами для накладання контрибуцій. Масові селянські заворушення австро-німецькими військами жорстоко придушувалися, а контрибуції розподілялися між учасниками повстання. Так, на жителів сіл Ломозова, Кулавки, Нижньої Ольчедаївки, Іркалієнки, Сліди Канівки, Березівки за їхню участь у повстанні було накладено контрибуцію, розверстану між усіма населеними пунктами, в яких проживали учасники повстання [12, 41].

Таким чином, упродовж квітня – грудня 1918 р. австро-німецька адміністрація розгорнула широкомасштабну реквізиційну кампанію, не рахуючись із реальним соціально-економічним становищем селян України. Протести української влади також ігнорувалися. За десять місяців 1918 р. так звані союзники перетворилися в окупантів. Якщо за часів діяльності Центральної Ради втручання було менш значним, то за часів Гетьмана австро-німецькі війська вели себе як господарі на даній території.

Література

1. Дорошенко Д.І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 рр.). – К.: Темпора, 2007.
2. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр 105
3. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр 112.
4. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр 82.
5. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр 85.
6. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр 87.
7. Захарченко П.П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997.
8. Ковальова Н.А., Корновенко С.В, Малиновський Б.В., Михайлюк О.В., Морозов А.Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). – Черкаси., 2007.
9. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр 104.
10. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр 81.
11. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр 86.
12. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр 88.

В представленной статье, автор останавливается на фискальной политике австро-германских войск в украинском селе во времена Гетьманата. В ней показана реквизиционная деятельность австро-германских властей механизм наложения и сбора контрибуций, а также отношение населения к такой деятельности.

In the presented article an (the) author tackles the problem of the fiscal policy of Austria – German troops in the Ukrainian village in the days of Hetmanat. Requisition activity of Austria – German power is described in article, mechanism of imposition and penalty of contributions and relation of population to such activity.

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ФОЛЬКЛОРНОЇ ТРАДИЦІЇ СІЛЬСЬКИХ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНИ ТА ЇХ ПРОЯВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються історичні передумови формування фольклорної традиції сільських мешканців України в другій половині ХХ століття. Автор наводить приклади, що доводять наявність істотних змін в так званому «радянському» фольклорі та інверсійних процесів у традиційній народній творчості.

Від давнини до сучасності український фольклор пройшов складний багатовіковий шлях розвитку. Залежно від історичної долі народу, особливостей суспільних і політичних процесів, культурних впливів зазнавали змін народні твори, що збагачувалися новими темами, мотивами й образами або вилучалися з ужитку. Але колективна народна пам'ять стійко зберігала найбільш цінні надбання фольклору, все те, що було пов'язане з буденним життям і звичаєвими традиціями, які передавалися від покоління до покоління, та задовольняли потреби народу.

Усна народна словесність була і є однією з форм суспільної свідомості. У народному фольклорі знайшли відображення різні прояви життєдіяльності людини, її матеріальні й духовні потреби, історичне буття, соціальні відносини, характерні реалії сімейного і громадського побуту, філософія, вірування, релігійні, морально-етичні, звичаєво-правові настанови, естетичні ідеали, людські переживання і настрої, що й стало головним джерелом для дослідження повсякденного життя селянства.

Актуальність дослідження усної народної творчості обумовлено тим фактором, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства внаслідок скасування різних заборон відбувається стихійне відновлення забутих звичаїв. Особливо це стосується території Східної України, де майже була втрачена національна традиція. Завершення доби, що штучно насаджувала матеріалізм, та відродження релігійних традицій народу ознаменувалось небаченим піднесенням магії і демонології, відновленням давніх язичницьких культів.

Метою нашого дослідження є аналіз впливу історичних реалій радянської дійсності на виникнення нових за змістом й жанром фольклорних творів, які спричинили появу нового виду усної народної творчості — «радянського» фольклору.

Засади радянської фольклористики базувались перш за все на матеріалістичному розумінні світу, що заперечувало будь-які ідеалістичні трактування явищ дійсності. Праці К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна штучно залучалися у царину гуманітарних наук. Насаджене силоміць марксистсько-ленінське вчення у галузі фольклористики призвело до абсурдних перегинів, коли народні словесні твори розглядалися лише як вираження класових інтересів «трудового народу».

Внаслідок цього здобутки багатьох передових учених минулого - І. Франко, М. Грушевського, С. Єфремова - названі «реакційними, буржуазними» [1-4]. Адже фольклористика поступово ставала вульгарно

політизованою та ідеологізованою, народні тексти аналізувались примітивно та спрощено. Крім того, наслідком звинувачення у прояві національного стало вилучення величезного масиву як окремих текстів, так і цілих жанрів: магії, народної демонології, українських національних гімнів, маршових пісень, творів періоду українських визвольних змагань, фольклору українських повстанських армій УСС та УПА, які злившись з історичним ліричним епосом минулого, ставали народними. Вони ніяк не узгоджувалися з ідеологічними поглядами насадженого вчення.

Однак серед фольклористів радянського періоду були й талановиті вчені, віддані своїй справі. Адже вони не мали можливості реалізувати себе на повну силу, оскільки були змушені рахуватись із насадженою методологією і не мали права вийти за межі поставлених нею рамок [5-8].

Фольклор новітнього часу став періодом зародження й розвитку так званого «радянського фольклору», поява якого відноситься ще до 20-30-х рр. ХХ ст. Це був дуже складний та багатоаспектний етап народної творчості, що зумовлювався неоднозначними суспільними процесами, які відбувалися в радянській Україні. Розглянемо фактори, що найбільше вплинули на подальший процес становлення «радянського фольклору» у другій половині ХХ ст.

Перший фактор: дослідження фольклорної традиції у ХХ ст. показує, що у різних місцевостях етнографічної території України поширення і збереження тих чи інших видів фольклору сталося не однаковою мірою. Так, на західноукраїнських землях і на Поліссі були розповсюджені обрядові й баладні народні пісні, у Карпатах і Закарпатті — казки і легенди. На Наддніпрянщині найкраще збереглася історична, особливо козацька пісня, а на Лівобережній Україні — дума. Карпати і Прикарпаття — основний регіон творення і поширення коломийок, побутування опришківських пісень, легенд та переказів[9].

Другий фактор: незважаючи на певні регіональні особливості фольклорної традиції та багатовікове політичне розчленування України чужоземними загарбниками, усна словесність українського народу здавна базувалася і розвивалася на спільній загальнонаціональній основі. Головними чинниками цієї спільності були і є мовна і загальнокультурна єдність українського народу, його національна ментальність. У процесі формування української нації та консолідації українського народу посилювалася спільність фольклорної традиції. Історичним фактором для подальшого обміну фольклорними досягненнями між різними регіонами країни стало включення до складу УРСР західноукраїнських земель у вересні 1939 р. Кращі фольклорні твори стали надбанням усього народу завдяки вільному подоланню межі регіонів свого виникнення та побутування.

Третій фактор, на який активно відгукнулася народна словесність було лихоліття боротьби з німецько-фашистськими окупантами. У той час народилося багато пісень («Пісня про перемогу», «У лісі прифронтовому»), народних переказів, оповідань тощо [10]. Народні прислів'я на воєнну тематику викривали злочини загарбників, прославляли нескореність народу, героїзм

захисників, які боролися з ворогом на фронтах, наприклад: «Фашисти до Дінця тікають без кінця», «Фашист думав Дніпро переплеть — і пішов на дно раків ловить», «Знає фашист Чорне море: там спіткало його горе», «Ішли фашисти на Україну — чоботи блистіли, як тікали з України — ребра торохтіли», «Думав фашист наїстись на Україні сала, а ми як нагодували, то й шкура відстала», «Добігли фашисти до Карпатської гори — побили підбори, поки добіжать до Берліну — скинуть і халявину». Народні висловлювання підкреслювали роль та значення у перемозі над нацистською Німеччиною радянських партизан та підпільників: «Партизан показався в лузі — фашист і зігнувся в дугу», «Партизан іде — фашисту смерть несе», «Темна нічка — день партизанський». Цікавість викликає оцінка робітників тилу в розгромі ворога: «Радянський тил дав на фронт усе, що фашистам смерть несе» [11].

Четвертим фактором, що безпосередньо вплинув на розвиток радянського фольклору, було відновлення колгоспної системи в сільській місцевості після закінчення Вітчизняної війни, реагування вождя комуністичної партії Й. Сталіна та його прибічників в Україні на політичні, соціально-економічні та культурні аспекти життя суспільства. У фольклорі з'явилися нові твори, такі як думи про Леніна, кантата про товариша Сталіна, комуністичну партію; прислів'я, що розхвалювали колгоспно-радгоспний лад на селі, оповідання про досягнення соціалістичного будівництва, які за законами розвитку усної творчості, не говорячи вже про історичне тло, не могли з'явитись у народному середовищі: «Всі трудівники — світлого майбутнього будівники», «У колгоспі як дбаєш, так і маєш» та ін. [12].

П'ятий фактор, що мав істотне значення у формуванні фольклору, був національно-вимишувальний терор, розгорнутий радянським режимом проти так званих «буржуазних націоналістів». Це насамперед терор проти бійців Української Повстанської Армії (УПА), що проіснувала з 1942-1943 рр. до початку 60-х рр. Це інспірувало появу нових текстів українського історичного епосу, переважно пісенного — історичних пісень та балад, повстанських пісень про подвиги та поразки бійців УПА, а також появу прозових жанрів — легенд, переказів, оповідань.

Шостим фактором, що відчутно вплинув на розвиток усної творчості народу, було масове насильницьке переселення українців на Схід, наслідком якого було поширення тюремного і таборового фольклору. За традицією, яка розпочалася ще у радянські часі, у науковій літературі про фольклористику подібна тематика майже не згадується.

Сьомий фактор. На специфіці творення, побутування і функціонування народної творчості позначилася дійсність радянського періоду України 50-80-х рр. ХХ ст., що внесла у фольклорний процес особливо відчутні зміни. Це, перш за все, загальне поширення писемності, підвищення освітнього рівня населення, розвиток художньої самодіяльності як у містах, так й у сільській місцевості. Адже цей позитивний момент здійснювався за рахунок поширення російської мови як мови міжнародного спілкування.

Восьмий фактор. У період «розвинутого соціалізму» - 70-80-і рр. ХХ ст. - істотно на виникнення нових жанрів народної творчості, на формування

понятійної й образної структури фольклору непересічну роль зіграли мас-медіа: преса, радіо, телебачення, кіно. Разом з тим ці засоби передачі інформації стали підставою для розповсюдження масової популярної культури, яка розвивалася під впливом культури Заходу.

Дев'ятий фактор. У так званий період «застою» у суспільстві здійснювався занепад політичної свідомості народу, що знайшло своє відображення у формалізації підходу до фольклорного жанру: істотно народне не заохочувалося, замінювалося псевдонаціональним. Народні художні колективи існували, але їхні репертуари проходили певну цензуру, з народного репертуару залишалися лише класово-витримані твори. Найчастіше виконання фольклорних творів приурочувалося до ювілеїв радянської влади і мало на меті показати єдність та дружбу народів Радянського Союзу.

Таким чином, аналіз радянського фольклору дає підстави стверджувати, що великою мірою він штучно насаджувався, бо не мав національного коріння. Більш природнім з цього огляду був антирадянський фольклор, створений народом, який негативні явища радянської дійсності висвітлював гумористично й іронічно. У ньому з притаманним українському народові сарказмом показувалися такі недоліки колгоспно-радгоспного ладу у селі, як формалізм у виконанні державних народногосподарських планів, дармоїдство, ледарство, фанфаронство та пияцтво.

З початком державотворчих процесів в Україні 90-х років із здобуттям незалежності усі раніше заборонені жанри фольклору здобули легальне побутування і продовжили своє життя в народі, радянські ж зразки залишились забутими пам'ятками у книжках того періоду.

Слід зазначити, що характерними особливостями усної народної творчості, які відрізняють її від інших видів народної культури і, зокрема, від художньої літератури, є усна форма творення й передачі фольклорних творів; колективний характер народної творчості, тобто невизначеність індивідуального авторства; пов'язаність побутування з певними народними традиціями, усталеними стереотипами, естетичними нормами, формами, критеріями — тобто традиційність у фольклорі поєднується з імпровізаційністю. У народних творах дійсність завжди була зображена крізь призму сприйняття народу, і вона, як правило, опоетизована, героїзована, звеличена з метою наближення до народного ідеалу [13].

Однак у другій половині ХХ ст. перелічені ознаки фольклорності зазнали певних змін. На нашу думку для народної творчості післявоєнного часу були притаманні такі риси:

а) міцний зв'язок та вплив специфічної міської фольклорної культури на традиційний сільський фольклор;

б) розповсюдження творів літературного походження, особливо тих авторів, які творили у дусі фольклорної поетики. Неодмінною умовою входження літературних творів у фольклор було їх побутування за законами усної традиції. У цьому процесі більш виразно стали простежуватися взаємозалежність індивідуального і колективного (твори О. Довженка, О. Гончара, М. Стельмаха, Ю. Яновського, О. Корнійчука, М. Зарудного,

М. Рильського, Б. Олійника, В. Сосюри, П. Тичини, П. Загребельного, А. Головка та інші) [14];

в) поява нових сучасних радянських міських пісень, романсів і балад. Поширення фольклорних творів відбувалося не лише в усній формі, але й за допомогою сучасних засобів комунікації — преси, радіо, телебачення. Зростанням писемності народу авторство стало фіксуватися частіше, й уже у письмовому вигляді твори потрапляли у фольклорний обіг;

г) розвиток політичного тюремного і таборового фольклору.

Фольклор завжди функціонував у широкому середовищі за активної участі народу. Водночас у цьому процесі відіграли важливу роль окремі особистості — виконавці й так звані носії фольклору — обдаровані співаки, оповідачі, дотепні люди, які зберігали у пам'яті значний репертуар народних пісень, казок, переказів, легенд, приказок, прислів'їв, загадок, анекдотів і вміли майстерно донести їх до аудиторії. Тому в колективі виділялися люди, що вміли заспівати, розповісти щось цікаве, добре володіли словом. Отже, важливу роль у побутуванні фольклору наприкінці 50-х - протягом 60-х рр. ХХ ст. відігравали виконавці й так звані носії фольклору з радянської інтелігенції. Народні співці головним чином виступали і як найбільш активні співтворці фольклору, засновники нових напрямів народної творчості:

а) зародження авторських, студентських та туристичних пісень під гітару;

б) поява рукописних пісенників у молоді як у селі, так і в місті;

в) поширення тюремного і таборового фольклору дисидентів - шістдесятників.

У період 70-80-х рр. ХХ ст. почала формуватися постфольклорна проза, для якої були характерні нові форми народного висловлювання:

а) витворення радянською субкультурою жанру політичного анекдоту як в усьому Радянському Союзі, так і в Україні, де він набув такого поширення, як ні в жодній іншій країні світу.

Анекдот — це стисле жартівливе оповідання про яку-небудь смішну подію [15]. Виникає цей вид усної народної творчості на основі недовладних випадків у самому житті, різних непорозумінь у стосунках між людьми або й вигадується дотепниками. Прикладів політичних анекдотів багато, але ми наведемо лише кілька:

— При вступі до компартії запитують кандидата:

- Чи брали раніше участь у бандах?

- Ні, ні! Це я вперше ...

— Чому в СРСР немає повені?

— Тому що все населення набрало води в рот.

Крім сюжетних анекдотів популярність набули жартівливі оповідання про В. Чапаєва, Й. Сталіна, Л. Брежнева та інших партійних і радянських посадовців, склалися анекдоти про вірменське радіо, Вовочку та Штірліця тощо [16];

б) великого поширення набула лірична пісня, розповсюдження авторських, студентських та туристичних пісень, з'являються пісні афганської тематики, солдатські та «дембельські» пісні;

в) розповсюдження рукописних пісенників молоді та магнітофонних записів (пісенні альбоми дівчат, альбоми туристів, «дембельські» альбоми та ін.);

д) складання прислів'їв, дотепів, тостів, жартів, видання спеціальних друкованих видань із цього жанру творчості. Наприклад: розповсюдження набув афоризм з солдатського фольклору «Знайшли дурака, я за вас свою роботу працювати не буду!» [17].

Таким чином, аналіз народної творчості показує, що на фольклорну ситуацію в Україні за радянських часів край негативно вплинула тоталітарна деспотична політика. Насильницька руйнація усталених норм життя, традицій сімейного і громадського побуту, масові репресії, курс на русифікацію, викорінення традиційних й насаджування штучних соціалістичних звичаїв і обрядів, переслідування носіїв народнопоетичних надбань і культивування зручних для режиму псевдофольклорних новотворів «радянського фольклору» призвели до посилення інверсійних процесів у традиційній народній творчості. Велике значення у приниженні ролі і престижу народної творчості мало розповсюдження так званої масової культури.

Проте народний фольклор своєрідно реагував на все, що відбувалося в суспільному житті, давав свою оцінку подіям, явищам і особам, нерідко відмінну від їх офіційного трактування.

На сучасному етапі, коли інтенсифікуються процеси національно-державного відродження українського народу, здійснюється як повернення, оновлення багатьох творів традиційного фольклору (зокрема обрядового і пов'язаного з національно-визвольною боротьбою українського народу), так і творення нових пісень, оповідань, анекдотів та інших видів усної народної словесності. Отож, спадкоємність традиції усної народної творчості триває й нині.

На нашу думку у подальшому дослідженні фольклорної традиції в Україні у другій половині ХХ ст. потрібно вивчити історичне підґрунтя виникнення та побутування у народному середовищі прислів'їв та приказок, що відносилися до так званих офіційних радянських крилатих висловлювань.

Література

1. Франко І. Вибрані статті про народну творчість / Іван Франко. - К.: АН УРСР, 1955. - 289 с.
2. Франко І. Дві школи в фольклористиці / Іван Франко. — К.: Наук. думка, 1981. — 524 с. — (Твори : у 50 т. / Іван Франко ; Т. 29).
3. Грушевський М. Історія української літератури: у 6 т. / Михайло Грушевський — К.: Либідь, 1993. — 392 с.
4. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. — К.: Феміна, 1995. — 688 с.
5. Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики / О. І. Дей. — К.: Наукова думка, 1975. — 270 с.
6. Колесса Ф. М. Фольклористичні праці / Ф. М. Колесса. — К.: Наукова думка, 1970. — 415 с.
7. Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість / В. М. Гнатюк. — К.: Наукова думка, 1966. — 246 с.

8. Сиваченко М. Є. Сторінки української літератури і фольклористики / М. Є. Сиваченко. — К.: Наукова думка, 1990. — 301 с.
9. Українське народознавство : навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка. — [3-тє вид., випр.]. — К.: Знання, 2006. — С. 553.
10. Мікрофонні матеріали (текстові записи) суспільно-політичних передач 1959 р. Квітуча Донеччина. — Державний архів Луганської області (далі ДАЛО). — Ф. Р-2437, оп. 1, спр. 8, арк. 102.
11. Українські прислів'я та приказки / [упоряд. С. Мишанича та М. Пазяка]. — К.: Дніпро, 1983. — С. 378 - 379.
12. Там само. — С. 385.
13. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість : підручник. / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. — [3-тє вид., стер.]. — К.: Знання-Прес, 2005. — С. 25.
14. Історія української літератури ХХ століття : у 2 кн. / [за ред. В. Г. Дончика]. — К.: Либідь, 1998. - Кн. 2 : Друга половина ХХ ст. — С. 15-17.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.]. — К.: Ірпінь, 2004. — 1440 с.
16. Десятов Д. Анекдот як повноцінне джерело історичної інформації / Д. Десятов // Історія в школах України. — 2007. — № 2. — С. 35.
17. Душенко К. В. Большая книга афоризмов / К. В. Душенко. — [изд. 6-е, испр.] — М.: ЭКСМО-Прес, 2002. — С. 676.

В статтє анализируются предпосылки формирования фольклорной традиции крестьян Украины во второй половине ХХ столетия. Автор приводит примеры, доказывающие наличие существенных изменений в так называемом «советском» фольклоре и инверсионных процессов в традиционном народном творчестве.

In the article pre-conditions and historical terms of forming of folk-lore tradition of peasants of Ukraine are analysed in the second half of century. An author makes examples, proving the presence of substantial changes in so urgent «soviet» folk-lore and inversion processes in traditional folk creation.

УДК 930+94

Кривуля О.О.

ЖІНКИ-ПИСЬМЕННИЦІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ 20-30-х років ХХ століття

Представлено загальну характеристику літературної сфери в радянській Україні, а також розкрито творчі досягнення та життєві шляхи видатних українських письменниць, які створювали свої літературні шедеври у 20-30-і роки ХХ ст., в умовах більшовицької політики.

Становлення сучасної літературної сфери багато в чому залежить від умов, у яких проживає населення України, що зумовлюють виникнення нових духовних потреб та життєвих орієнтирів. Загальна нестабільність у державі активізувала процес пошуку нових форм і напрямів культурного розвитку, зокрема й у літературній сфері. На сьогодні вже існує багатий діапазон починань вітчизняних письменників, але щоб розпочати справді «нове» слід певною мірою відійти від «старого», але не перекреслювати його.

Історія доводить, що коли тримати людей довгий час у лещатах заборон, а потім випустити їх на волю, то вони можуть піти двома шляхами: по-перше,

поступово увійти до нового світу, розумно витрачаючи свій потенціал (таких менше) та, по-друге, поринути у хвилі океану безмежної всюдозволеності, що призведе до крайніх проявів людських слабостей (таких більше). Подібне досі твориться й у літературі, коли у більшості книги авторів кінця ХХ – початку ХХІ ст. не пробуджують високе і духовне, не кажучи вже про національно-духовне, естетичне. Більше того іноді фантазії письменників надзвичайно наближені до негативу, а це у свою чергу впливає на психіку читачів, знижує мораль народу, породжує розпущеність.

Молоде покоління письменників, знаходячись у пошуках, не завжди обирає шлях, котрий задовольнив би його. Але ми не можемо заперечувати багатогранність сучасної літератури постмодерністського спрямування. З одного боку це позитивно, бо рух – це вже процес, але, з іншого, - складні історичні обставини ХХ ст. позбавили літературу, в усякому разі значну її частину, національного колориту, що почав викорінюватися ще у 30-і роки.

Великі здобутки корифеїв української літератури початку ХХ ст., поява нових видатних письменників, у тому числі жінок-літераторок, у часи формування та становлення тоталітаризму у радянській державі, які творили у нових напрямках, шукаючи нового вираження думок, сподівань та мрій, зумовлюють нашу зацікавленість їхньою творчістю та їхніми складними життєвими долями.

В українській історіографії не так вже й багато дослідників долі жінок-письменниць 20-30-х років ХХ ст. Одного з перших слід назвати О.Лугового [1]. Проте він у більшості перераховував їх прізвища, чи літературні твори не вивчаючи ані їх творчість ані життя. Увагу приділено деяким літераторкам у роботі О.Козулі [2]. Окремі біографічні дані письменниць містяться у дослідженнях Ю.Хорунжия [3], колективних роботах «Українки в історії» [4] та «100 знаменитих жінок України» [5], а також у праці І. Семашко «100 великих жінок» [6] тощо.

Метою статті є висвітлення загальної характеристики літературної сфери в радянській Україні, а також розкриття творчих досягнень та життєвих прагнень видатних українських письменниць, які творили у 20-30-і роки ХХ ст. в умовах більшовицької політики.

Художня культура завжди віддзеркалює певну історичну епоху. Все, що написано може бути добрим чи лихим, але так чи інакше – це правда життя з її позитивними і негативним проявами. У цьому сенсі цікавими для нас представляються зміни у літературному процесі після революції в Україні 1917 р. та громадянської війни, який не був позбавлений складнощів.

Пролетарський напрям у літературі, який почав набирати обертів з початку 20-х років заперечував класику і пропагував написання нових літературних творів у відповідності до розпочатого створення загальної пролетарської культури. Звісно формування у країні образу «нової людини» – радянської – вимагало й виховання у населення відповідних духовних орієнтирів, такої своєрідної нової психіки – пролетарської чи радянської (у даному випадку ці слова можна вважати синонімами). З'явилася велика кількість різних літературних шкіл, угруповань, напрямків, що було пов'язано і з проблемою

«вростання» інтелігенції в нове життя. Поряд з письменниками і художниками старшого покоління, які продовжували творити переважно у реалістичній манері, почали виникати літератори, які намагалися творити нову реальність, а відповідно і виховувати нову людину.

Характерними особливостями процесу розвитку літератури в Україні, особливо часів українізації було, по-перше, вірність одних літераторів традиціям минулого, зверненість їх до народу, а, по-друге, поява нової генерації молодих літераторів, які орієнтувалися на європейські традиції письменництва, але теж шанували традиційне українське. Причому і перші і другі знаходили своїх прибічників у різних соціальних колах. Тим самим відбувалося формування нової національної літературної еліти. Фактично усі вони виступали палкими патріотами України, намагаючись підняти літературну сферу на якісно новий, більш високий рівень. Власне, як показала історія, доба 20-х років справді була часом культурного злету нації, у тому числі й у сфері письменництва.

Загалом 20-і роки ХХ ст. відкрили шлях для всього нового і письменники отримали можливість творити «на чистому аркуші», використовуючи щойно винайдені літературні прийоми для вираження нових почуттів, нових цінностей, які почали завойовувати культурно-духовний простір національної інтелігенції.

В Україні активними теоретиками виховання нової людини, а отже і пролетарської культури були В.Блакитний, Г.Михайличенко, М.Семенко, М.Хвильовий та інші. Проте вони підкреслювали особливе значення використання й розвитку української мови, виступали проти насильної русифікації.

Активізував свою діяльність й український футуризм, прибічники якого виступали проти традиційних форм в літературі і мистецтві, пропагували урбанізацію культури й експериментаторство, європеїзацію та модернізацію змісту і форми українського мистецтва. Футуристи навіть називали себе «Нова генерація» чи «український лівий фронт». Їх твори були сповнені революційною романтикою.

Деякі письменники – неокласики – орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі освоєння класичних зразків світової літератури: це група «Ланка» (пізніше МАРС – «Майстерня революційного слова»).

У першій половині 20-х років з'явилася "теорія боротьби двох культур" (української і російської). Її прихильники розглядали українську культуру як відсталу, селянську, заперечували необхідність її розвитку.

Намагаючись віднайти нові ідеї у створенні нових форм і напрямів в літературі, українські письменники створювали різні літературно-художні об'єднання. Майже весь час їх члени продовжували боротьбу за збереження і розвиток української мови у поезії та прозі. Українські радянські прозаїки намагалися себе віднайти у різних напрямках: писали соціально-побутові повісті та романи, історичні, історико-революційні, «виробничі», пригодницькі, науково-фантастичні тощо. Нові теми, нові ситуації, нові герої бачилися

різними літераторами по-різному. Але гоніння на українську літературу почалося вже у другій половині 20-х років: у 1926 р. в резолюції пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації», а у 1927 р. – і Політбюро – «Політика партії в справі української художньої культури» – чітко окреслювалися межі, за які виходити було не можна. Зокрема зазначалося, що творення радянської літератури можливе лише на основі зв'язку її з соціалістичним будівництвом. Це були перші утиски радянської влади культурного волевиявлення українського народу. У 30-і ж роки фактично майже повністю була знищена, а якщо не знищена, то духовно зломлена національна культурна, у тому числі літературна, інтелігенція України. 23 квітня 1932 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про перебудову літературно-художніх організацій», про існуючі пролетарські літературно-художні організації, котрі «гальмували розвиток художньої творчості». Постанова передбачала об'єднання всіх письменників, котрі підтримували радянську владу у союз письменників, а союз пролетарських письменників ліквідовувався (ВАПП – всеросійська асоціація пролетарських письменників). Література багато в чому втратила багатоваріантність пошуків, стала відображати не відкриту історію, а ілюстрацію до партійних документів, у тому числі такий аспект як загострення класової боротьби у світі внаслідок укріплення соціалізму. На початку 30-х років червона революція у романах почала перемагати умовну контрреволюцію вигаданих «білих». Було проголошено єдиний метод радянської літератури – соціалістичний реалізм. Провідними темами в радянській літературі цих років стали: роль праці у формуванні духовного образу людини та її поетизація; критика дійсності і неприйняття насилля; жанр історичного роману; розвиток жанру фантастичного роману, при якому фантастичне спліталось з соціально-політичними проблемами та науково-технічними досягненнями тощо.

В українській літературі зазначеного часу не слід знижувати роль жінок-письменниць у збагаченні літературних надбань епохи та взагалі культурного піднесення у країні. Жінки, які за часів царату не мали можливості навчатися нарівні з чоловіками в університетах, фактично виходили з ними на один культурно-освітній рівень завдяки власній цілеспрямованості, бажанню служити народу, розвивати національну культуру. Видатні літераторки 20-30-х років народилися в основному наприкінці ХІХ чи на початку ХХ ст. і увійшли в українську радянську літературу вже відомими. Серед них слід назвати Людмилу Старицьку-Черняхівську, Вероніку Черняхівську, Оксану Стешенко, Зінаїду Тулуб, Докію Гуменну, Анну Горенко (Ахматову), Наталію Забілу, Олену Пчілку (Ольгу Косач), Надію Суровцову та інших.

Отже, відомою українською письменницею, літературним критиком, громадським діячем була Людмила Старицька-Черняхівська, творчість якої є багатогранною і національною. Народилася вона у 1868 р. в Києві у сім'ї відомого письменника, драматурга і громадського діяча Михайла Старицького та Софії Лисенко. Росла у родині, де витав літературний дух, де обговорювалися питання національного культурного відродження, розвитку українського театру, шкіл, літератури тощо.

У 1920 р., повернувшись із Західної України до Києва, вирішила «терпіти і працювати в нових умовах, наverting народ до рідного, до свого» [7]. Почала працювати у кооперативному видавництві «Дніпросоюз», паралельно продовжуючи займатися культурним життям.

З проникненням більшовицької ідеології до всіх сфер життя суспільства все важче ставало працювати «старій інтелігенції». Тому Людмила почала запрошувати на літературні вечори додому усіх бажаючих, що пізніше пригадають їй у справі СВУ. Загалом 20-і роки активно проминули у долі жінки: були написані п'єси «Декабристи», «Тихий вечір», «Іван Мазепа», «Діамантовий перстень» та ін. Але становище змінилося зі згортанням українізації. До того ж у 1929-1930 рр., внаслідок сфабрикованого процесу над діячами Спілки Визволення України, Людмила і її чоловік професор Черняхівський просиділи у Харківській в'язниці півроку, чекаючи суду. Тоді ж вона визнала, що виступала колись за самостійну Україну без диктатури пролетаріату, причому наголошувала, що самостійність могла бути у формі федеративної спілки, за умов забезпечення нею національних і політичних прав [8]. Але у червні 1930 р. завдяки клопотанням Панаса Саксаганського, їх випустили, засудивши умовно.

У 1934-1935 рр. Київська державна опера поставила на сцені «Аїду», «Ріголетто», «Чіо-Чіо-сан» за перекладами Старицької-Черняхівської, але дирекція відмовилася виплачувати гонорар причетної до справи СВУ письменниці. Настали довгі часи боротьби за виживання, позови у суд тощо. В результаті гонорар почали сплачувати. Та почалося нове лихо: у 1938 р. заарештували єдину доньку письменниці Вероніку Черняхівську – поетесу, перекладачку з англійської, німецької, іспанської, французької мов, за звинуваченням у створенні контрреволюційній організації, бо колись була одружена з німецьким підданим. У тому ж році її розстріляли, хоча батькам не повідомили. Від горя помер чоловік, Олександр Черняхівський, вчений-гістолог, професор Київського медінституту. Людмила, яка клопотала про доньку, сама потрапила під підозру: згадали процес СВУ, те, що не вихваляла радянську владу і вождів революції. Вона вже у похилому віці вирушила у Сибір на пошук доньки, так і не дізнавшись, що Вероніки вже немає на світі.

У липні 1941 р. Людмилу разом із сестрою Оксаною Стешенко заарештували за «антисоветську націоналістичну діяльність» і вивезли спочатку на Харків, потім на Валуїки, а звідти у товарному вагоні до Акмолінська. Але не витримавши жахливих умов, вона померла по дорозі. На казахській землі тіло померлої великої письменниці чекісти викинули на полустанку [9]. «Цькована, гнана, упосліджена і, зрештою, фізично знищена, письменниця в житті була Особистістю, а тим паче у творчості» [10].

Стара формація національної інтелігенції проявилася й у діяльності Оксани Стешенко, молодшої доньки Михайла Старицького, яка народилася у 1875 р. у Києві і також виросла у атмосфері літератури і театру. Як і сестри отримала найвищу у той час для жінок освіту.

З молодих років проявила себе як свідомо громадянка та борець за права студентів. У 1919-1923 рр. працювала в Українському Червоному Хресті.

Видала дитячу читанку «Рідні колоски», пізніше збірник «Колоски життя» та багато інших книжок для дітей. Займалася мемуаристикою, написавши щирі спогади про батька Михайла Старицького та письменницю Лесю Українку. Перекладала з російської на українську твори класиків. За літературну діяльність у 1939 р. прийнята до Спілки письменників України.

Доля ж її як матері, теж була важкою. Її син Ярослав у 30-і роки був заарештований і загинув на Колімі. Хоча донька Ірина Стешенко вижила і стала театральною акторкою, а також перекладачкою прози і п'єс західноєвропейських класиків.

Сама Оксана, як зазначалося вище, разом із сестрою Людмилою у 1941 р. була заарештована органами НКВС за звинуваченням у антирадянській діяльності. По дорозі до Казахстану померла Людмила, а Оксана померла вже у концтаборі [11].

Відомою українською письменницею, перекладачкою була Зінаїда Тулуб. Народилася вона у 1890 р. у Києві в інтелігентній родині юриста, поета і журналіста. Закінчила Київську жіночу гімназію, була слухачкою слов'яно-російського відділення історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів. Отримала ступінь кандидата філологічних наук і залишилася при Київському університеті для підготовки до професури. Паралельно писала вірші і поеми.

У 1919-1926 рр. читала лекції з історії й літератури у частинах Червоної Армії та у театрах перед спектаклями, викладала російську та українську мови у Київському індустріальному інституті. Працювала у галузі кінодраматургії, написавши кілька сценаріїв для ВУФКУ («Гайдамаки», «Сагайдачний» та інші).

У 1926 р. перекладала на російську мову твори французьких та українських авторів. Потім розпочала ґрунтовну роботу над романом «Людолови», присвяченого подіям з історії Запорозької Січі. У 1937 р. у числі інших книжок радянських письменників на Всесвітню книжкову виставку до Парижу потрапили й «Людолови». Письменниця була нагороджена орденом Леніна.

Наступною ґрунтовною працею письменниці став історичний роман про Джордано Бруно. Але часи українізації вже минули і почалися заборони на українську культуру, мову, літературу. Того ж 1937 р., коли Зінаїда отримала винагороду, вийшла розгромна стаття про цей новий роман, як шкідливий. У житті письменниці почалася чорна смуга. Авторка потрапила під ідеологічний тиск тоталітарної держави. Невдовзі письменниця була заарештована і на 10 років фактично позбавлена життя, перебуваючи у таборах [12]. Після тортур та знущань (не давали ані спати, ані пити, ані їсти) Зінаїда підписала признання у тому, що вона належала до контрреволюційної організації «Виборчий центр», метою якої нібито була агітація і пропаганда за вибори у Ради «своїх людей», а також створення у Києві терористичної групи.

Постраждала від більшовицького режиму й Докія Гуменна – українська письменниця, яка народилася у 1904 р. у сім'ї дрібного крамаря на Київщині. Любов до музики і книги перейняла у свого батька, який будь-що намагався дати дітям освіту. Завдяки радянській владі в Україні Докія отримала вищу

філологічну освіту, але не змогла у повній мірі реалізувати себе як письменниця, бо любила казати і писати правду.

Якось редакція журналу «Плуг» відрядила її на Кубань і Докію написала цикл нарисів, які були опубліковані. Але секретар ЦК КП(б)У Косіор назвав її ім'я серед буржуазних націоналістів, поставивши її поряд із Д.Донцовим та С.Єфремовим. Письменницю звинуватили у наклепі на радянську дійсність. На Докію почали тиснути органи внутрішніх справ.

Щодо творчості, то література Докії зображена через проблеми взаємин міста і села. Вона вважала, що село народжує таланти, а література твориться у місті (Києві та Харкові – літературних столицях).

Сама зневажала косметику та не мала кокетства. З дитинства чула від батька про «жіночу безвартісність». Це почуття неповноцінності пронесла у душі все життя, намагаючись на практиці довести протилежне. Все, що вона писала – писала про себе та свою родину. Намагалася побачити крізь сучасне давноминуле етнічно несвідоме – спільність душ і людських доль. Продовжувала писати усе життя, бажаючи видавати свої твори, сповнені правдою про Україну, свою родину, народ. Це підштовхнуло її до важливого життєвого кроку – еміграції. Вже на чужині вона змогла розкрити талант письменниці, вже не радянської, а суто української.

Відомою поетесою в Україні, взагалі у Радянському Союзі та за кордоном була Анна Горенко (Ахматова). Народилася Анна у Одесі у сім'ї інженер-капітана 2-го рангу Горенка у 1889 р. У 1905 р. батьки розлучилися і мати з дітьми переїхала спочатку у Євпаторію, потім до Києва. Там Анна закінчила Фундуклеївську гімназію і вступила на юридичний факультет Вищих жіночих курсів. Перевагу віддавала вивченню історії та літературі. У 1910 р. вона обвінчалася з Миколою Гумільовим.

Після війни, у 1921 р., радянські органи заарештували М.Гумільова і невдовзі розстріляли, у цей же час прийшла звістка, що застрелився її брат Андрій у Греції. Враження від загибелі першого чоловіка та брата відобразилися у збірці віршів «Подорожник», який згодом доповнений вийшов у світ під назвою «Anno Domini MCMXXI» (тобто «Рік 1921»). Проте неприйняття нової влади, відмова у її прославленні зумовили відповідну реакцію цієї влади на творчість Ахматової. З середини 20-х років і до початку Великої вітчизняної війни вона не випускала збірники, лише писала окремі вірші, які не друкували через заборону. Її творчість не визнавалася через «інтимність, аполітичність і дворянські корні ... Низка статей затаврувала поезію Ахматової як шкідливу, бо вона нічого не писала про працю, колективізм і боротьбу за світле майбутнє» [13]. Фактично вона залишилася одна: друзі були або репресовані, або емігрували за кордон. Анна ж вважала, що місце поета на його Батьківщині:

Нет! И не под чуждым небосводом,
И не под защитой чуждых крыл,
Я была тогда с моим народом, -
Там, где мой народ, к несчастью, был.

Не маючи можливості писати, оскільки постановою ЦК її було заборонено арештовувати, але й не дозволялося писати, вона почала займатися науковою роботою, досліджуючи творчість О.Пушкіна; також перекладала наукові праці з інших мов. Після цієї постанови Анну позбавили продовольчих карток.

Наступне десятиліття не принесло їй полегшення, а навпаки доля знову почала випробовувати поетесу. На початку 30-х років був заарештований і репресований її син Лев Гумільов, який у таборах провів 14 років, також заарештований чоловік М.Пунін. Анна клопотала про реабілітацію сина, чоловіка і заарештованого поета Мандельштама, постійно чекаючи «чорного воронка» й по себе. Кожен день вона вистоювала довгі черги, щоб віддати сину передачу. Тоді ж вона почала писати вірші про долі заарештованих, які увійшли до циклу, а згодом до поеми «Реквием» [14]. У ті часи Анна навіть не всі вірші довіряла паперу, або, якщо писала, то, перечитавши, спалювала у попільничці.

Несподівано видаватися дозволили Анні у 1940 р. Продаж збірників визвав ажіотаж, а вже через декілька місяців дозвіл друкуватися знову замінили забороною. Світове визнання прийшло Анні лише у 60-і роки. Але вона ніколи не переставала писати вірші, які були її життям. Колись на схилі життя поетесу спитали куди ділися ніжні, безпомічні, привабливі жінки – слаба стать. Вона відповіла, що слабкі всі загинули; вижили лише сильні.

Незважаючи на те, що Анну вважають російською поетесою – «Північною зіркою», проте народилася вона в Україні і тут же провела роки юності, коли власне закладався фундамент для її творчої діяльності. Вважаємо, що Ахматову з гордістю можна називати й українською видатною поетесою.

Відомою українською дитячою письменницею, поетесою, драматургом, перекладачкою, на книжках якої виросло не одне покоління дітей була Наталія Забіла (псевдонім Лютнева). Народилася вона у 1903 р. у Петербурзі у дворянській сім'ї. До 1917 р. навчалася у гімназії у Петрограді, а потім родина переїхала в Україну, оселившись на станції Люботин, недалеко від Харкова. У 1925 р. Наталія закінчила історичне відділення Харківського інституту народної освіти і працювала спочатку сільською вчителькою, а потім в Українській книжковій палаті, одночасно постійно складаючи вірші та пишучи прозу.

У 1924 р. надруковано її перший вірш «Війна-війні», а через три роки перший збірник віршів для дітей «Далекий край». Також Наталія займалася перекладами російської поезії на українську мову. У 1928 р. надрукувала казку «Пригоди з автобусом», чим викликала нападки більшовицьких критиків, які вважали, що казки несуть брехню, а брехати дітям неможна. Проте у 30-і роки Забіла продовжила письменницьку діяльність для дітей. Друкувалися «Ясоччина книжка», «Ластівки», «Про всіх» та інші книжки [15], у яких реальні риси життя поєднувалися з казкою, з фантазією. Її вірші розповідали про природні явища, про дерева, рослини, примушували читачів, особливо маленьких, замислюватися над різними природними речами.

Талановита українська письменниця, публіцист, етнограф, перекладач, драматург Олена Пчілка (Ольга Косач) народилася у 1849 р. на Полтавщині у сім'ї дрібного поміщика, юриста. З дитинства у родині звучала музика,

прививалася любов до книжок. З 12 років Ольга навчалася у Київському приватному пансіоні Нельговської, у якому оволоділа французькою та німецькою мовами, вміла грати на роялі та добре знала російську та зарубіжну літературу.

У 1868 р. вийшла заміж за Петра Косача, а у 1871 р. у подружжя народилася донька Лариса – майбутня поетеса Леся Українка.

Перебуваючи на Волині, Ольга записувала пісні, збирала орнаменти, почала писати. Але тоді вже шестеро дітей вимагали уваги, до того ж захворіла донька. Загалом у сім'ї протистояла натиску русифікації, оберігаючи українську культуру, любов до якої прививала дітям.

Радісно зустріла вона національно-визвольну революцію українського народу 1917 р. У часи УНР та Центральної Ради редагувала «Газету Гадяцького Земства».

До більшовицької окупації ставилася вороже, закликала боротися проти сваволі червоних окупантів. Вже у 1919 р. при більшовицькій владі її заарештували і допитували у ЧК.

Пізніше переїхала до Києва, де до останніх днів працювала в Українській Академії наук членом кількох комісій, але лише у 1924 р. Олена Пчілка отримала персональну пенсію і була обрана членом-кореспондентом Всеукраїнської Академії наук. Надрукувала кілька розвідок з етнографії та спогади про діячів української культури, зокрема про брата М. Драгоманова. У 1929 р. у зв'язку з процесом СВУ до 80-річної письменниці прийшли агенти ДПУ з обшуком та ордером на арешт. Але жінка була хвора і не могла навіть встати. 4 жовтня 1930 р. письменниці на стало [16].

Надзвичайно активною громадською і політичною діячкою, письменницею та перекладачкою була Надія Суровцова, яка народилася у 1896 р. у Києві в інтелігентній сім'ї адвоката. Родина жила дуже скромно і згодом переїхала до Умані, де матеріальне становище покращилося. Закінчила гімназію із золотою медаллю і вступила до Бестужевських вищих курсів у Петербурзі. Там зацікавилася ідеями соціал-демократів, поширювала нелегальну літературу, переправляла нелегальні брошури до України.

У 1917 р. повернулася до Києва і Грушевським була направлена до Умані проводити агітаційну роботу. За часів гетьманату працювала у міністерстві, а пізніше у Дипломатичному департаменті, а також директором відділу преси. За часів Директорії Надію було запрошено до складу української делегації, яка виїхала до Франції на Версальську мирну конференцію. До Суровцова не доїхала, залишившись у Швейцарії, пізніше у Австрії, де продовжувала громадську та політичну роботу. Закінчила Віденський університет та захистила дисертацію на тему «Богдан Хмельницький й ідея української державності», здобувши ступінь доктора філософії. !!! Суровцова була першою жінкою з України – доктором філософії.

У 1921 р. разом з іншими емігрантами допомагала збирати посилки з продуктами та гроші, які надсилала на допомогу голодуючим в Україні.

У часи українізації більшовики закликали інтелігентів-емігрантів повернутися на Батьківщину. І Надія не втрималася – у 1925 р. повернулася.

Працювала на кінофабриці, створюючи навіть власні сценарії фільмів, виїздила до сіл, пропагуючи «змичку села з містом», була редактором РАГАУ, редактором Головліту. Вступила до аспірантури до історика Дмитра Багалія. Як зазначає Ю.Хорунжий, життя в неї було тоді цікаве. Приходили хто хотів і коли хотів, бо ключ був доступний усім. В цей час вона почала й сама займатися літературною справою: перекладала з англійської мови художні твори, друкувала публіцистичні новели тощо. Її твори друкували як українські, так і закордонні періодичні видання.

Тоді ж зважилася написати листа з проханням перевести її з австрійської компартії до КП(б)У. Та через два роки її викликали до ДПУ і запропонували стати донощиком. Вона відмовилася. У 1928 р. їй вдруге у ДПУ запропонували співпрацю, а після відмови заарештували і відправили до Москви, де засудили до 5 років ув'язнення на Соловецьких островах за польсько-німецьке шпигунство. У 1936 р. заарештували вдруге і відправили на Колиму, де вона працювала до звільнення влітку 1942 р. [17]. Нові випробування Надії Суровцової припали на післявоєнний час, та це вже інша, не менш складна частина історії жіночої долі.

Українською поетесою, яка прославляла Україну, була Людмила Березина-Василевська (псевдонім Дніпрова чайка). Творчість її різноманітна, хоча в ній завжди відбивався сум. Дніпрова чайка у творах завжди згадувала море, Дніпро, та розповідала про власні духовні відчуття. Але в українське письменство внесла тоді нову течію – символізм [18]. Під псевдонімом «Зірка» писала Станіслава Корвин-Павловська, яка у 1920 р. була розстріляна більшовиками у Києві [19].

Визначними радянськими українськими письменницями можна назвати Варвару Чередниченко-Коваліву (псевдонім Ольга Степаненко) та Олександрю Свеклу.

Можна продовжувати перераховувати прізвища українських письменниць. Наприклад Ю.Хорунжий називає близько семи десятків їх імен. Та долі більшості з них нам невідомі, хоча без сумніву не одна з них постраждала у роки репресій. Проте той же дослідник писав: «Характерно одне: жодна з українських письменниць Радянщини не виписувала таких панегіриків на хвалу влади і всесоюзного диктатора, як письменники-мужчини, з легкої руки Рильського, Сосюри, Фальківського та інших, що все ж таки врятувало декого з них від розстрілу» [20].

Отже, на початку встановлення в Україні радянської влади українська національна еліта, зокрема літературна, була наповнена визначними особистостями. Часи українського національного відродження засвідчили, що у державі багато талановитих жінок-письменниць. Проаналізувавши їх долі, зазначимо, що більшість з них були вихідцями з інтелігентних, творчих сімей, а їхні батьки ставали прикладами безкорисного служіння народу й українській культурі. Ці жінки отримували ще за часів царату найвищу освіту, яка лише була можлива для жінок, деякі продовжували навчання в університетах за кордоном. Навіть жінки з простих сільських сімей за великим бажанням теж могли отримати освіту. Позитивно й вразливо те, що усім їм була характерна

цілеспрямованість і бажання навчатися передавати власні почуття на папері та у практичній площині, активно займаючись громадськими справами.

Надзвичайно велике призначення цих видатних жінок. Вони писали вірші і поеми, п'єси, романи і новели для дорослих і дітей українською та російською мовами. Не важливо якою мовою, важливо що саме вони хотіли передати читачам. Велике літературне слово письменниць прагнуло таким чином зберегти культурне надбання народу, звеличити державу, у якій народилися і якій присвятили усе своє життя.

Можливо їхні досягнення були б більшими, але тоталітарно-репресивна машина зупинила їх творчу ходу. Страшні 30-і принесли багато лиха членам сімей української інтелігенції. Арешти, заслання до таборів, розстріли тощо зумовили виникнення у населення постійного почуття страху. Скільки ж письменниць можна вписати до списку «Розстріляного відродження»? – Важко сказати, але, напевно, багато. Тож чи вдалося радянській владі створити нову генерацію письменниць, радянських письменниць, у 20-30-і роки?! Якщо такі й були, то одиниці. Жінці не властиво свідомо і від душі писати те, про що не хочеться, те, що потрібно, що вимагають. Це скоріше виключення, ніж загальна особливість. Письменниці зазначених років навіть рідко входили до літературних об'єднань, бо не дотримувалися окремих чітких ліній у творчості, що більше властиво чоловікам. Вони просто писали те, про що боліла та чого прагнула душа: про історію українського народу, свою родину, близьких, товаришів, рідних, про життя пересічних громадян, про великі почуття любові, добра, кохання тощо. Вони у творчості «розквітли» у 20-і і «зав'яли» чи «загинули» у 30-і, але не зрадили собі, залишилися у вічності, у пам'яті своїх нащадків. Проте ще й досі залишається недооціненим їх внесок у розвиток української літератури.

Подальше дослідження важливо буде спрямувати у спектр вивчення ролі визначних жінок радянської України зазначеного часу у громадській та політичній сферах.

Література

1. Луговий О. Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи / Ол. Луговий. – К.: Дніпро, 1994. – 335 с.
2. Козуля О. Жінки в історії України /Козуля О. – К.: Український центр духовної культури, 1993. – 256 с.
3. Хорунжий Ю. Шляхетні українки: Есеї-парсуни /Ю.Хорунжий. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – 208 с.; іл.
4. Українки в історії /Борисенко В.К., Головащенко М.І., Кривоший О.П. та ін. / За заг. ред. В.Борисенко. – К.: Либідь, 2004. – 328 с.
5. Складенко В.М. 100 знаменитих жінок України / Складенко В.М., Івлева Т.В., Батий Я.А., Панков М.А. – Харків: Фолио, 2006. – 511 с.
6. Семашко І.І. 100 великих жінок / І.І.Семашко. – М.: Вече, 2006. – 576 с.
7. Хорунжий Ю. Вказана праця. – С. 50.
8. Там само. – С. 45.
9. Козуля О. Вказана праця. – С. 122-127.
10. Хорунжий Ю. Вказана праця. – С. 69.
11. Там само. – С. 92-99.

12. Козуля О. Вказана праця. – С. 128-131.
13. Вульф В. Музы и жены. Литература. Политика / Вульф В., Чеботарь С. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – С. 182-183.
14. Скляренко В.М. Вказана праця. - С. 19-23.
15. Там само. – С. 160-163.
16. Там само. – С. 370-375.
17. Хорунжий Ю. Вказана праця. – С. 186-198.
18. Луговой О. Вказана праця. – С. 163-165.
19. Там само. – С. 190.
20. Там само. – С. 206.

Представлена общая характеристика литературной сферы в советской Украине, а также раскрыты творческие достижения и жизненные пути выдающихся украинских писательниц, которые создавали свои литературные шедевры в 20-30-е годы XX в., в условиях большевистской политики.

General description of literary sphere is presented in soviet Ukraine, and creative achievements and vital ways of the prominent Ukrainian authoresses, which created the literary masterpieces in 20-30th of XX century in the conditions of bolshevist policy, are exposed.

УДК 930+94

Крот В.А.

ПРОТЕСТАНТСКАЯ ЭТИКА И ОБЩЕСТВО ПОТРЕБЛЕНИЯ

Автор статьи утверждает, что главным фактором успешного развития западного капитализма была не протестантская трудовая этика, а жестокая эксплуатация колоний и полуколоний, что привело к деградации последних.

Либеральные реформы, проводившиеся на постсоветском пространстве по западным образцам и по рекомендациям западных советников, привели народы не к обещанному процветанию, а к всеобщему кризису и упадку. Выясняя причины столь сокрушительных результатов реформ, аналитики указывают в качестве одной из главных – отсутствие протестантской этики у народов бывшего Советского Союза, ссылаясь при этом на М.Вебера, работы которого стали последнее время весьма популярными.

Концепция М.Вебера действительно содержит важные в эвристическом плане идеи, помогающие уяснить процесс генезиса капитализма на Западе, предпосылки и факторы, повлиявшие на его становление и развитие. Особенно важна мысль Вебера о том, что капитализм западного типа является единственным, соответствующим опыту Запада феноменом. Хотя он и не проводит эту линию до конца, допуская, что наряду с западным, цивилизованным капитализмом, основанным на протестантской трудовой этике, может существовать незападный, который будет основан на грабеже, войне и мошенничестве.

Утверждая единственность и уникальность западного капитализма, Вебер отрицал наличие эндогенных факторов становления подобной модели в любой из известных ему цивилизаций, хотя считал возможным их приближение к капитализму западного типа посредством экзогенного воздействия западной

модели развития. Это положение веберовской концепции ценно тем, что опровергает наших либералов-реформаторов, утверждающих, что западный путь развития является универсальным, обязательным для всех стран и народов и, следовательно, вестернизации нет альтернативы.

Насколько соответствует действительности веберовский тезис о том, что западное общество основано на труде и морали, как повлиял религиозный фактор на становление социальных и политических отношений Запада, какими методами западный капитализм строил свое процветание и какой ценой оно было оплачено, какое влияние оказал западный капитализм на судьбы народов незападного мира, имеет ли моральное право западное «общество потребления» представлять себя в качестве образца для других стран – этим вопросам и посвящена данная статья.

Прежде всего следует отметить, что утверждения М. Вебера и других западных авторов (Сениор, В. Зомбарт) о том, что первоначальный капитал появился благодаря исключительному трудолюбию, рачительности и бережливости его обладателей, находится в вопиющем противоречии с реальными фактами. В действительности, если и были среди капиталистов выходцы из крестьян и ремесленников, которые разбогатели благодаря труду и экономии, то они составляли ничтожное меньшинство. Ведущую же роль в процессе так называемого процесса первоначального накопления капитала сыграли торговцы и ростовщики, не брезгавшие для своего обогащения никакими средствами. Основу ПНК составлял процесс отделения производителей от средств производства, разорение и экспроприация огромных масс крестьян, а также ремесленников. В Англии, где этот процесс проходил в классических формах, главным методом было «огораживание», имевшее своим следствием обезземеливание крестьян, превращение их в бродяг и нищих – пауперов, которых затем вешали по закону о бродяжничестве. Всего было повешено 72 тыс. человек. При внучке Генриха VIII Елизавете было казнено уже 90 тыс. Сколько умерло от недоедания и нищеты источники умалчивают. Так, в Англии закладывались основы капитализма. Важную роль в становлении капитализма сыграли торговля, зачастую сопровождавшаяся разбоем и пиратством, работоторговля, ограбление колоний, военные грабежи и контрибуции, косвенные налоги и государственный долг, политика протекционизма. Теперь не принято ссылаться на К.Маркса. Но рассматривая данную проблему, нельзя обойти его работу «Капитал», в 24 главе которой он дал непревзойденный анализ процесса становления капитализма, раскрыл его сущность и методы. Вот, что пишет К.Маркс: «Открытие золотых и серебряных приисков в Америке, покорение, порабощение и погребение заживо туземного населения в рудниках, первые шаги по завоеванию и разграблению Ост-Индии, превращение Африки в заповедное поле охоты на чернокожих – такова была утренняя заря капиталистической эры производства. Эти идиллические процессы суть главные моменты первоначального накопления» [4; с. 760].

Обоснование и оправдание своей «предпринимательской» деятельности буржуазия нашла в протестантизме. Напомним вкратце, в чем его суть.

Согласно протестантской теории о предопределении судьба каждого человека предопределена свыше еще до его рождения. Одни люди – избранные Богом, им уготован рай и вечное блаженство, другие – отверженные, обреченные на муки ада. Таким образом, протестантизм отошел от основного принципа христианства – равенства всех людей перед Богом. Протестантизм утверждает, что Христос принес себя в жертву для спасения не всех людей, а только избранных. Признаком избранности являются материальное благополучие и богатство. Бедность же рассматривается как печать греховности. Таким образом, избранность определяется не добрыми делами и поступками, а деньгами. Сам по себе поступок человека не имеет значения, важен только результат. Протестантизм через догмат о предопределении дал «лицензию» на совершение греха, узаконил добывание денег любыми путями. Исходя из его логики можно было оправдать самые отвратительные поступки. Люди начали с религиозной одержимостью гнаться за богатством. Протестантские коммерсанты не видели ничего предосудительного в эксплуатации «отверженных», т.е. бедняков, раз они все равно обречены на вечные муки. Из несчастных выжимали максимум прибыли, даже если это были дети 5-6 лет. Дети быстро умирали, или к 11-12 годам становились калеками, тогда их просто выбрасывали на улицу.

Если даже в своих соотечественниках, протестанты не видели полноценных людей, то население вновь открытых земель – индейцев, папуасов, африканцев – они вообще не причисляли к людям. В их понимании это были человекообразные существа, которых можно ловить, приручать и использовать.

Рассказы об американских колонистах, своим трудом осваивавших земли, являются мифом, таким же, как и миф об американской демократии. Подавляющая часть земель Америки была освоена не белыми, а самыми индейцами. А те земли, на которых колонисты начинали с нуля, поднимались и культивировались руками рабов. Колонизация Америки сопровождалась стогом индейцев с их земель, обращением в рабство, грабежами и насилием, заключением в резервации, поголовным истреблением некоторых племен. Те индейские племена, которые оккупанты не могли уничтожить силой оружия, они истребляли подлостью и коварством. Самыми распространенными методами в этом роде была продажа индейцам одеял, зараженных черной оспой или другими страшными болезнями, а также отравленного рома [6, с. 7]. Богобоязненные пуритане Новой Англии в 1703 г. не постеснялись установить денежные награды за индейские скальпы: за скальп мужчины 100 ф.ст., за скальп женщины или ребенка 50 ф.ст. [2, с. 45]. По законам США, действовавшим вплоть до 1924 года, индейцы не являлись гражданами этой страны и не имели в ней никаких прав.

Для работы на американских плантациях из Африки вывозили негров-рабов. Их подобно скоту загоняли в трюмы, стремясь погрузить как можно больше живого товара. Во время перевозки через океан от половины до 90% африканцев погибало, но даже и тогда прибыли работоторговцев составляли 200-300%, порой доходя до 1000%. На плантациях негры подвергались

бесчеловечной эксплуатации, а за попытки бегства их колесовали, сажали на кол, отдавали на растерзание диким зверям, вешали живыми на цепях и крючьях. Африка только в результате работорговли лишилась свыше 100 млн. человек, включая убитых вовремя охоты за рабами и погибших в путь. Что это, как не геноцид? Однако колонизаторы, а вслед за ними и наши либерал-демократы называют это «цивилизаторской миссией» белой расы, которая призвана была господствовать над «неполноценными» цветными народами, «просвещая» их и приобщая к цивилизации.

Расизм как этнический, так и социальный вырос из учения о предрасположенности. Английский историк и социолог А. Тойнби пишет: «Это было большим несчастьем человечества, ибо протестантский темперамент, установки и поведение относительно других рас, как и во многих других жизненных вопросах, в основном вдохновляются Ветхим заветом, а в вопросе о расе изречения древнего сирийского пророка весьма прозрачны и дики» [9, с. 96]. Предельно жестокое отношение к тем, кто не вошел в круг избранных восходит именно к протестантизму, который на отверженных правила морали не распространял.

На тех же расистских основах строилась программа создания «великого рейха» немецким нацизмом, и другими фашистскими странами. По сути различие между фашизмом Гитлера и расизмом «западных демократий» заключалось лишь в том, что «демократии», веками эксплуатировавшие народы колоний, называли свои деяния «цивилизаторской миссией», а Гитлер объявлял о своих целях открыто и прямо. Если бы он назвал свои действия «гуманитарной миссией», его причислили бы к великим завоевателям и просветителям. Западные историки объявили фашизм аномалией, случайностью. Но случайно такие явления не происходят. У фашизма были свои предпосылки: четыре столетия «просвещения», когда африканцы, индейцы и прочие народы, отличные от европейцев, были причислены к «неполноценным».

Освоение новых «жизненных пространств» и отстаивание своих «жизненных интересов» осуществлялось европейцами и американцами таким же путем и после II мировой войны. Те же массовые убийства корейцев, вьетнамцев, китайцев, арабов, сербов, иракцев, афганцев. При этом европейцы начисто лишены чувства сострадания к жертвам и никогда не испытывали раскаяния за совершенные ими злодеяния. «Уничтожение сотен и тысяч людей зависит от сигнала одного человека, который затем может заявить о своей невинности и продолжать жить счастливо, не терзаемый совестью», – пишет американский философ Г. Маркузе. Яркой иллюстрацией к этому тезису являются действия последних американских президентов – Клинтона и обоих Бушей, которые без всякого угрызения совести обрушивали бомбы на мирное население Ирака, Сербии, Афганистана и при этом фарисейски заявляли о своем «миротворчестве» и «демократизации» этих стран. А рядовые американцы, сидя в комфортабельных квартирах, спокойно наблюдали эти бомбардировки по телевизору и нисколько не сомневались в правоте своего правительства.

Общества, которые сегодня называют «слаборазвитыми», являются таковыми не в силу своих действий. Именно эти страны, бывшие колонии и полуколонии, являлись питательной средой, благодаря которой стало возможным развитие и процветание современного Запада. О том, что необходимым условием развития западного капитализма было длительное изъятие огромных ресурсов из колоний пишет известный французский историк Ф.Бродель: «Капитализм является порождением неравенства в мире, для развития ему необходимо содействие международной экономики... Он вовсе не смог бы развиваться без услужливой помощи чужого труда». По его данным, в середине XVIII в. Англия только из Индии извлекала ежегодно доход в 2 млн. ф. ст., в то время как все инвестиции в Англии оценивались в 6 млн. ф. ст. Если учесть доход всех обширных колоний, то выходит, что за их счет делались и практически все инвестиции, и поддерживался уровень жизни англичан. Еще более жесткие оценки значения ресурсов колоний и «третьего мира» дает К. Леви-Стросс. [3, с. 58]. Горстка европейских «развитых» стран в течение почти пяти веков, как гигантский спрут, охватывая своими щупальцами весь мир, высасывала из него все жизненные соки, выкачивала огромные богатства, обрекая его на отсталость, нищету, и деградацию. Именно это обстоятельство привело к огромному разрыву между странами «первого» и «третьего» миров. США, лидер западного общества, составляя только 5% населения Земли, используют 40% мировых потребительских ресурсов. Совокупное богатство 225 богатейших людей превышает 1000 млрд. долл., что равняется ежегодному доходу 2,5 млрд. бедняков, составляющих 47% человечества.[10, с. 154].

Согласно данным доклада о мировом развитии 2000-2001 гг., подготовленным Всемирным банком, из 6 млрд. населения Земли почти половина живет менее, чем на 2 долл. в день, а 1 млрд. – менее, чем на 1 долл. в день. [7, с. 22]. Ежегодно от недоедания умирают 5 млн. детей. Почти одна треть жителей беднейших стран не доживает до 40 лет. Более 150 млн. человек не посещают школу. И эта пропасть между богатыми и бедными странами не уменьшается, а увеличивается. Сто лет назад богатые страны были в девять раз богаче бедных стран. В XXI веке они богаче в 100 раз. [10, с 142]. Данный разрыв углубляется кардинальным изменением ключевых ресурсов развития: это уже не пространства с закрепленным производством, но в первую очередь финансы и интеллект. Нынешнему финансовому капитализму не нужно захватывать территории и строить свои предприятия. Достаточно превратить целые страны в экономические руины, среди которых люди будут ошалело гоняться за долларами, укрепляя их положение. А еще выкачивать из этих стран и переправлять в свои лаборатории лучшие умы. Для создания полного информационного и технологического превосходства над миром он должен разрушать других.

Глобализация несет еще большую остроту конкуренции, объективно усиливая сильных (в первую очередь США) и ослабляя слабых. Бедность, неграмотность, болезни, неравноправие женщин, нещадная эксплуатация детей – все это только усиливается в глобализованном мире. Вновь возвращается рабство и торговля людьми, снова приходит пещерный капитализм с

ненормированным рабочим днем в «третьих странах» и с армиями нищих пролетариев.

Когда либералы-реформаторы обещают нам достижение европейского уровня жизни, они лукавят, ибо это невозможно даже теоретически. Достаточно произвести простой расчет. Население США, составляющее 5% жителей планеты, потребляет 40% земных ресурсов. Если такой уровень обеспечить еще 5%, это составит 80% ресурсов. А если еще 2,5, то ресурсы будут использованы на все 100%. А что делать оставшимся 87,5%?

Если хотя бы половина человечества вышла в сфере потребления на уровень индустриально развитых стран, имеющиеся природные ресурсы (нефть, газ, уголь) оказались бы исчерпанными в течение десятилетий, а сама жизнь на Земле оказалась бы невозможной. Таков вывод Конференции ООН по окружающей среде и развитию, состоявшейся в 1992г. в Рио-де-Жанейро. Путь, приведший промышленно развитые страны к благосостоянию, не может быть всеобщим. Земля просто не выдержит такой нагрузки, и гибель цивилизации неизбежна в самом близком будущем. Если человечество хочет избежать катастрофы, оно должно выработать новую парадигму прогресса, основанную на самоограничении, изменении типа производства, образа жизни, приоритетов и ценностей. Однако прошедшие со времени конференции годы свидетельствуют, что человечество не прислушалось к ее рекомендациям.

Но дело заключается не только в изъятии ресурсов и эксплуатации. Самое опасное заключается в том, что Запад посягает на то, что называется душой народа, его цивилизационной матрицей, его национальным характером. Европейцы и американцы уверены в исключительности и превосходстве своего образа жизни и своей культуры и навязывают их всем остальным народам, не считаясь с их национальными и культурными особенностями. «Мы, американцы – благословеннейшие из смертных. Наша наука, техника, медицина вызывают зависть у всего человечества... Западная цивилизация и западная культура превосходит все остальные». - заявляет американский политический деятель П. Дж. Бьюкенен. [1а, с. 313, 365]. Западные ценности (рыночная экономика, демократия, понимаемая как приоритет личности над государством, индивидуализм) считаются единственно достойными для организации всего мирового сообщества. Сталкиваясь с сопротивлением других народов, которые не хотят отказываться от своих ценностей и превращаться в серую стандартизованную массу, Запад проявляет все большую агрессивность и расовую нетерпимость. Западная цивилизация демонстрирует свою неспособность жить в мире, где другие обладают равным с ней статусом. Показательна в этом отношении концепция «золотого миллиарда», возникшая на Западе.

«Золотой миллиард» будет включать в себя победивших в войне за установление нового мирового порядка. Это будет новая, глобальная раса господ, обладающая иными правами и иной моралью, нежели побежденные. Это ничтожное меньшинство населения, мировая элита будет жить в шикарных местах с великолепной экологией и с этих ковчегов править всем миром,

получая от него все, что нужно: ресурсы, деньги, плоды своих умов, а заодно и тела как источник ценных органов. А что же будет с побежденными?

«Число побежденных, конечно превысит число победителей. Они будут стремиться получить шанс на достойную жизнь, но им, скорее всего, такого шанса не предоставят. Они окажутся в загоне, будут задыхаться от отравленной атмосферы, а на них никто не станет обращать внимания из-за простого безразличия. Все ужасы XX столетия поблекнут по сравнению с такой картиной», - пишет влиятельный деятель мировой политики Жак Аттали. [1, с. 135].

Несмотря на такой антигуманный и антихристианский характер неолиберальной идеологии большая часть украинской интеллигенции является ее активным и рьяным пропагандистом. Она оказывает большое влияние на политический режим, который проводит свою внешнюю и внутреннюю политику в угоду Западу, пренебрегая интересами украинского народа. Хотя мировая элита постоянно дает понять, что она не включает народ Украины в число тех, кто имеет шанс попасть в ковчег «золотого миллиарда».

Что же представляет собой западное общество, ныне превратившееся в общество потребления, которое нам представляют, как общемировой стандарт?

Это общество, где перманентный выбор, покупка и регулярное обновление вещей является главным содержанием и смыслом жизни. Причем товар служит не только для удовлетворения потребности, ему придается социальное значение, вещи становятся внешними атрибутами успеха. Современное западное общество является не просто обществом потребления, а «обществом, доведенного до совершенства расточительного потребления». «Буржуазное общество, используя прессу и телевидение, каждодневно и упорно навязывает индивидам все новые потребности, во многом искажая их, вовлекая людей в нескончаемый поток все более изоциренного потребления», - пишет Г. Маркузе. [5, с. 11]. Причем насыщения не происходит, наоборот происходит увеличение потребности покупать – пищу, одежду, автомобили, бытовую технику, недвижимость. Наступает одержимость вещами.

Сейчас психологи говорят о шоппингомании, как новом виде мании. Безудержная гонка потребления, нанося невосполнимый ущерб природе, в то же время опустошающе действует на человека. Потребительский образ жизни носит предельно пассивный характер, он не ориентирован на саморазвитие человека, совершенствование его познавательных и творческих способностей. Духовное начало человека подавляется, каналы для реализации духовной активности отсутствуют. Все это приводит к разочарованию, подавленности, депрессии, скуке, ощущению бессмысленности жизни. Этим настроениям сопутствует атмосфера тревоги за индивидуальное будущее. Человек живет в постоянном страхе потерять работу, заболеть, разориться а в последнее время страхе перед террористами, который усиленно раздувают СМИ. Американский психолог Э. Фромм подчеркивает одну из самых характерных черт индивидуума в буржуазном обществе – его одиночество и отчужденность. «Современный человек, более одинокий и изолированный, чем его дед – пишет он, - находит решение своих жизненных проблем в психоанализе... При этом

он получает удовлетворение от того, что нашелся кто-то, слушающий его с сочувствием и без осуждения. Это обстоятельство особенно важно в обществе, где вряд ли кто-нибудь кого-нибудь слушает». Фромм отмечает, что к психоаналитикам приходит все большее число людей. «Они чувствуют себя несчастными, они не удовлетворены работой, им не хватает счастья в браке и т. д. Их состояние можно охарактеризовать библейским выражением «Они безрадостны посреди изобилия». [11, с. 356].

Такое психическое состояние толкает человека к бегству от реальности – эскапизму. Он находит проявление в наркомании, алкоголизме, игромании. Туризм, ставший неотъемлемой частью жизни потребителя, также представляет собой способ бегства от жизни. Туристы, заполонившие мир, это в большинстве своем, беглецы от скуки, не знающие как распорядиться своим временем, своей собственной жизнью. Крайней формой эскапизма является самоубийство. Парадоксально, что самая богатая и процветающая страна Запада – США занимает первое место среди других западных стран по числу самоубийств. Кроме того, около половины американцев страдают расстройством психики. [8, с. 53]. Лидируют США и по уровню преступности. В свое время Н. Бердяев, критикуя буржуазное общество, писал: «Человек этого общества глубоко одинок. Он свободен, но непонятно для каких-либо целей нужна его свобода. Человеку некуда восходить...». Оказывается, свобода в западном обществе нужна для того, чтобы нисходить, опускаясь все ниже, и ниже. Обратимся к характеристике современного американского общества, которую дает П. Дж. Бьюкенен в книге «Смерть Запада»: «Статистика аборт, разводов, падения рождаемости, неполных семей, самоубийств подростков, криминализации школ, наркомании, педофилии, рукоприкладства в браке, тяжких преступлений, заболеваемости раком, внебрачного сожительства и падения образованности показывают, насколько глубок кризис в обществе... Пустые детские и битком набитые приемные психоаналитиков свидетельствуют о том, что у нас далеко не все в порядке». [1а, с. 333-334].

Главным в идеологии нового поколения стали не высокие религиозные принципы, а эгоистический гедонизм – стремление получить удовольствие «здесь и сейчас». Вместо духовного смысла – карьера и деньги, вместо семьи – неограниченный секс и «свободное» существование, вместо священной жизни, дарованной богом, – наркотики и эвтаназия. [1а, с. 416-417].

Вот такие стандарты западного общества внедряют у нас наши либералы-реформаторы и надо сказать небезуспешно. Если украинское общество не окажет решительного сопротивления навязываемым ему западным «ценностям», его ждет деградация и вымирание, что и предусмотрено концепцией «золотого миллиарда».

Литература

1. Аттали Ж. На пороге тысячелетия. – М., 1993.
- 1а. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада. – М., 2004.
2. Ефимов А. В. Очерки истории США. – М., 1975.
3. Кара-Мурза С. Г. Евроцентризм – эдипов комплекс интеллигенции. – М., 2002.
4. Маркс К. Капитал. Т. 1. Маркс К., Энгельс Ф., Соч., 2 изд., Т. 23.

5. Маркузе Г. Одномерный человек. – М., 1994.
6. Платонов О. А. Почему погибнет Америка. – К., 2002.
7. Перегудов С. Неолиберальная глобализация: есть ли альтернатива? / МЭМО, 2002, № 4.
8. Сапожков Е. И. Общество потребления в странах Запада / Вопросы философии, 2007, № 10.
9. Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М., 1991.
10. Уткин А. И. Новый мировой порядок. – М., 2006.
11. Фромм Э. Душа человека. – М., 1992.

Автор статті стверджує, що головним чинником успішного розвитку західного капіталізму була не протестантська трудова етика, а жорстока експлуатація колоній та напівколоній, що призвело до зубожіння і деградації останніх.

Author of the article asserts, that main factor of the west capitalism was a success, is cruel exploitation of the colonies and the dependent countries, which resulted in improverishment and degradation latters.

УДК 74 (477) “17”

Литвиненко В.Ф.

ІВАН МАЗЕПА І ПОЛТАВСЬКА НЕВДАЧА

В статті висвітлюється завершальний етап діяльності гетьмана І.С. Мазепи по відновленню Україною державної незалежності та крах цих сподівань у полтавській поразці.

Триста років тому відбулася Полтавська битва 1709 р. Однак нові покоління дослідників, пересічних читачів задаються питанням: чому під Полтавою сталася поразка шведських військ і їх союзників – гетьманських формувань та запорожців. Однозначною відповідь не може бути, адже тут переплелись об’єктивні і суб’єктивні фактори.

За названий період з означеної проблеми склалася величезна бібліографія. Вона варта цілого тому: документальна база і публікації закордонного походження (документи, спогади про похід Карла XII на Україну німецькою, французькою, шведською і голландською мовами, різні часописи, щоденники тодішньої доби, монографічні дослідження [1] тощо. З вітчизняних публікацій наведемо лише декілька: дві хроніки першорядної ваги – Самійла Величка, видану 1848 – 1864 рр. [2] та перевидану українською мовою у 1991 р. [3], і анонімну, відому “Історію Русів”, опубліковану у 1846 р. [4] та українською мовою – 1991 р. [5]. Увагу привертає монографія М.І. Костомарова “Мазепа” [6]. Позитивну оцінку полководцю і громадському діячеві дають український історик і літературознавець І. Борщак та французький історик і публіцист Р. Мартель [7]. Серед сучасних дослідників даної проблеми слід назвати Мельника Л.Г., Оглоблина О.П., Павленка С., Сергійчука В., Смолія В.А., Степанкова В.В. та ін. [8]. Суттєво об’єктивний портрет гетьмана на основі вивіренних фактів надає монографія Т. Таїрової-Яковлевої “Мазепа” (серія ЖЗЛ) [9].

З урахуванням досліджень попередників, їх висновків і узагальнень, виваженого підходу до сучасних публікацій автор й прагне дати об’єктивну

оцінку подіям, що сталися під Полтавою влітку 1709 р. і які кардинально вплинули на подальший український вітчизняний розвиток, майже на триста років загальмували цей процес.

Передумови Полтавської битви склалися не на користь І. Мазепи. В ході Північної війни утворився союз держав: з одного боку Швеції і Польщі (король – Станіслав Лещинський) проти Москви; з іншого – Польщі (Август II – польський союзник Росії) проти Швеції. Негласними недругами Росії були Франція і Туреччина. За цих умов Україна опинилася між двох вогнів, і хто б із противників не переміг – український народ втрачав свою державу [10, 63]. І. Мазепа розумів, що реальним і серйозним політичним актом могла бути лише угода про союз – протекторат зі шведським королем. Слід зазначити, що ідея союзу зі Швецією не належала безпосередньо самому Мазепі. “Вона була спільною всім відповідальним керманичам української політики, й перехід на бік Карла XII був, можна сказати, нав’язаний Мазепі самою старшиною” [11, 374].

Ситуація в Гетьманщині ускладнювалась. Україна несла на собі важкий “тягар шведської війни й поклала на цю війну величезні жертви. Десятки тисяч українських козаків полягли в далеких краях – у Фінляндії, Ліфляндії, Литві, Польщі, Саксонії за чужу для них славу, а цар вимагав щоразу нових жертв. Край був страшенно виснажений і зруйнований економічно. З України вивозилася безкінечна кількість хліба й усяких інших харчів; торгівля припинилася; маси сільського населення примусово виганялися на фортифікаційні роботи” [12, 372].

За цих обставин дошкульного болю завдавала й моральна зневага. Московські воеводи сповідували метод деспотичного управління, не вміли і не бажали рахуватися з українськими традиціями, самовільно ламали їх, наносячи образу навіть самому гетьману. Цар не завжди запрошував його на свої таємні переговори, без погодження з Мазепою переставляв козацькі полки, перетворював їх у драгунські військові частини [13, 216].

Політика Петра I щодо України була підступною. Як стверджував відомий дослідник Ілько Борщак, у французьких архівах зберігаються документи про те, що Петро I ще у 1703 р. виношував плани “знищення козащини чи виселення її на східні кордони Великої Росії та колонізування Гетьманщини” [14, 72]. Усе це викликало в тогочасному українському середовищі й насамперед у Мазепі почуття непевності та невдоволеності. Гетьман розумів, що “для Петра Україна була лише знаряддям для його власних цілей, які зовсім не були згідні з інтересами українського народу” [15, 366]. Ще більше вразила І. Мазепу готовність Петра I повернути Польщі Правобережну Україну, аби та стала його союзником у боротьбі проти Швеції. Петро I був налаштований віддати Польщі або Швеції всю Україну, аби вони дали йому вихід до Балтійського моря та залишили у спокої Росію [16, 366].

Петро I ніколи не піклувався про допомогу Україні. Коли над нею нависла загроза вторгнення союзника Карла XII Станіслава Лещинського, І. Мазепа звернувся до російського царя по допомогу. Відповідь Петра I була вельми красномовною: “Я не можу дати навіть десяти чоловік. Боронися як знаєш” [17,

110]. Петро I вимагав від І. Мазепи, щоб той перед військами Карла XII залишав випалену землю. Та чи міг гетьман – найвища посадова особа в державі піти на таке лихо для свого народу. Усе це й спонукало І. Мазепу прийняти остаточне рішення.

Що ж штовхнуло І. Мазепу на союз зі Швецією: честолюбні плани? Кар'єрні проблеми? Жадоба до влади? Потяг до грошей чи інші вияви? Як свідчив П. Орлик 17 вересня 1707 р. І. Мазепа розповів йому, що на союз зі Швецією він наважився “не для своєї особистої користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення та інших якихось прихотів, а для вас всіх..., для загального добра матері моєї вітчизни бідної України...”[18, 414-415]. М.С. Грушевський вважав, що українські люди від цього союзу “могли тільки виграти...Протекція Швеції, держави далекої, територіально відокремленої, не могла вносити в українське життя ніяких значних труднощів, могла бути явищем тільки скороминучим” [19, 191-192].

У чому ж полягала сутність договору з Карлом XII? На жаль, оригінал українсько-шведського договору втрачений. Тому судити про нього можна з копії, наведеної П. Орликом у його праці “Вивід прав України” (1712). Шведсько-український договір давав широку автономію, аж до незалежності України з довічною владою гетьмана, зберігав її державність і традиції, відповідав інтересам українського народу. Йшлося й про те, що шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом Української держави [20, 217].

Тобто, в основу українсько-шведського союзу І. Мазепа поклав передусім патріотичні мотиви. По-друге, до цього союзу його підштовхував російський цар. Виснажені українські війська він залишив один на один зі шведською та польською арміями, свідомо прирік Гетьманщину на подальші руйнування та жертви.

За цих умов чи можна вважати І. Мазепу зрадником, якщо його сюзерен (як союзник) відмовився практично надати військову підтримку, яку гарантувала угода 1654 р. Виходить, не Мазепа зраджував союзові з Росією, а сам неодноразово був зраджений російською стороною. Тому помиляються ті, хто робить спробу трактувати вчинки гетьмана Мазепи як “зраду” [21, 53-54].

На наш погляд, в подальших подіях І.С. Мазепа допустився ряду стратегічних помилок. Перша з них полягала в тому, що рішення про об'єднання зі шведським королем стало повною несподіванкою для абсолютної більшості старшини й рядових козаків, українського населення. Воно виявилось не готовим до такої різкої зміни й залишилося пасивним. Як наслідок, на з'єднання зі шведами гетьман привів, за підрахунками М. Грушевського та М. Костомарова, лише 4-5-тисячне військо. На допомогу гетьману прийшли 8 тисяч запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком [22, 110].

Враховуючи тотальні доноси, І. Мазепа мав підстави для конспірації щодо союзу зі Швецією. Він знав, що з викриттям змови втратить царську прихильність, кар'єру, а може й життя [23, 34-38]. Проте надто велике утаємничення принесло Мазепі не стільки користі, скільки великої шкоди: широкі кола козацької старшини, народні маси не знали справжніх задумів

гетьмана й не могли його підтримати. Як зазначав М.С. Грушевський, - своєю конспірацією Мазепа перемудрив себе, “бо не підготувавши ґрунту для повстання, наперед знищив для нього всякі надії” [34, 379]. Цю ж думку поділяв і І.П. Крип’якевич підкреслюючи, що конспіративність Мазепи “не дозволила йому вести справи скоро й рішуче” [25, 217].

Характерно що напередодні Полтавської битви становище в Україні було невизначене. Як зазначала Н. Полонська-Василенко, після закликів І. Мазепи “боротися зі шведами, не тільки селяни, а навіть старшини не знали, що шведи прийшли не як вороги, а як визволителі” [26, 68].

Гетьман І. Мазепа не мав широкої підтримки українського суспільства й з інших причин. Зокрема, І. Мазепі український народ не міг вибачити того, що він ніколи не співчував “заколотникам”, карав їх, придушував народні виступи і повстання. Ось чому, на думку В. Антоновича, український народ протягом двадцяти років не жалував свого гетьмана, який тримався при владі лише завдяки найманим полкам і московським стрільцям [27, 366]. Як зазначав М. Грушевський, в народних масах Мазепа ніколи не був популярним, його вважали в Україні гетьманом панським, старшинським, вірним прислужником московського уряду [28, 249; 50-51].

Враховуючи, що І. Мазепа був одним з найбільших феодалів Європи, можна погодитись з думкою відомого українського історика М. Брайчевського стосовно гетьмана як репрезентанта феодалських тенденцій, який реально служив реставрації феодално-кріпосницьких порядків на українських землях. Саме це, на думку Брайчевського, а не так звана “зрада” – союз з шведським королем Карлом XII проти Петра I – послужило причиною непопулярності гетьмана в широких масах народу [29, 10-12]. Не сприяв народним симпатіям до І. Мазепи і тривалий конфлікт із Семеном Палієм – одним із організаторів визвольного руху на Правобережній Україні [30, 130], засланою до Сибіру царизмом з подачі гетьмана.

Наведене доводить, що заходи гетьмана Мазепи не знайшли широкої підтримки серед селян і простих козаків. Адже з його відома українська старшина експлуатувала цих трудівників, уцімлювала їх політичні права. Тому-то стримано ставилися до І. Мазепи міщани, не завжди його сприймали ревним православним і українськи віруючі.

Слід мати на увазі, що й військовий потенціал обох сторін напередодні Полтавської битви був не однозначний. І. Мазепа вважав, що шведсько-російська війна пройде за межами України й приєднання до переможця (шведів) для українських військ відбудеться безболісно. Однак, не дійшовши до Смоленська і вже не маючи обозу, захопленого росіянами у села Лісне, Карл XII повернув свою армію на багату хлібом Україну [31, 313]. Це не входило в плани І. Мазепи і як він зазначав “марш Карла на Україну приведе за собою появу ... царської армії й погубить усю справу” [32, 25-38]. Негативно вплинула на подальший хід подій й зрада старшини І. Носа, знищення гетьманської ставки Батурина з його населенням, гарматами і припасами, розорення царськими військами Запорозької Січі.

Тому, коли настала остаточна зустріч між арміями Карла XII та Петра I під Полтавою, то вона виявилася не на користь шведів. Петро I мав 42,5 тис. вояків та 72 гармати, а Карл XII – 25 тисячну армію і лише 4 гармати. Битва сталася 27 червня 1709 р. О п'ятій годині ранку шведи першими перейшли у наступ, а вже об одинадцятій годині усе скінчилося. Карл XII зазнав цілковитого розгрому, майже 10 тис. його солдат загинуло, три тисячі – потрапили у полон. Прихильників Мазепи у полон не брали: їх розстрілювали на місці [33, 290].

Невдача під Полтавою не вирішила головне “українське питання”: силою зброї разом з союзником Карлом XII повернути Україні державність і незалежність. І. Мазепа допустився ряду стратегічних і тактичних помилок. Частина з них нами вже названа. З того часу минуло триста років і сьогодні можна довільно розмірковувати: чи все зробив Мазепа для перемоги. На жаль, він не був активним у полтавській битві. Король наказав йому повернутися до обозів, заявивши, що у Мазепи і так слабе здоров'я [34, 89]. Отже, ні гетьман, ні його козаки участі у Полтавському бої не брали. Виходить, І.С. Мазепа надто довірився молодому (27 років) королю і відсиджувався у наметі, тоді як треба було, на нашу думку, знаходитися біля короля, враховуючи гетьманський військовий досвід і робити все, щоб союзник успішно наступав. Поранений король на ношах на міг бути там, де його присутність була потрібна. Його генерали не звикли самі приймати рішення. Вони вміли лише виконувати накази. А в полтавському бою, маючи різні погляди на події, вони не визначились з одноцільною командою, дезорієнтовані різними наказами, сперечалися між собою.

А спочатку усе так складалося добре. Від нестримного натиску шведів московська кіннота втікла, піхотинці залишили окопи, які зайняли шведські війська, готуючись до нової атаки. У таборі Петра I зчинилася паніка. Сам цар визнавав пізніше, що на якусь мить повірив – битва ним програна. Уже запрягали вози, щоб відступати.

Щоб закріпити успіх шведський канцлер граф Піпер просив у короля дозволу кинути у бій полки генерала Крайца з метою переслідування росіян. Але тут втрутився польовий маршал Реншільд, старий солдат, себелюбний і обмежений, призначений Карлом XII головнокомандуючим у Полтавській битві. Він гостро докоряв Піперові. Король піддався своєму чванливому маршалові і затримав атаку полків Крайца. Тут би втрутитися І. Мазепі про доцільність прохання Піпера, переконати у цьому короля. Проте І. Мазепи не було рядом з королем. Ця помилка врятувала росіян і розпочалась нова фаза битви. Московські війська перегрупувалися для атаки.

Найкращі шведські сили падали у бою, даючи докази великої, але безцільної хоробрості. І коли сталася кульмінація бою: над ношами Карла XII розірвалась артилерійська граната і розломила їх, шведський король упав, але залишився живим. А військо думало, що їхній володар убитий, і ця подія ще збільшила величезне безладдя серед шведів. Вони збіглися з усіх боків, вкриваючи Карла своїми тілами. А на їх бойові позиції прийшов ворог. Битва під Полтавою була програна.

Підсумовуючи в цілому зазначимо, що гетьман І.С. Мазепа все ж увійшов в історію України як послідовний державотворець, який боровся за свободу і незалежність своєї Батьківщини. Коли він помер Україна втратила ті права, які Мазепа обороняв так довго з завзяттям і любов'ю справжнього патріота. Прагнучи до цих ідеалів, у практичній діяльності І. Мазепа допустив ряд визначних помилок. Проте це не зменшує його заслуг перед своїм народом. Його діяльність у цьому відношенні ще суттєво не висвітлена дослідниками.

Література

1. Енсен Альфред. Мазепа. Історичні картини. – К.: Укр. письм., 1992. – 203 с.
2. Летопись событий в юго-западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720. – К., 1848 – 1864.
3. Величко С. Літопис: У 2-т. – К.: Дніпро, 1991.
4. История русовъ или Малой Россіи. Сочинение Георгія Конискаго, Архієпископа Бьелорускаго. – М.: изд-во Московского ун-та, 1846.
5. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
6. Мазепа. – М.: Республіка, 1992. – 325 с.
7. Іван Мазепа. – К.: Свенас, 1991. – 133 с.
8. Мельник Л. Лівобережна гетьманщина періоду стабілізації (1669 – 1709 рр.). – К., 1995; Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа і Москва // Укр. історик. – 1989. – № 4; Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998; Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. – К., 1991; Смолій В., Степанков В.В. Українська державна ідея. – К., 1997.
9. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 271 с.
10. Полонська-Василенко Н.В. Історія України: В 2 т. – К., 1992. – Т. 2.
11. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991.
12. Там само.
13. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
14. Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч // Іван Мазепа. – К., 1992.
15. Дорошенко Д. Названа праця.
16. Там само.
17. Котова Н.О. Історія України: Навчальний посібник для неспеціальних факультетів. – Харків: ТОВ “Одісей”, 2005.
18. Лист П. Орлика до С. Яворського 1721. // О. Кресін. Політико-правова спадщина української політичної еміграції пер. пол. XVIII ст. – К., 2001.
19. Грушевський М. Виговський і Мазепа // Літературно-науковий вісник. – К., 1909. – Кн. VI.
20. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
21. Мельник Л. Названа праця.
22. Котова Н.О. Названа праця.
23. Субтельний О. Мазепинці. – К., 1994.
24. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990.
25. Крип'якевич І. Названа праця.
26. Полонська-Василенко Н.В. Названа праця.
27. Антонович В. Моя сповідь // Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995.
28. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990: його ж: Шведського-Український союз 1708 року // Великий Українець. – К., 1992.
29. Брайчевський М., Марочкін В. Іван Мазепа: правда і вигадки (Полемічні нотатки) // Україна. – К., 1999. – № 6.
30. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія Української державності. Курс лекцій. – К., 1999.

31. Кулюгин А.И. Правители России. – Издан 3-е, исправленное. – М.: ЗАО “Фирма СТД”, ЗАО “Славянский дом книги”, 2006.
32. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993; Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки (Упорядник Л.Г. Мельник). – К., 1991. – № 2.
33. Гончарук П.С. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ століття. Курс лекцій. – К.: Центр навчальної літератури, 2005.
34. Крман Д. Подорожній щоденник. – К., 1999.

В статье освещается завершающий этап деятельности гетмана И. Мазепы по возобновлению Украиной государственной независимости и крах этих надежд в полтавском поражении.

In the article lights up the finishing stage of activity of hetman I. Mazepa on renewal of state independence Ukraine and crash of these hopes in the Poltava defeat.

УДК 94-051 (477)“19”

Медовкіна Л.

ДІЯЛЬНІСТЬ К.В. ХАРЛАМПОВИЧА В УКРАЇНІ

В статті висвітлено діяльність академіка Російської та Української академії наук К.В. Харламповича. На основі архівних джерел, творчої спадщини ученого, матеріалів його особистого архіву проаналізовано наукову діяльність історика в Україні, реконструйовано його складний життєвий і творчий шлях на тлі суспільно-політичних явищ, які відбувалися в країні.

Сьогодні, коли існують тенденції підвищення уваги до людини та її діяльності, варто підкреслити особливу роль, значення й актуальність біографічних студій. Вивчення життєвого шляху та внеску в розвиток вітчизняної історичної науки конкретних науковців дозволяє глибше осягнути місце особи в суспільному житті. Біографію людини, її діяльність, творчість неможливо викласти ізольовано від життя спільноти, та поза тими подіями, що мали місце в культурній, духовній сфері, економіці, політиці тощо. Дослідження, присвячені українським історикам, поглиблюють розуміння процесів, що відбувалися у вітчизняній науці. Сама специфіка історико-біографічних розвідок полягає в тому, що особливу увагу слід приділити епосі, стану історичної науки, умовам, у яких формувалися дослідницькі вподобання, інтереси, методи.

Творчість Костянтина Васильовича Харламповича (18.07.1870 - 21.03.1932) до цього часу не дістала всебічної наукової оцінки. Напевно, одна з причин полягає в тому, що найвідоміші його праці були видані в Казані, російською мовою та ще й напередодні Першої світової війни. Довго не знаходилося йому місця і в численних енциклопедичних виданнях радянської доби. В офіційних українських джерелах ім'я К. Харламповича починає з'являтися тільки з середини 1980-х років [1]. Слід зауважити, що ім'я К. Харламповича не забували українці за кордоном. «Енциклопедія українознавства» 1955-1984 рр., перевидана в Україні [2], вміщувала статтю про відкинутих офіційною наукою вчених та їхній доробок. У 1985 р. свідчення про ученого були опубліковані в виданні «Трагические судьбы:

репрессированные ученые Академии наук СССР» [3]. Отже, ці коротенькі біографічні статті в енциклопедіях довго були єдиним джерелом інформації про життя вченого. Тільки на початку ХХІ ст. про обрання К.В. Харламповича членом ВУАН написав Є. Чернухін [4], публікації частини матеріалів з особистого фонду вченого, які зберігаються в Ніжинській філії Державного архіву Чернігівської області присвятив своє дослідження О. Морозов [5], внесок К.В. Харламповича в українську історіографію був проаналізований О. Дзюбою [6].

Метою статті є вивчення діяльності К.В. Харламповича в Україні після необґрунтованого звинувачення, засудження і заслання.

На біографію вченого проливають світло архівні матеріали з фонду Академії наук і чисельні матеріали листування К. Харламповича з видатними науковцями М.С. Грушевським та М.М. Могилянським частина з яких опубліковані [7], а оригінали зберігаються в Інституті Рукопису ЦНБУ НАН України та особистому фонді К.В. Харламповича в Ніжинській філії Державного архіву Чернігівської області [8].

Автор понад 250 наукових праць член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук, ординарний професор Казанського університету, співробітник і дійсний або почесний член найпрестижніших товариств і спілок: Товариства археології, історії, етнографії при Казанському університеті (з 1899, 1922-24 - його голова), Товариства історії та старожитностей при Московському університеті (1913), Товариства шанувальників старовинної писемності (1914), Російської вченої архівної комісії (1914), Московського археологічного т-ва (1918), Товариства вивчення місцевого краю Чуваської автономної області (1922), Центрального бюро краєзнавства (1923), К. Харлампович з 1928 р. працював в Україні.

Науковий доробок К.В. Харламповича вписаний в українську історіографію, а його дослідження з історії Західно-Руської церкви (київської митрополії) та шкільної освіти доби феодалізму на теренах України та Білорусі ХVІ-ХVІІІ ст., досі не втратили своєї вагомості та актуальності.

В перших дослідженнях історика: «Острожская православная школа: Историко-критический очерк» (1897) та «Западно-Русские православные школы ХVІ и начала ХVІІ века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православия» (1898) розглядалася діяльність православних братств та братських шкіл на теренах України і Білорусі часів польського панування.

Ще більший успіх та визнання приніс К. Харламповичу виданий ним у 1914 р. перший (і, на жаль, єдиний) том із задуманого тритомного дослідження «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» [9]. В ньому історик поставив собі за мету вивчити роль, яку відіграли вихідці з України в культурно-просвітницькому житті Росії від середини ХVІІ ст. до початку царювання Катерини ІІ (1762 р.). Саме за цей труд у 1916 р. К.В. Харлампович став членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької академії наук.

Вагомий внесок історика у вивчення української історії не лишився непоміченим і в Україні. 7 травня 1919 р. Українська Академія Наук обрала К.В. Харламповича своїм дійсним членом по кафедрі історії української церкви.

Однак, революційні зміни в країні, які негативно позначилися на долях тисяч людей, не обминули відомого історика. Після скасування Казанської духовної семінарії та реформи навчання у Казанському університеті, професор церковної історії виявився нікому не потрібним: для радянських чиновників дослідження церковної історії не було актуальною проблемою. Гірше того, статус відомого академіка двох академій не міг врятувати К.В. Харламповича від переслідувань спецслужб і навіть арешту: у вересні 1924 р. Татарський відділ ОДПУ почав офіційне слідство у справі К. Харламповича. Початок слідства мотивувався надходженням «відомостей про угруповання чорносотенного елемента в Товаристві археології, історії і етнографії, що протиставляє сучасним вимогам громадськості іменовану ними «чисту науку», в якій переважали елементи рутини, відсталих ідей, для чого використовувалися легальні можливості» [10]. Те, що чорносотенці в принципі нічого спільного не мало з «чистою наукою», в рахунок не приймалося. Крім риторики про «яскраво-контрреволюційний і місіонерський характер» Товариства висувалися два пункти звинувачення: 1) використання «Известий» «з явним впровадженням в маси непотрібних і шкідливих з пролетарської точки зору ідей християнства, відсталості, консерватизму»; 2) «використання легальних можливостей з метою перешкоди вилученню церковних цінностей під приводом «охорони старовини і мистецтва». К. Харлампович, «як натхненник і голова» названої групи 20 вересня 1924 р. був заарештований, а в його квартирі був проведений обшук [11].

К.В. Харлампович був визнаний винним по чотирьох статтях Кримінального кодексу. До двох пунктів обвинувачення офіційно додався третій, - обнародування в звіті Товариства рекомендації пленуму обкому партії Комбінату видавництва і друку «розвантажитися» від наукових журналів, що кваліфікувалося, як прагнення «викликати недовіру до влади і дискредитацію її». До того ж указувалося, що публікація таких матеріалів в офіційному органі Товариства означає розповсюдження їх «не тільки серед населення, але і за кордоном», що складає злочин, згідно ст. 72 КК [12].

1 березня 1925 р. К. Харлампович був відправлений до Оренбурга, але там йому не дозволили залишитися. 10 червня 1925 р. справа К. Харламповича була повторно розглянута і вирок залишився без змін. Він був засланий до Актюбінська, потім в Тургай. Особлива нарада заборонила йому проживати в Казані і ще в шести містах - Москві, Ленінграді, Харкові, Києві, Одесі і Ростові протягом трьох років [13].

За пом'якшення покарання К. Харламповича клопотали нарком освіти О. Луначарський, керівники Російської і Української академій наук, але безрезультатно. Особливе занепокоєння долею К.В. Харламповича виявив академік УАН М.С. Грушевський. Саме він став клопотати про дозвіл репресованому вченому переїхати в Україну. За його ініціативою К.В. Харламповича включили до складу одразу двох комісій УАН - Старої

історії України та Археографічної. Це дозволило залучити опального історика до наукової роботи, головним чином у вигляді наукових публікацій та рецензій в академічних виданнях.

Основною доступною формою співпраці з УАН для К. Харламповича, закинутого долею у казахські степи, було рецензування для академічних видань наукових праць, за надсиланням яких йому М. Грушевський особисто слідкував. УАН не лише морально, але й матеріально намагалася підтримати К. Харламповича, про що свідчать листи М. С. Грушевського Харламповичу в Тургай. Сюди надсилалися видання, які К. Харлампович рецензував, його рецензії друкувалися переважно у часописі "Україна" та інших академічних виданнях, за які Академія сплачувала Харламповичу невеликі гонорари. Його рецензії інколи дуже стислі, лише переказують зміст книг, в інших більш детально розглядаються проблеми, дотичні до наукових інтересів самого Харламповича. Планувалося завершення написання II і III томів "Малороссийского влияния на великорусскую церковную жизнь" [14].

23 січня 1919 р. на спільних зборах ВУАН було прийняте рішення про створення Постійної Комісії для складання біографічного словника українських діячів [15]. 8 лютого 1919 р. відбулися наступні збори ВУАН, на яких було обрано Д. І. Багалія - головою комісії, а В. Л. Модзалевського - керуючим справами. З першого ж року існування комісії розпочалась органічна праця в трьох напрямках: 1) складання списку імен тих діячів, біографії яких мають увійти до словника; 2) перегляд джерел та складання до них біо-бібліографічних даних; 3) замовлення біографій, головним чином, на перші чотири літери абетки [16]. Як свідчать протоколи засідань, співробітники проводили велику пошукову, наукову і методологічну роботу. Комісія залучила до наукової праці співробітників з Поділля, Чернігівщини, Волині, Кубані. Серед них були професори з відомими в науковому світі іменами і авторипочатківці. Одним з цих діячів, які писали історію України через призму особистостей був К. В. Харлампович, якому належить близько 200 біограм [17].

Повернення академіка Харламповича із заслання співпало з початком більшовицького наступу на академічні установи. Місця для роботи К. Харламповича в Академії наук не знайшлося, і він змушений був поїхати до м. Ніжина. Виконуючи поставлену перед ним академією задачу – відтворення історії Ніжинського грецького братства, К. Харлампович був першим, хто детально опрацював архівні справи самого братства, на яких і ґрунтуються його змістовні нариси про історію греків Ніжина. За задумом академіка, його праця повинна була складатися з шести нарисів: 1) «Загальний огляд історії ніжинських греків – зростання їхніх привілеїв і боротьба за них з іншими станами та урядами»; 2) «Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані»; 3) «Права, по котрим судились» ніжинські греки»; 4) «Ніжинські греки й місцева промисловість»; 5) «Ніжинські греки й торгівля»; 6) «Просвітня діяльність ніжинської грецької громади. Заходи соціальної допомоги».

Проте за життя академіка було надруковано лише перший із нарисів. Чернетки другого, п'ятого та шостого зберігаються в архіві ВУАН в Інституті

рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та в особистому архіві К. Харламповича у м. Ніжині [18]. П'ятий нарис «Ніжинські греки й торгівля» було надруковано у 2000 р. [19], другий нарис «Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані» - у 2001 р. [20], а шостий «Просвітницька й благодійна діяльність Ніжинської грецької громади» - у 2003 [21]. Третій та четвертий нариси вченого досі не виявлені.

Отже, науковий доробок К. Харламповича являє собою найбільш ґрунтовну на той час розвідку з історії ніжинських греків, написану на найзмістовнішому джерельному комплексі – архіві братства. Незважаючи на дещо зайву деталізацію окремих аспектів (торгівля ніжинських греків), дослідник ретельно висвітлив основні сюжети життєдіяльності грецької громади, аргументовано довівши свою точку зору стосовно ключових дискусійних питань – створення грецької громади, періодизація, еволюція організаційних форм від релігійного об'єднання до купецького, спростував поширену точку зору про занепад братства на початку ХІХ ст.

Рішучі зміни в Академії відбулися з приходом на посаду Наркома освіти М.Скрипника. 31 березня 1927 р. останній особисто відвідав Академію і провів спільне зібрання академіків. Скориставшись нагодою, на зібранні виступив М.С.Грушевський, і, зокрема, знову порушив питання про повернення із заслання К.В. Харламповича. Відповідь Скрипника була дуже різкою і вразила навіть недоброзичливців Грушевського. Так, С. Єфремов у щоденнику писав, що М.С.Грушевський мусив вислухати «начальницького покрику, мов школяр, пійманий на шкоді» [22].

Але М. Скрипник на цьому не зупинився і невдовзі домігся перегляду особового складу академіків ВУАН. 9 березня 1928 р. розширена колегія Наркомосу УРСР розглянула питання про затвердження дійсних членів ВУАН. Стосовно двох академіків по кафедрі історії церкви, К. Харламповича та Ф.Міщенко, прийнято рішення: "визнати неможливим затвердити таких осіб з політичного та ідеологічного боку та у зв'язку з недостатньою їх кваліфікацією" [23]. Підставою для цього твердження стало те, що вчені свого часу були професорами духовних навчальних закладів. Ця подія викликала невдоволення в академічних колах і, за висловом академіка М. Василенка, була розцінена як початок "ломки Академії".

Проте, завдяки наполегливості М. Грушевського, співпраця К.Харламповича з Історично-філологічним відділом не припинилася. М.Грушевський мав намір утворити у Ніжині науковий осередок, який тісно співпрацював би з академічними установами й брав активну участь у підготовці академічних видань, рецензуванні праць для ж. "Україна" та "Записок Історично-філологічного відділу", а також біографічного словника. В листі до К. Харламповича в Ніжин (20.08.28) М.Грушевський писав: "Прошу Вас взяти участь в організації рецензійного відділу "України" взагалі, разом з Дмитром Івановичем (Абрамовичем), Миколою Неоновичем (Петровським), Олексою Івановичем (Покровським), Анатолієм Григоровичем (Єршовим), Костянтином Теодосієвичем (Штепою), а може з іншими, як професор Рихлик, Турцевич і інші" [24].

6 червня 1930 р. К.В. Харлампович нарешті отримав повідомлення про те, що йому дозволено "вільне проживання", і 30 вересня 1931 р. виїхав до Києва. Він сподівався отримати постійну роботу: академіку двох академій обіцяли посаду бібліотекаря у новоствореному Науково-дослідному інституті педагогіки. До вирішення питання він займався обстеженням шкільних бібліотек, відбирав книги, які могли б знадобитися для інститутської бібліотеки. За кілька днів до своєї раптової смерті Харлампович писав М.Бережкову, що "все еще не служу... После большого перерыва опять появилось немалое количество корректуры. Попадает и другая работа из Держвидава. Она часто механическая, но тем лучше, нет затрат умственной энергии" [25].

Про останні місяці життя видатного історика, на жаль, ми знаємо дуже мало. Можна гадати, що попрацювати на новому місці вченому вже так і не пощастило. Не додали йому здоров'я і драматичні події, що у цей час відбувалися у Києві. Гучна справа так званої "Спілки визволення України", з якої розпочався давно спланований радянськими репресивними органами розгром Всеукраїнської Академії Наук, депортація у Москву та арешт академіка М.С. Грушевського навесні 1931 р., галаслива кампанія цькування у партійній пресі його "буржуазно-націоналістичних концепцій" та арешти колишніх соратників, загальна атмосфера безвиході та загострення старих хвороб - усе це прискорило смерть Костянтина Васильовича Харламповича. Він помер у 21 березня 1932 р. Можна погодитися з О. Морозовим [26], який зазначав, що передчасна кончина вченого врятувала його від чергової розправи радянських репресивних органів: слідчі з ГПУ готували йому чільне місце серед діячів ніжинського відділу вигаданого ними "Національного центру", яким буцімто керував сам М.С. Грушевський.

Література

1. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. 2-е вид. - К., 1985. - Т. 12. - С. 23; Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т. - 2-е вид. - К., 1987. - Т. 3. - С. 561; Украинский советский энциклопедический словарь: В 3-х т. - К., 1989. - Т. 3. - С. 548.
2. Енциклопедія українознавства. - Львів, 2000. - Т. 9. - С. 3566-3567.
3. Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР. - М., 1995. - С. 195.
4. Чернухін Є. До історії обрання К.В. Харламповича до ВУАН // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. - К., 2000. - Вип. III. - Кн. 1 - С. 194-198.
5. Справа академіка К.В. Харламповича. Публ. документів, передм. та комент. Олександра Морозова // Сіверянський літопис. - 2000, № 1. - С. 71-87; № 2. - С. 63-73.
6. Дзюба О. Костянтин Харлампович // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. - К., 2005. - Вип. 15. - С. 395-429.
7. Каран Д. Листи К. В. Харламповича до М. С. Грушевського // Київська старовина. - 2001. - № 6. - С. 122-144; Справа академіка К.В. Харламповича. Публ. документів, передм. та комен. Олександра Морозова // Сіверянський літопис. - 2000, № 1. - С. 71-87. Каран Д. Діяльність Постійної Комісії для складання біографічного словника українських діячів в контексті епістолярної спадщини К. В. Харламповича // Студії з архівної справи та документознавства / Гол. редактор І. Б. Матяш. - К., 2004. - Т. 11. - С. 165-172.
8. ІР НБУВ НАН України. - Ф. Х. - Спр. 6475-6491; 5442-5448; Філія Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині. - Ф. Р. - 6214, оп. 1..

9. Харлампович К.В. Малороссийские влияния на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914.
10. Сидорова И. Поступают «сведения о группировке черносотенного элемента в Обществе археологии, истории и этнографии при Казанском университете...» (ОАИЭ в первые годы Советской власти, 1917-1924 гг.) // Гасырлар авазы — Эхо веков.- 2003.-№3/4.- С. 101.
11. Там само.
12. Там само. – С. 107-108.
13. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 26331. - Арк. 12.
14. Труды Института славяноведения АН СССР. - М., 1932. - Т. 1. - С. 425-426.
15. Історія Академії наук України. 1918 – 1923. Документи і матеріали. - К., 1993. - С. 226.
16. ІР НБУВ НАН України. - Ф. Х. - Спр. 5221. - Арк. 2.
17. Каран Д. Діяльність Постійної Комісії для складання біографічного словника українських діячів в контексті епістолярної спадщини К. В. Харламповича // Студії з архівної справи та документознавства. - К., 2004. - Т. 11. – С. 168.
18. ІР НБУВ НАН України. – Ф. Х. – Спр 6789, 6990; Філія Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. Р. – 6214, оп. 1. – Спр. 6-7.
19. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2000. – Випуск III. – С. 87-158.
20. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.). Нарис II. Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані // Греки в Ніжині. – К., 2001.- С. 51-68.
21. Харлампович К. Просвітницька й благодійна діяльність Ніжинської грецької громади. – Нарис VI // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. - Вип. IV, кн. 1. – К, 2003. – С. 131-164.
22. Шаповал Ю., Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. - К., 1996. – С. 195-196.
23. Історія Національної академії наук України. 1924-1928. Документи і матеріали. - К., 1998,- С 438.
24. Справа академіка К.В. Харламповича. Публ. документів, передм. та комент. Олександра Морозова // Сіверянський літопис. – 2000, № 2. - С. 67
25. ІР НБУ НАН України. - Ф. III. - Спр. 55997. - Арк. 1.
26. Справа академіка К.В. Харламповича. Публ. документів, передм. та комент. Олександра Морозова // Сіверянський літопис, 2000, № 1. – С. 67.

В статье освещена деятельность академика Российской и Украинской академий наук К.В. Харламповича. На основе архивных источников, творческого наследия ученого, материалов его личного архива проанализирована научная деятельность историка в период его работы в Украине, реконструирован его сложный жизненный и творческий путь на фоне общественно-политических явлений, которые происходили в стране.

In the article of the Activity of K.V. Harlampovich is reflected academician of the Russian and Ukrainian academies of sciences. On the basis of studying of archival sources, a creative heritage of the scientist, materials of his personal archive has been analyzed due to all aspects of scientific activity of the scientist in the Ukraine, his difficult life and creative activities are reconstructed on the basis of social and political events which had happened in the country.

ВИКОРИСТАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ЩОДО ЗМІЦНЕННЯ ОБОРОНОЗДАТНОСТІ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

У статті зроблений акцент на тому, що держава протягом 1920-х рр. не лише схвалювала добродійну допомогу споживчої кооперації України Червоній Армії, але й у директивному порядку використовувала її матеріальний потенціал для зміцнення обороноздатності країни.

Взаємодопомога як складова солідарності – головної соціально-етичної ідеї кооперативного руху не обмежується рамками корпоративного життя. Справжні кооперативні товариства завжди турбувалися не тільки про блага своїх членів, а й про інших громадян, про громаду в цілому. Вітчизняний історичний досвід засвідчує, що з переходом до непу споживча кооперація України, отримавши господарську самостійність, здійснювала не лише вдалі торговельні та заготівельні операції, але, створивши водночас потужний економічний потенціал, займалася добродійністю.

Держава, своєю чергою, всіляко прагнула залучати організації споживчої кооперації до виконання більшовицьких проектів, включаючи індустріалізацію та зміцнення обороноздатності країни. Оскільки фінансових ресурсів для цього бракувало, існуюча влада завдяки збільшенню пайових внесків кооперованого населення і заробленим споживчою кооперацією коштам успішно вирішувала проблему матеріальної підтримки Червоної Армії та її озброєння. Суттєвим виявився її внесок у продовольче забезпечення воїнів. Більшовики у директивному порядку зобов'язували кооператорів і пайовиків матеріально підтримувати створення об'єктів важкої промисловості, у тому числі так званої «оборонки».

Нині, коли Україна переживає економічну скруту, а держава не в змозі надати необхідну допомогу найбільш незахищеним групам населення, включаючи ветеранів війни і праці, безробітних, досвід залучення споживчої кооперації до шефства над Червоною Армією може стати в нагоді.

До сьогодні питання використання державою потенціалу споживчої кооперації з метою зміцнення обороноздатності країни в 1920-ті рр. досліджене недостатньо. Поза увагою залишається питання внеску працівників і пайовиків споживчої кооперації для підтримки Червоної Армії, зокрема у період неврожаю і голоду 1921-1922 рр. та фінансово-економічної кризи 1923 р. Наявна історіографічна база щодо висвітлення проблеми використання державою коштів споживчої кооперації на користь військової міцності країни обмежена. Дивуватись цьому не доводиться, адже вивчення історії збройних сил СРСР завжди мало певні табу.

Починаючи з 1920-х рр., науковці передусім висвітлювали проблеми кооперування робітників, членів профспілок, сільської бідноти [1], водночас досвід створення військових споживчих товариств не був предметом глибокого дослідження. У ряді робіт з історії споживчої кооперації вітчизняні та закордонні автори підкреслювали благодійну допомогу кооператорів і

пайовиків населенню під час голодоморів, діяльність щодо ліквідації неписьменності, однак її безкоштовне сприяння Червоній Армії в період непу та в наступні роки залишалося нерозкритим [2].

Зважаючи на те, що дана проблема практично не була предметом окремого фахового аналізу, автор поставила перед собою мету започаткувати з'ясування питання про використання державою потенціалу споживчої кооперації для зміцнення обороноздатності республіки і допомоги Червоній Армії в роки нової економічної політики. Вибір періоду для дослідження зазначеної проблеми пояснюється тим, що саме у 1920-ті рр. споживча кооперація, спираючись на власну господарську ініціативу, найбільш масштабно змогла виявити добротність, а з другого боку – стати зручним «фінансовим донором» радянської влади. З огляду на те, що за рахунок коштів кооперованого населення радянська влада, порушуючи принципи кооперативної демократії, певним чином вирішувала проблему обороноздатності країни, є сенс у тому, щоб рано чи пізно матеріальні збитки кооперативних організацій у 1920-30-ті рр. були відшкодовані державою на користь сьогоднішніх пайовиків і всієї системи споживчої кооперації у цілому.

Розширення соціальної бази споживчої кооперації у зв'язку з відродженням у 1923 р. добровільного членства цілком влаштувало керівництво України. Це спонукало, своєю чергою, до залучення військовослужбовців у кооперативні товариства. Більшовики не заперечували, щоб кооперативні організації систематично проводили пропагандистську роботу серед червоноармійців, адже це сприяло створенню військових споживчих кооперативів. Військова споживча кооперація певною мірою вирішувала проблему продовольчого забезпечення армії. Тому не випадково протягом 1920-х рр. на сторінках друкованих органів систематично здійснювалась активна агітація щодо вступу воїнів у споживчі товариства. Наприклад, партійні і кооперативні періодичні видання мали спеціальні рубрики „Червона Армія й кооперація”, „Завдання кооперації в Червоній Армії”, які публікували дані про хід кооперування серед червоноармійців, роз'яснювали переваги членства у споживчих товариствах [3, 5-6]. Принагідно зазначимо, що асортимент продуктів і промислових товарів у червоноармійських крамницях був набагато кращий і різноманітніший, ніж у сільських споживчих товариствах [4, 222].

Однак, виходячи з постулатів класової боротьби, партійно-радянське керівництво республіки всіляко намагалося контролювати процес кооперування військовослужбовців. Відтак комуністична фракція Центральної спілки споживчих товариств України – Вукопспілки (скорочено ВУКС) була змушена постійно підтримувати зв'язки з Державним політичним управлінням УРСР, інформуючи про результати кооперування червоноармійців та командирів Червоної Армії. Безперечно, це свідчило про те, що існуюча влада надавала процесу кооперування військовослужбовців політичний характер і намагалася таким шляхом оволодіти всіма ланками кооперації [5, 43].

Зауважимо, що в умовах активізації господарської діяльності споживчої кооперації в ринкових умовах непу у кооператорів з'явилася можливість

виявляти добродієність як серед кооперованого, так і некооперованого населення. Матеріали центральних і місцевих архівів, а також періодичні видання 1920-х рр. переконують у тому, що у той період широко практикувалась безкоштовна допомога споживчої кооперації воїнам Червоної Армії. Споживчі товариства та їх спілки опікувалися військовими частинами: забезпечували їх продуктами, фуражем, будівельними матеріалами, посудом, ліками, теплим одягом, білизною, літературою, канцелярським приладдям тощо.

Прикметно, що ініціатором надання добродієнної допомоги Червоній Армії у перші роки непу виступила центральна спілка – Вукопспілка, яка мала більші матеріальні можливості порівняно з місцевими кооперативними організаціями. На початку 1922 р., коли Україну охопив голод і виникли серйозні проблеми щодо продовольчого забезпечення армії, ВУКС організувала шефство над однією військовою частиною в Києві й однією в Харкові (по тисячі осіб у кожній) [6, 193]. Працівники апарату ВУКС не лише заготовляли продукти харчування та предмети першої необхідності для червоноармійців. Регулярною практикою стало отримання воїнами подарунків до дня Червоної Армії та інших більшовицьких свят. Так, лише в лютому 1922 р. керівництво ВУКС до дня Червоної Армії виділило у вигляді подарунків понад 300 млн. крб. (згідно з грошовою реформою 1 крб. зразка 1923 р. дорівнював 100 крб. зразка 1922 р.) [7, 31]. У лютому 1923 р. Вукопспілкою були закуплені подарунки кращим військовим частинам у зв'язку із відзначенням 5-річчя створення Червоної Армії. Зазначимо, що кошти для цього були взяті з надходжень від експортних операцій споживчої кооперації України на Ліонському та Лейпцизькому ярмарках [8, 9]. Правління ВУКС під тиском партійних і державних органів не раз ініціювало проведення тижнів червоноармійців, виділяючи грошові винагороди військовим загонам, які мали високі показники бойової підготовки, облаштовували військові госпіталі.

Водночас Вукопспілка стала шефом школи Червоних старшин у Харкові, ухваливши в 1922 р. відповідне рішення. Вочевидь, це рішення також цілком влаштовувало керівництво республіки. Шефство розпочалося ще із II з'їду уповноважених ВУКС (грудень 1922 р.), коли голова правління В.П. Затонський (відзначений більшовиками в роки громадянської війни бойовим орденом) вручив цій школі Червоний прапор і подарунки [9, 41]. У грудні 1922 р. правління Вукопспілки ухвалило асигнувати школі Червоних старшин 10 млрд. крб. – із розрахунку 50 коп. золотом щомісяця на кожного курсанта. Шефські виплати Вукопспілки у 1924 р. становили 97 крб. на місяць для кожного курсанта [10, 3].

Практикувалась добродієнна допомога споживчої кооперації воїнам Червоної Армії і на місцях. Так, у 1922 р. Харківське споживче товариство переказало Червоній Армії 1,5 млн. крб. Водночас воно здійснювало шефство над 45-м автоброньованим загonom у Харкові, асигнуючи по 6 крб. золотом щомісячно кожному червоноармійцеві [11, 110]. У той період Полтавська райспоживспілка була шефом міської спеціалізованої охоронної команди, а

Полтавське споживче товариство піклувалося про підшефну 14-ту піхотну школу, яка базувалася в місті [12, 35].

Реалізуючи культурно-просвітницькі проекти, кооператори знаходили кошти і час для проведення різноманітних добродійних заходів у червоноармійських клубах. Наприклад, із 1923 р. у зв'язку із початком відзначення на Україні Міжнародного дня кооперації вони започаткували проведення для червоноармійців урочистих зборів, вечорів-концертів, виставок літератури, вистав за участю пересувного кооперативного театру [13, 173]. У другій половині 1920-х рр. кооператори широко практикували у військових частинах безкоштовні кіносеанси та радіослухання, різноманітні виставки-діаграми з метою посилення культпросвітницької роботи. Суттєвою безкоштовною допомогою системи споживчої кооперації у роки непу стала передплата нею для військових частин періодичних видань, у тому числі кооперативних.

Керівництво республіки не лише підтримувало добродійні акції споживчої кооперації щодо допомоги Червоній Армії, але й постійно їх ініціювало, а в ряді випадків спонукало до директивного виконання. Тим самим більшовики прагнули використати матеріально-фінансовий потенціал кооперативних організацій для підтримки свого надійного захисника в особі Червоної Армії.

Слід відзначити, що у зв'язку з переходом до непу і відміною розкладки виникла серйозна проблема із забезпеченням армії. Відтак протягом перших років непу керівництвом УСРР було ухвалено цілий ряд рішень щодо збереження безперебійного забезпечення продовольчих і матеріальних армійських потреб. Перша всеукраїнська нарада КП/б/У, що проходила у травні 1921 р., акцентувала на необхідності не лише розширення мережі військових закладів, але й потребі їх забезпечення, як і армії в цілому [14, 152-153].

На виконання вище вказаної постанови Раднарком УСРР у червні 1921 р. своїм розпорядженням зобов'язав губспоживспілки України систематично здійснювати закупівлю на вільному ринку не лише фуражу, але й канцелярського приладдя для постачання гарнізонів і лазаретів Червоної Армії. Характерно, що згідно з урядовим циркуляром цю роботу губспоживспілки України мали розпочати негайно, отримавши завдання щодо закупівель необхідних товарів від губернських військових комітетів [15, 128].

У грудні того ж року шоста конференція КП/б/У накреслила ряд завдань щодо забезпечення Червоної Армії. Зокрема було наголошено, що «питання забезпечення Червоної Армії повинно стати першочерговою турботою всіх радянських, господарських органів влади як в центрі, так і на місцях» [16, 207]. Виходячи з цієї вказівки, існуюча влада прагнула залучити споживчі товариства та їх спілки до систематичного виконання державних завдань у справі забезпечення червоноармійців продовольством. Крім цього, споживча кооперація мала допомогти продукцією своїх лісорозробних підприємств у ремонті й устаткуванні армійських казарм. Разом з тим конференція наголошувала на необхідності залучення місцевих господарських органів,

включаючи споживчі товариства, до надання допомоги сім'ям мобілізованих на службу, інвалідам громадянської війни та їх сім'ям, хворим і пораненим червоноармійцям, особливо в місцевостях, які постраждали від неврожаю 1921 р. [17, 208].

Більшовики, розширюючи мережу військових закладів на Україні, мали вирішити проблему їх продовольчого забезпечення. Так, у постанові РНК УСРР від 31 травня 1921 р. «Про забезпечення продовольством і предметами широкого вжитку навчально-виховних закладів» зазначалося, що перехід до продподатку замість розкладки не повинен погіршувати забезпечення військових навчальних закладів. Ці заклади мали забезпечуватися продовольством і предметами широкого вжитку повністю і в порядку встановленої урядом УСРР «ударності». Згідно з постановою, передусім на Народний комісаріат продовольства (Наркомпрод) як державну структуру і споживчу кооперацію в особі Вукопспілки покладалося виконання цього завдання [18, 316-317].

Про необхідність посилення матеріально і продовольчого забезпечення курсантів військово-навчальних закладів України також ішлося на шостій конференції КП/б/У у грудні 1921 р. [19, 209]. Відповідно держава намагалася використати потенціал споживчої кооперації та її зв'язок із сільським населенням для заготівлі продуктів для потреб новостворених військових закладів.

У важкий час країни час, коли посилювався голод, існуюча влада робила все можливе для того, щоб зберегти продовольче забезпечення Червоної Армії на достатньому рівні. Так, Пленум ЦК КП/б/У (5-6 лютого 1922 р.) серед інших обговорив питання щодо продовольчого забезпечення армії. Державній Центральній Комісії допомоги Червоній Армії було доручено визначити з господарськими і продовольчими органами, до яких входила і споживча кооперація, необхідні матеріальні ресурси для потреб воїнів. Крім цього кооперативні організації мали виступити активними учасниками проведення акцій, зокрема «тижня допомоги червоноармійцю» [20, 212].

Зазначимо, що у період наростання голоду в республіці, 18 січня 1922 р. вийшла постанова ВУЦВК «Про створення загальнодержавного продовольчого фонду», у якій наголошувалося на необхідності забезпечення державною потреб у продовольстві таких груп населення, як Червона Армія, голодуючі діти, робітники найбільш важливих галузей промисловості. Тож більшовики прагнули забезпечити продуктами харчування передусім червоноармійців, тобто ту силову структуру, яка мала їх захищати. Кооперативні організації були зобов'язані, виділивши зі своїх запасів предмети першої необхідності, включаючи сіль, гас, мануфактуру, терміново обміняти їх у селян на сільськогосподарські продукти для потреб армії [21, 3-4].

Слід зауважити, що скорочення норм забезпечення хлібними продуктами деяких груп населення, яке вводилося згідно з розпорядженням РНК УСРР від 18 лютого 1922 р., зовсім не торкалося продовольчого забезпечення армії. Якщо норми забезпечення робітників хлібом на лютий-березень скорочувалися до 10%, а службовців – до 15%, то забезпечення хлібом червоноармійців

зберігалося на попередньому рівні [22, 103]. Зазначимо, що органи Наркомпроду та споживчі товариства на місцях у тій складній продовольчій ситуації мали всіляко зацікавити селян віддати лишки зерна для харчування армії. До речі, для заготівлі хліба кооператори мали покладатися передусім на свій товарообмінний фонд та продукцію власних виробничих підприємств (мило, сірники, шкіряні речі, посуд), оскільки промислових товарів першої необхідності у держави на той час бракувало.

Постанова РНК УСРР від 18 лютого 1922 р. «Про залишення на державному забезпеченні цукром армії, лікарень, курортів і будинків відпочинку» підкреслювала край обмежені ресурси республіки у цукрі. У зв'язку цим РНК ухвалила зберегти державне забезпечення цукром армії, хворих, які знаходились на лікуванні в закладах Народного комісаріату здоров'я, і грудних дітей до 1 року, котрі перебували на утриманні закритих інтернатів [23, 103]. Споживчі товариства та їх спілки були зобов'язані провести у цей складний час заготівельні операції на селі з тим, щоб віднайти необхідні запаси цукру і тим самим поповнити державний фонд. Як бачимо, ця постанова мала досить виражений класовий характер, коли на перше місце влада ставила питання забезпечення армії, а вже потім голодуючих дітей.

З метою підтримки армії 13 березня 1922 р. вийшла постанова Української Економічної Ради «Про забезпечення Червоної Армії та Флоту милом, тютюном і сірниками». Позаяк запасів названих товарів у держави не вистачало, керівництво республіки зобов'язувало не лише приватників, але й кооперативні організації налагодити безперебійне і повне забезпечення Червоної Армії господарським милом, тютюном і сірниками. Відповідно промислові підприємства споживчої кооперації, які виробляли цю продукцію, мали відраховувати певний відсоток товарів до фонду Наркомпроду, який здійснював забезпечення армійських частин [24, с.202].

Оскільки радянська влади протягом 1920-х рр. значну увагу надавала зміцненню обороноздатності країни, споживчу кооперацію також змушували включитися в цю справу. Наприклад, 15 серпня 1927 р. у журналі „Кооперативне будівництво” був надрукований заклик правління Вукопспілки до всіх кооператорів і пайовиків України. У ньому ВУКС закликала підтримати ініціативу ВУЦВК, яка полягала в тому, щоб у відповідь на вбивство в Польщі радянського посла П.Л. Войкова допомогти зміцненню збройних сил СРСР, а саме: зробити свій внесок у спорудження ескадрильї „Розрив”. Сама ж Вукопспілка виділила 15 тис. крб. на спорудження бойового аероплана „Червоний кооператор”, котрий мав увійти до складу вищеназваної ескадрильї [25, 1-2].

Зрозуміло, що не без директиви керівництва УСРР організації споживчої кооперації здійснювали шефство над повітряним флотом країни. Регулярно проводилися так звані місячники і тижні «оборони СРСР». Підтвердженням цього є наступні дані. Зокрема, Чернігівська райспоживспілка навесні 1923 р. асигнувала на побудову повітряного флоту 750 золотих крб. й оголосила збір пожертвувань серед членів споживчих товариств [26, 3]. Союздонбасейн (Центральна спілка робітничої кооперації Донбасу) у 1923 р. виділив Червоній

Армії кошти на спорудження аероплана і 200 пудів підков кавалерійського зразка [27, 11].

Радянська влада тримала процес кооперування і пайові кампанії у споживчій кооперації під постійним контролем, розглядаючи її як зручне джерело зміцнення обороноздатності країни. Метод для цього був уже не раз апробований більшовиками: реалізація серед працівників та пайовиків системи споживчої кооперації державних облигацій, збір добровільних коштів тощо. Одним із шляхів поповнення пайового капіталу споживчої кооперації стало відзначення Міжнародного дня кооперації. Саме в цей день удавалося залучити до членства в кооперації тисячі нових пайовиків, відповідно влада отримувала нову можливість використовувати фінансові надходження для потреб армії.

Отже, протягом 1920-х рр. споживча кооперація надавала Червоній Армії суттєву матеріальну допомогу. З одного боку, ця допомога кооператорів була добродійна і базувалася на принципі гуманних якостей кооперативного руху. Водночас партійно-радянська правляча еліта республіки, всупереч кооперативній демократії та інтересам пайовиків, використовувала потенціал споживчої кооперації України як надійне джерело підтримки зміцнення обороноздатності країни. Порушуючи кооперативні принципи, більшовики втручались у організаційно-господарську діяльність споживчої кооперації і спрямовували частину її пайового капіталу на користь Червоної Армії. Це дає можливість зробити висновок про те, що споживча кооперація винесла на собі суттєвий тягар щодо продовольчого та матеріального забезпечення армії в роки непу.

Нині, коли Україна переживає фінансово-економічну кризу, найбільш незахищені верстви населення край потребують матеріальної підтримки. Зрозуміло, що в умовах економічної скрути потребує сприяння і сама система споживчої кооперації, яка навіть тепер намагається проводити добродійні акції. Проте здійснювати цю благородну справу кооператорам з кожним днем стає все складніше. Тож, можливо, є сенс у тому, щоб держава певною мірою відшкодувала споживчій кооперації ті збитки, які вона понесла в результаті більшовицьких експериментів у 1920-ті та в подальші роки, зміцнюючи Червону Армію й оборонний потенціал України і всього СРСР.

За сучасного посилення безробіття, на нашу думку, в пригоді могли б стати потужності і техніка колишніх військових заводів та об'єктів (що здебільшого стоять у запустінні), які можна переобладнати для відродження переробної промисловості споживчої кооперації. Крім цього, надання державою споживчій кооперації переваг щодо продовольчого забезпечення сучасної української армії могло б певною мірою допомогти вирішити проблему якісного харчування солдатів.

Література

1. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы. – М.: Труд и книга, 1925. – 119 с.; Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917-1927. – Харків: Книгоспілка, 1928. – 43 с.; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Історико-статистичний нарис. – К.: Книгоспілка, 1929. – 68 с.

2. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР. Исторический очерк. – М.: Издательство Центросоюза, 1951. – 418 с.; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство Української кооперації, 1964. – 624 с.; Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967 / Ф.Д. Колесник, С.Г. Сіденко, О.С. Матковський. – К.: «Економика», 1967. – 208 с.; Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та інші. Історія споживчої кооперації України. – Львів: Інститут Українознавства НАН України, 1996. – 383 с.
3. Кооперативне будівництво. – 1928.– № 2.– С. 5-6.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 271. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк. 222.
5. Там само. – Ф.296. – Оп 6. – Спр. 4. – Арк. 43.
6. Там само. – Оп.1. – Спр. 1083. – Арк. 193.
7. Там само. – Арк. 31.
8. Там само. – Спр. 1075. – Арк.9.
9. Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» 4-8 декабря 1922 года: Стенографический отчет. – Резолюции. – Харьков, 1922. – С. 41.
10. Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1923. – № 1-2.– С. 3.
11. Аліман М., Оніпко Т. Добродійна діяльність споживчої кооперації України на початку 20-х років // Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екон. аспекти / С.Г. Бабенко, М.В. Аліман, В.В. Апопій та ін. – К: Ред газ. «Вісті центральної спілки споживчих товариств України». – 1996. – С. 110.
12. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-363. – Оп.1. – Спр. 327. – Арк.35.
13. Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.). – Чернігів: Просвіта, 2006. – С. 173.
14. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2-х томах (далі – Компартия Украины в резолюциях...). – Т.1. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С. 152-153.
15. ЦДАВО України. – Ф.296. – Оп.1. – Спр. 59. – Арк. 128.
16. Компартия Украины в резолюциях... – Т.1. – С. 207.
17. Там само. – С. 208.
18. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (далі – СУ Украины). – 1921. – № 10. – Ст. 267. – С. 316-317.
19. Компартия Украины в резолюциях... – Т.1. – С. 209.
20. Там само. – С. 212.
21. СУ Украины. – 1922. – № 1. – Ст. 4. – С. 3-4.
22. Там само. – 1922. – № 6. – Ст. 93. – С. 103.
23. Там само. – Ст. 92. – С.103.
24. Там само. – № 12. – Ст. 204. – С.202.
25. Кооперативне будівництво. – 1927.– №11-12. – С.1-2.
26. Шефство кооперации над воздухофлотом // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 1 мая. – С.3.
27. Факты, события, люди. Хронология потребительской кооперации Донецкой области (1888-2000 гг.). – Донецк: УАИ – прес, 2000. – С.11.

В статье акцентируется на том, что государство на протяжении 1920-х годов не только одобряло благотворительную помощь потребительской кооперации Украины Красной Армии, но и в директивном порядке использовало ее материальный потенциал для укрепления обороноспособности страны.

In the article the emphasis is that during the 1920s the state not only approved the charitable help of the Consumer Cooperatives of Ukraine to Red Army, but also by directive way used its material potential for strengthening of the defense of the country.

**ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
НАДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ ХІХ-ХХ СТОРІЧ**

У статті аналізується деякі аспекти специфіки побуту й основи культури поведінки різних соціальних верств міського населення Наддніпрянської України на межі ХІХ-ХХ ст.

Останнім часом у сучасній історичній антропології історія повсякденності виокремлюється у самостійний науковий напрям, головним об'єктом дослідження якого є людина в усьому розмаїтті її життєвих проявів. Дослідження повсякденного життя пересічних громадян дозволяє отримати цілісну картину реалій епохи, що досліджується, і зрозуміти внутрішній світ індивідуальних переживань і вчинків. Сьогодні питання з повсякденності минулого стають важливими для суспільства.

Слід зауважити, що незважаючи на те, що історія повсякдення досить новий напрям в історичній науці, проте вчені у попередні роки вивчали деякі аспекти у ракурсі зазначеного напрямку. Серед них, наприклад, О.Левицький [1], М.С. Грушевський [2], Г. Кнабе [3; 4], О. Удод [5], Н. Пушкарьова [6; 7] та ін. Але на сучасному етапі стає дедалі ясніше, що застарілі методологія і методика вивчення історії суспільства не дозволяли поки що повною мірою переосмислити чимало важливих культурно-історичних явищ періоду ХІХ-ХХ ст. Історична реконструкція минулого лише на ґрунті державницьких, ідеологічних, суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-мистецьких параметрів є далеко не вичерпною, навпаки, в даній роботі буде показано, що так зване звичайне, повсякденне життя є не просто зворотним боком, фоновим забезпеченням «великої історії» чи «історії великих», а самостійним і невід'ємним чинником історичного процесу.

Метою даної статті є виявлення специфіки побуту й основ культури поведінки у різних верств міського населення на межі ХІХ-ХХ ст. у Наддніпрянській Україні, як відображення історичного процесу періоду, що вивчається.

У другій половині ХІХ ст. в контексті змін у структурі соціальних відносин, викликаних Великими реформами, стрімко наростали процеси урбанізації: відбувався зріст міського населення, видозмінювався його соціальна, демографічна, станова структури. Ці процеси в тім або іншому ступені характерні для більшості міст того часу. Це пояснюється, промисловим, торговельним і транспортним зростанням, що сприяв збільшенню кількості населення у містах.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалася трансформація станів у класи через загальну й глибоку професіоналізацію суспільства [8]. Станова структура до цього часу перетерпіла ряд змін. Насамперед знизилася значимість станового розподілу. Під тиском державного апарату й у міру вдосконалювання його структури змінювалися функції станових організацій в адміністративних, фіскальних, судових відносинах. Але при цьому зберігалися традиції, станові по своїй суті, й разом з тим вони віддзеркалювали суспільний і

побутовий світогляд цілих соціальних верств народу, що становить найважливішу частину його духовної культури.

У цілому ж, специфіку громадського життя усе ще визначала станова структура суспільства. Кожний стан, по-перше, був замкнутим організмом, а по-друге, мав особливі, тільки йому властиві права, обов'язки й привілеї. Замкнутість станових груп населення породжувала за правом звичаю відповідні корпоративні організації, що відбивали специфічні інтереси того або іншого стану, взагалі соціально не сумісні [9].

Соціальна структура суспільства одержала чітке юридичне оформлення як станова в IX томі («Закони про стани») Зводу законів Російської імперії [10], опублікованого у 1832 р. Оскільки аж до 1917 р. Звід законів докорінно не перероблявся, то й останнє видання IX тому у 1899 р. поклало в основу соціального законодавства ту ж класифікацію станів. Цей закон й регламентував утворення органів місцевого управління і відповідно цьому кожен зі станів мав особисту систему місцевого управління (самоврядування).

Станове самоврядування дворянства здійснювалося не по містах, а по губерніях і повітах. На дворянських зборах вибирали проводиря дворянства й інших довірених осіб. У містах проходили дворянські вибори й інші збори, діяли різні комітети й товариства. Дворяни з родинами з'їжджалися до міста у зимовий час. Ті, в кого не було в місті власного будинку, орендували житло або влаштувалися в готелі. На Шляхетних дворянських зборах проходили бали, маскаради, благодійні базари, спектаклі. У приватних будинках також проходили бали та прийоми [11]. У міщан, купців, цехових ремісників повинні були займатися «підкуванням про станові справи» виборні старости й десяцькі. Старостів і їхніх помічників вибирали на загальних зборах громадян, що належали до даного стану. Для проведення зборів наймали приміщення або збиралися по приватних будинках. Вибори звичайно проходили галасливо й багато в чому нагадували общинні сходи.

Громадське життя в містах Наддніпрянської України являло собою складну й строкату картину, у якій кожна група городян займала своє особливе місце. Розвиток групових інтересів не тільки не сприяв об'єднанню міського суспільства, а, навпаки, ще більше роз'єднував його, підкреслюючи майнову, станову, професійну неоднорідність. Користуючись у суспільстві неоднаковими правами, міські жителі, які належали до окремих соціальних груп, були включені до різних суспільних сфер, що розрізнялися й за характером спільних справ, й за поширенням тих або інших видів дозвілля й розваг, а також за співвідношенням в них широкого колективного й індивідуального початку. При цьому формування різних груп міського населення відбувалося насамперед за професійною ознакою. На перший план у цих групах виступало спілкування в колі, пов'язаному найчастіше спільністю ділових інтересів. На підставі цих інтересів почали створюватися різноманітні об'єднання, товариства та клуби.

Після порівняно короткого зимового періоду пожвавлення дворянського громадського життя в містах помітно завмирало. Воно зосереджувалося головним чином на Шляхетних зборах, які працювали як клуби. Особи інших станів у ці збори звичайно не допускалися. Правда, у самому кінці XIX –

початку ХХ ст. у зв'язку з відомим розхитуванням станових границь у суспільстві й загальною демократизацією життя нечисленне дворянство почало розбавлятися багатим купецтвом, що відіграло велику економічну роль у життєдіяльності міст [12]. Купці ставали постійними відвідувачами дворянських клубів, благодійних вечорів, більярдних, буфетів тощо.

У містах, де розташовувалися військові гарнізони, діяли офіцерські клуби, що відрізнялися особливою замкнутістю. Крім офіцерів їх відвідувало лише дуже вузьке коло місцевих жителів, головним чином із дворян. Бути запрошеним в офіцерський клуб вважалося за честь. У деяких містах були особливі залізничні клуби. У їх склад входили службовці-керівники, кваліфіковані робітники, машиністи, обер-кондуктори, а також деякі інші городяни, близькі до них за соціальним станом.

З 1890-х років у містах популяризувалися професійні клуби, що поєднували різні верстви городян. Функціонували комерційні клуби, навколо яких групувалися службовці казенних установ і приватних фірм, чиновники нижчих рангів, торговці з міщан і частина купецтва – середні верстви городян, що орієнтувалися у своїх устремліннях на буржуазно-дворянську верхівку. Тут проводили вільні вечори, розважалися. Існували клуби на невеликі членські внески й добровільні пожертвування багатіїв. Основний акцент робився на благопристойності поведінки, на дотриманні пристойностей і гарних манер.

На початку ХХ ст. були створені клуби для народу, тобто нижчих верств населення міст, Народні будинки. Вони відрізнялися від професійних закритих клубів. Крім розваг (гри, танців), у них силами місцевої демократичної інтелігенції проводилася культурно-просвітницька робота (улаштовувалися спектаклі, читалися лекції, показувалися діапозитиви на загальноосвітні теми). Відвідували Народні будинки робітники, які тягнулися до освіти. Таке ж значення мали й недільні школи, які на громадських засадах улаштовували окремі представники інтелігенції [13], найчастіше вчителі. Школи відвідували робітники, ремісники й всі ті, хто бажав отримати або підвищити освіту. У їхньому складі переважали молоді чоловіки. Дуже часто недільні школи використовувалися політиками для революційної пропаганди, тому що бачили в особі пролетаріату реальну силу, здатну революційним шляхом розв'язати назрілі протиріччя між царським урядом і демократичними силами в епоху імперіалізму [14; 15].

Іншим видом об'єднань у містах були різні товариства за інтересами, аматорськими або професійними (краєзнавчі, агрономічні, конярські, спортивні й ін.). Активну участь у них приймала головним чином творча частина інтелігенції. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в Україні кількість інтелігенції значно збільшилась. З нечисленної групи багатої молоді із чуйним сумлінням й патріотичними устремліннями вона перетворилася в широку верству, що складалася із представників всіх станів, для яких розумова робота була засобом існування. Вони створювали об'єднання, які дозволяли їм ділитися думками й обмінюватися досвідом [16]. Товариства мали свій устав, касу, іноді бібліотеку. Наприклад, товариства лікарів і краєзнавців на своїх зборах заслуховували повідомлення на професійні теми, які іноді потім публікувалися. Також мали

поширення й аматорські гуртки – театральні, літературно-художні. Всі ці об'єднання мали широкий суспільний резонанс, оскільки вони несли освіту й культуру в маси городян .

У сфері специфічного спілкування у місті в силу різноманітності його населення існувала значно більша, ніж на селі, розмаїтість форм. Виявлялася різниця в кількості вільного часу й у матеріальних можливостях, а також об'єктивних умовах й звичках того або іншого соціального середовища.

У межах окремих соціальних груп здійснювався контроль за виробленими в них формами спілкування й засобами передачі традиції, порушення яких завдавало шкоди функціонуванню соціальної системи. Однак умови міста не виключали й територіальну спільність городян. Сусідське спілкування обумовлювалося тут так званою соціальною топографією – переважним заселенням окремих районів певними соціальними групами городян. Груповий принцип організації соціальних зв'язків, таким чином, збігався з територіальним.

Деякі групи за способом життя були близькі до сільських жителів, і багато чого в їхньому побуті нагадувало общинні порядки. Так, стихійні порівняно багатолюдні збіговиська молоді сільського типу (посиденьки, бесіди) існували головним чином у міських слободах, у районах бідноти, що поповнювалися в міру розвитку промисловості вихідцями із села. У весняно-літній час збиралися на «п'ятачку», «на колі» – у певних місцях (на просторах вулицях, площах, на пустирях). Ці збіговиська служили оглядом наречених. Слобідські хлопці, як і в селах, оберігали своїх дівчат від міських кавалерів, не давали їм гуляти зі сторонніми. На цьому ґрунті часто виникали бійки.

Групи середніх верств міського населення поступово відходили від старих традиційних звичаїв, і в них все більше проявлявся принцип престижу й соціального самоствердження у формах, характерних для міста, що капіталізувалося. Їхня вечірка відрізнялася від сільської обмеженим колом учасників, іншим підбором танців, пісень тощо. У середніх і заможних верствах городян, міщанських і купецьких, молодіжним вечіркам була властива більша замкнутість. У них зовсім був відсутній стихійний елемент, характерний для селянського побуту. Тут майже виключалися будь-які випадкові знайомства, особливо небажані для родини. Надаючи великого значення економічній стороні шлюбу, батьки самі намагалися таким чином обмежити коло спілкування своїх дорослих дітей, розраховуючи підшукати їм найбільш відповідні подружні партії. Вечірки влаштовувалися у будинках, особливо там, де були дівчата на «виданні». Збиралися за запрошенням у свята й по неділях. Найчастішим приводом для вечірок ставали іменини. Молодь танцювала під фортепіано, грали в «пристойні» ігри. Іноді бувало й частування (чай, цукерки, печиво, горіхи). Часто молодь, особливо дівчат, супроводжували до гостей старші, які проводили час у бесіді або за картами. Матері стежили за дочками. Танцювати потрібно було не з одним кавалером, а з усіма, хто запрошував. Рідше купецька й міщанська молодь ходила потанцювати під духовий оркестр у клуби: дворянські, офіцерські, комерційні, тобто у відповідності зі своїм

матеріальним становищем. Тут коло спілкування було ширше, але однаково залишалося замкнутим своїм соціальним середовищем.

Контакти молоді у вузькому колі на основі спільності інтересів і смаків відбувалися в аматорських гуртках – літературних, театральних, музичних, які наприкінці XIX – на початку XX ст. у містах були досить поширені. Основу їх становила інтелігенція: вчителі, лікарі, офіцери, деякі чиновники. До них долучалися й інші мешканці міста. У цих гуртках культурні заняття сполучалися з танцями, іграми й іншими розвагами.

Велике місце в житті міст у теплу пору року займали гуляння на свіжому повітрі: у міському саду, на бульварах, у міських парках або гаях. При цьому окремі групи городян мали свої улюблені місця зустрічей. Гуляти виходили зазвичай родинами, але кожне покоління дотримувалося своїх правил поведінки. У найбільш жвавих місцях гулянок грав духовий оркестр і були різні розваги (більярд, кегельбан та ін.), працювали буфети. Для невеликих провінційних міст, досить численних, були характерні традиційні гуляння по міських вулицях. У неділю й святкові дні, пообідавши й відпочивши, городяни, особливо з купців [17], багатих міщан та й майстрів, в ошатному одязі виходили на вулицю й прогулювалися зі знайомими по найбільш людних місцях. Деякі залишалися біля воріт, на ослонах біля будинку, де проводили час у розмовах, а інші обмежувалися спостереженням за вуличним життям з вікна. З розвитком залізничного транспорту одним з улюблених місць гуляння ставали станції, куди до часу проходження поїздів далекого сполучення, особливо вечірніх, збиралася різноманітна публіка.

У гарну погоду кілька разів на літо городяни по дві три родини виїжджали за місто. Особливо жваво ці виходи на природу проходили в перші травневі дні. Маївки становили стару традицію міського побуту. У дні літніх свят пікніки були багатолюдні. Знайомі об'єднувалися у невеликі компанії з декількох родин, за віком чи за інтересами. Дотримувалися неписаних правил престижного порядку, властиві тому або іншому середовищу, – в одязі, частуванні, поведінці.

У зимовий час у міському саду заливали ковзанку. По вечорах тут запалювали ліхтарі, іноді грав оркестр. Вхід був платний. Молодь каталася парами або невеликими групами. Улюблене зимове заняття молоді з простих родин – катання з гірок на полозках, лавочках, ледянках.

На відміну від молоді у сімейних городян для дозвілля залишалося значно менше часу [18]. Дозвілля чоловіків у повсякденному побуті було більш чітко відмежовано від практичних справ. Вони часто проводили його поза будинком, переважно у своїй компанії. Крім згадуваних станових клубів, популярні були чайні й трактири, які почасти виконували роль клубів. Більшість цих установ також мали своїх постійних відвідувачів з певного середовища. За чаєм і їжею обмінювалися новинами, робили угоди. Набір розваг, а також обстановка в цих установах були різні: в одних місцях дотримувався чинний порядок, в інших – відвідувачі поводитися вільно, а в деяких допускалося й пияцтво. На початку XX ст. у містах стали відкривати ресторани, які відвідувала «чиста» публіка, що мала для цього гроші.

В 1900-і роки починають розвиватися спортивні заняття, що також позначилися на громадському житті городян: їзда на велосипеді, гра у футбол. Цим займалися переважно молоді люди з чиновників, службовців і комерційного кола. Кінний спорт займав найбільше представників офіцерско-поміщицького середовища. Кінні змагання, особливо перегони, городяни дуже любили як видовище. На перегони збиралася безліч народу різного звання й станів.

У чоловічих компаніях також мали місце різні азартні змагання у демонстрації своєї сили й спритності. Особливе місце в суспільних розвагах займала така молодецька забава, як кулачні бої, що влаштовувалися із четверга оліїстого тижня до кінця вересня-жовтня, включаючи період осінніх ярмарків. Найбільшого поширення ця забава одержала серед купецтва, ремісників, деякої частини робітників, особливо у провінційних містах. На цій молодіжній забаві сильно позначалися особливості соціальних відносин, властивих тому або іншому історичному періоду в житті народу. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в умовах поглиблення соціальної диференціації, міські кулачні бої сильно змінилися у бік жорсткості й видовища. Разом з тим поступово втрачалися їх спортивні риси [19].

Жінки середнього й літнього віку у своїй більшості в силу зайнятості господарством, а також у силу панування серед основної маси городян консервативних поглядів на поведінку у суспільних формах повсякденного дозвілля, як правило, активної участі не приймали. Найчастіше в різних розвагах вони були лише глядачками. Звичайно ж спілкування жіночого населення обмежувалося більш вузьким колом, ніж у чоловіків – в основному – домашнім. Іноді спілкування поєднувалося з рукоділлям – найпоширенішим заняттям серед жінок. Збиралися звичайно увечері, виконавши всі денні справи, улітку – на ганочку, на крамничці, узимку – на кухні або у вітальні. Ті, які зібралися, обмінювалися новинами, думками про події. Обговорювали достоїнства наречених, їх придане, моди. Активними розповсюдниками міських новин були свахи, кравчині, пралі, яким за родом їхньої діяльності доводилося бувати у багатьох будинках. Ту ж роль відігравали мандрівниці, прочани, котрі направлялися до святих місць.

На громадське життя українського міста великий вплив мала церква [20]. Релігійно-побутовий регламент, що торкався всіляких сторін життя, був свого роду законом суспільної й особистої поведінки людей. Чередування праці й відпочинку, форми й характеру проведення дозвілля багато в чому визначалися датами релігійного календаря, обов'язковим для всіх [21]. Виконання релігійних приписів у домашньому побуті обумовлювалося не тільки почуттям віруючого, «страхом божим», але й контролем родини, особливо старшого покоління, яке стежило за дотриманням належного відношення до ікон, постів, молитов тощо. Кожний міський житель, як член церковної громади, брав участь у суспільних діях, пов'язаних з відправленням релігійного культу. Основу релігійно-суспільного життя становили відвідування церкви, прийом священика із кліром, котрий робив обхід свого приходу з молебнем 4 рази на рік, великі хресні ходи,

регулярні або епізодичні, обряди, пов'язані з найважливішими моментами в житті людей [22].

Таким чином, проведений аналіз, дає можливість виявити специфіку побуту й основи культури поведінки міського населення Наддніпрянської України й стверджувати, що побут другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у якійсь мірі все ще визначався становою структурою суспільства. Становий розподіл породжував замкнуті корпоративні організації, кожна з яких відбивала специфічні інтереси того або іншого стану. Однак після періоду Великих реформ станові границі поступово руйнувалися, відбувалася трансформація станів у соціальні класи. У зв'язку з професіоналізацією суспільства створювалися соціальні групи, але при цьому зберігалися традиції, станові по своїй суті й разом з тим вони відбивали суспільний і побутовий світогляд різних соціальних верств. Чим вище становище у суспільстві займала соціальна група, тим більше замкнутим було коло спілкування в ній, з властивими тільки їй правами, обов'язками, привілеями й традиціями. Середні ж верстви були більш відкриті для входження до них різних верств суспільства, й характерні риси властиві цим групам поширювалися за рахунок взаємозбагачення між їх членами.

Подальше дослідження повсякденності міського населення Наддніпрянської України кінця ХІХ – початку ХХ ст. потребує більш глибокого і розвернутого аналізу з метою виявлення й переосмислення життєво важливих явищ, що відбувалися у повсякденному житті людини доби глобальних соціальних змін у суспільстві в аспекті порівняльного аналізу періоду, що досліджується й сучасних соціальних змін.

Література

1. Левицький О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. / Левицький О. – К., 1875. – с. 85.
2. Грушевський, Михайло Сергійович. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С.Грушевський. [редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.]. (Репринтне вид. / АН України. Ін-т укр. археогр.; Ін-т історії України). – К.: Наук. думка, 1992. – (Сер. «Пам'ятки історичної думки України». – ISBN 5-12-002468-8).
3. Кнабе Г.С. Диалектика повседневности / Кнабе Г.С. // Вопросы философии. – 1989. – №5. – С. 27.
4. Кнабе Г.С. Истолрия. Быт. Античность / Кнабе Г.С. // Быт и история античности. – Москва, 1988. – С. 27.
5. Удод О.А. Про історію повсякденності / Удод О.А. // Бористен. – 2000. – №4; Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема / Удод О.А. // Доба. – Чекаси, 2002. – №3. – С. 6–15.
6. Пушкарева Н.Л. Русская женщина в семье и обществе X-XX вв.: этапы истории / Пушкарева Н.Л. // Этнографическое обозрение. – 1994. – №5. – С. 3–15.
7. Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности. / Пушкарева Н.Л. // Этнографическое обозрение. – 1994. – №5. – С. 3–19.
8. Филд Д. Социальные представления в дореволюционной России // Реформы или революция. Санкт-Петербург, 1992. – С. 67-77.
9. Миронов Б.Н. Социальная история России пери ода империи (XVIII – начало XX в.) : Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства

: в 2 т. / Б. Н. Миронов. – 3-е изд., испр. и доп. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. Т. 1. LX+548 с.; Т. 2. 583 с.

10. Свод законов Российской империи. (Репринтное издание 1912 г.) <http://civil.consultant.ru/reprint/books/205/1.html>.

11. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. / Дякин В.С. – Ленинград: Наука, 1978. – 228 с.

12. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. / Гуржій О.І. – К., 2004. – 80 с.

13. Ерман Л. К. Интеллигенция в первой русской революции. / Ерман Л. К. – М., Наука, 1966. – 373 с.

14. Григорьев В.В. Исторический очерк русской школы / Григорьев В.В. – М.: Т-во тип. А.И. Мамонтова, 1900. – 600 с.

15. Вахтеров В.П. Внешкольное образование народа. / Вахтеров В.П. – М., 1896. – С. 190; Вахтеров В.П. Хроника воскресных школ. / Вахтеров В.П. //Русская школа. – 1897. – № 2. – С. 246.

16. Нравственный императив интеллигенции: прошлое, настоящее, будущее: Тез. докл. междунар. науч.-теорет. конф., (Иваново : 23-25 сент. 1998 г.) / Иванов. ун-т, 1998. – 467 с.

17. Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Беліков Юрій Антонович – Х., 2003. – 280 с.

18. Гончаров Ю.М. Городская семья второй половины ХІХ - начала ХХ в.: Монография. / Гончаров Ю.М. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – 384 с.

19. Горбунов Б.В. Традиційні рукопашні змагання в народній культурі східних слов'ян ХІХ – початку ХХ століття / Горбунов Б.В. Історико-етнографічне дослідження. – Коорд.-мет. центр краєв-я пркл. етногр. Ін-та етнології, і антрополог. – М.: РАН, 1997. Історія релігії в Україні : [у 10 т.] – Т. 2. – Українське православ'я [Текст] : наукове видання / [ред. П. Яроцький]. – . – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1997. – 373 с.

21. Лозко Г. С. Українське народознавство. / Лозко Г. С. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.

22. Історія християнської церкви на Україні [Текст] : релігієзнавчий довідковий нарис / АН України. Відділення релігієзнавства ін-ту філософії. – К. : Наук. думка, 1992. – 104 с.

В статье анализируются некоторые аспекты специфики быта и основы культуры поведения различных социальных слоев городского населения Надднепрянской Украины на рубеже XIX-XX вв.

The article analyzes some aspects of life and specific bases of culture of different social strata of urban populations Dnepr region of Ukraine on the verge of XIX-XX centuries.

УДК 633.11,324":631.527(091)(477),19”

Піпан Х. М.

СТАН РОЗВИТКУ СЕЛЕКЦІЇ ПШЕНИЦІ ОЗИМОЇ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД З 1920 р. ДО ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У представленій статті розглядається стан розвитку селекції в цілому і зокрема пшениці озимої в Україні за період з 1920 р. до початку Другої світової війни.

На стан економіки України в значній мірі впливає розвиток сільського господарства. Вагоме місце на зовнішньому ринку нашої держави посідають зернові культури, зокрема пшениця озима. Тому питання підвищення її урожайності та якості було і є одним з найважливіших в агропромисловому виробництві.

Щодо історіографії по зазначеній проблемі, то найважливішими потрібно відзначити праці професора В.А. Вергунова, кандидата с.-г. наук Р.А. Вожегової, періодичні видання «Селекція и семеноводство», твори ВАСХНІЛ. Слід також відмітити, що названі джерела не містять системного, комплексного дослідження історії розвитку селекції пшениці озимої в Україні у період з 1920 р. до початку Другої світової війни, а лише розкривають окремі її аспекти.

Основна мета статті полягає у визначенні ролі державних директив, з'їздів, наукових конференцій, відповідних товариств у становленні наукової селекції та насінництва пшениці озимої у зазначений період. Висвітлений матеріал становить чималу цінність для дослідників аграрної науки, метою яких є об'єктивне осмислення історії її розвитку.

Селекційно-насінницька робота з пшеницею і іншими сільськогосподарськими культурами всесторонній розвиток у нашій країні отримала після жовтневого перевороту. У червні 1920 року в Саратові відбувся третій Всеросійський селекційний з'їзд, на якому провідні селекціонери виступали з доповідями про успіхи дореволюційної роботи. На цьому зібранні М.І. Вавилов представив публіці закон гомологічних рядів в спадковій мінливості, який зробив його відомим [1]. 13 червня 1921 року, В.І. Ленін підписав перший урядовий акт, що визначав плановий розвиток селекції і насінництва в країні – декрет «О семеноводстве» [2]. В стислі строки були розроблені державні заходи в області селекції і насінництва: „Положение о Госсемкультуре” (1922), завдяки якому селекційні станції зобов'язувались отримувати на своїх полях насіння першої репродукції для передачі господарствам, „Положение о развитии сортового семенного дела” (1923), перший державний план по селекції і насінництву 1923 року [1].

На початку 30 років в Україні велике значення в реалізації урядового декрету про насінництво відіграли дві паралельно працюючі організації: Сортовонасінневе управління Цукротресту (1920 р.) з насінневими розсадниками і сіткою колективних сортовипробувань, розпочатих з 1922 р., і Всеукраїнське товариство насінництва, організоване у 1922 р. Наділене правами Наркомзему УССР Всеукраїнське товариство насінництва проводило свою роботу у великому масштабі і тісному зв'язку з дослідними станціями. Воно об'єднувало діяльність селекціонерів Харківської, Катеринославської (Синельниківської селекційно-дослідної станції), Одеської і Київської станцій, кооперативних організацій і сільськогосподарських товариств, постачало сортове насіння селянським господарствам і з 1923 р. очолювало організоване ним сортовипробування, в подальшому перетворене в державну сітку УССР. В систему Головцукру увійшли переважно колишні приватні дослідні станції. Серед них: Немерчанська (Вінницька обласна державна сільськогосподарська дослідна станція), Верхнячська, Білоцерківська, Іванівська, Миронівська [2].

Важливу роль у розвиток селекції відіграли з'їзди та конференції вітчизняних та закордонних селекціонерів. Так у березні 1926 року (з 12 по 16) в Харківському сільськогосподарському інституті ім. Х.Г. Раковського відбулася Всеукраїнська селекційна нарада [3]. До її програми увійшли:

1. Програмні доповіді: а) Перегляд сучасного стану селекційної роботи на Україні /доповідач В.Я. Юр'єв/; б) Перегляд сучасного стану селекційної роботи в інших частинах союзу /В.Є. Писарєв/; в) Основні моменти в побудові і затвердженні програм селекційних закладів України (загрузка і диференціація селекційної роботи між сортоводними станціями) /О.Ф. Гельмер/, співдоповідачі: ВУОС, ССУ, М.В. Євтушенко; г) Організація сортовивчення і сортовизнання /В.Г. Батиренко/.

2. Організаційні доповіді: а) Про створення центру організаційно-об'єднуючого селекційну роботу на Україні /Е.І. Засловський/; б) Про взаємовідносини і співпрацю ВІРу з селекційними організаціями України /М.М. Кулешов/; в) Про звітність селекційних закладів і періодичний друкарський орган /Е.І. Засловський/; г) Про об'єднання робітників у селекційно-наїннєвій справі /Ф.С. Степаненко/; д) Про підготовку спеціалістів /А.О. Сапегін/.

3. Організаційно-вирбничі доповіді: а) Роль сортоводних закладів у насіннєвій справі і їх організаційна співпраця з організаціями, які виготовляють і продають насіння /ВУОС/; б) Місце насіннево-контрольних станцій у сорто-насіннєвій справі України /М.М. Кулешов/.

4. Наукові доповіді: а) Наукові досягнення ВІРу і селекційна справа /М.І. Вавилов/; б) Основні моменти методології сучасної селекції /А.О. Сапегін/; в) Проект програми з'їзду по дослідній справі, запланованого восени 1926 р., що частково торкається селекційних питань [4].

У доповіді „Основні методологічні моменти селекції на Україні” А.О. Сапегін відзначив, що такими моментами на той час були: 1) питання про основний матеріал для селекції; 2) застосування комбінаційного методу селекції; 3) питання про метод чистих ліній у перехресно запилювачів; 4) застосування провокаційного методу випробувань шуканих якостей [5].

О.Ф. Гельмер, звітуючи про „Основные моменты в построении и согласовании программ селекционных учреждений Украины”, серед зернових злаків, які повинні стати об'єктами сортового вивчення назвав озиму пшеницю. Він наголосив, що з озимою пшеницею потрібно розвивати широку сортовипробувальну роботу по всіх областях України [6].

Значно вплинув на розвиток селекції організований у січні 1929 року в Ленінграді Всесоюзний з'їзд по генетиці, селекції, насінництву та племінному скотарству. З України туди був відкомандирований А.О. Сапегін. Також із результатами своїх досліджень виступали Д.А. Долгушин та Т.Д. Лисенко. Їхня доповідь висвітлювала наукові припущення і наслідки проведених експериментів щодо впливу термічного фактору на тривалість фаз розвитку у злаках (відносно озимої пшениці досліди проводились із сортом Кооператорка). Визначаючи роль термічного фактору у виявленні властивостей озимості були підведені підсумки, що чим вища температура післяпосівного періоду, тим менший процент рослин виходить в трубку, до тих пір, поки насіння не пролежало в снігу не менше 38 днів. Після цього періоду культури проявляють себе як ярі, незалежно від строку посіву [7]. Результати з'їзду були опубліковані у 5 томах трудів. Слідом за ними під керівництвом ВІРу вийшов

збірник „Достижения и перспективы в области прикладной ботаники, генетики и селекции” [1].

Важливим науково-методичним і організаторським центром для всієї сільськогосподарської науки стала організована у 1929 році Всесоюзна академія сільськогосподарських наук, яка значно вплинула на розвиток селекції і насінництва [8]. Значним поштовхом також послужила постанова Президіума ЦКК ВКП(б) і Колегії НК РКІ СРСР від 2 серпня 1931 року «Про селекцію і насінництво». В результаті цієї постанови було організовано 10 селекційних центрів, які включали понад 165 селекційних станцій [9]. З 1922 по 1932 рр. в Україні числилось більше 30 державних дослідних закладів, які об'єднувала Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук (ВУАСГН) [10]. Результатом їх плідної роботи стало визнання і районування в 1927-1929 рр. найкращих сортів. Серед озимих пшениць були: Дюрабль, Еритроспермум 917, Альбідум 676 і Мільтурум 120; посухостійкі: Кооператорка, Земка Степнячка; лісостепова і степова пшениця Українка і Невілягаюча 351; з місцевих сортів Кримки, Закарпатська і ін. Слідом за цими сортами в 1933 р. у виробництво увійшли озимі пшениці Ферругінеум 1239, Зоря 2537/64 і Новокримка 204, а в 1934 р. був районований сорт озимої пшениці Голуба дама [2].

17 вересня 1931 року на прохання ВУАСГН розпочалась конференція по рослинництву. В порядок денний було включено питання з галузі селекції: завдання в галузі селекції та генетики в розвиток постанови ЦКК ВКП/б, доповідь про стійкість сортів, про прискорені методи селекції та ремонт сортів [11], [12].

У 1931 р. з озимою пшеницею за проектом мережі селекційних насінневих установ України працювали: Український науково-дослідний інститут селекції, Селекційно-насінневий центр Східного степу (на базі селекційних робіт Одеси та Артемівської зональної станції), Селекційно-насінневий центр Лівобережжя лісостепу (на базі Українського інституту зернового господарства, Весело-Подільської та Полтавської станцій), Селекційно-насінневий центр Правобережного лісостепу (на базі роботи Селекційних станцій Союзцукру – Верхнячка, Миронівка, Біла Церква, Немерча) [13].

Як зазначав П.П. Бордаков у своїй доповіді „Новые пути в селекции полевых культур”, до останнього часу метою селекції було отримання найвищої кількості продукції з одиниці площі. При цьому якості продукції селекціонери приділяли значно менше уваги. Це часто приводило до створення сортів, що дають велику, але якісно низьку продукцію, яка використовувалась тільки на внутрішньому ринку [14].

У листі, розісланому ВУАСГН до селекстанцій від 7.06.1932 р. було вказано, що для вирішення питання якості сортів популяцій виникла необхідність зібрати і вивчити місцевий матеріал. В цьому напрямку велику роботу проробив Український інститут рослинництва. У 1931 році ним було розіслано зразки озимих культур в кількості до 2000 на 7 селекстанцій з метою ввести ці сорти в порівняльні посіви для відбору кращих і для порівняння їх із стандартними відповідних районів [15].

13 червня 1933 року відбулась Всеукраїнська селекційна нарада, де ґрунтовний аналіз про стан селекції зернових культур в Україні подав Л.П. Максимчук. Заслухавши його доповідь IV Пленум Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук у своїй резолюції щодо селекції зернових культур визначив: 1) простота, зручність, безперечність та порівнюючи мала коштовність використання сорту як одного з чинників підвищення врожайності робить його одним з першочергових агротехнічних заходів у боротьбі за високий, сталий урожай; 2) складність та невивченість спадкової основи зернових культур і не менша невивченість та складність умов вирощування культурних рослин в минулому та й тепер сприяє тому, що утворення для певних географічних мікрорайонів найбільш придатного сорту проходить незадовільними темпами і часто носить випадковий характер; 3) щоб задовільнити в найкоротший час вимоги соціалістичного механізованого господарства відповідними сортами в селекційній роботі по зерновим потрібно піти всіма шляхами, які дає сучасна наука для одержання різноманітності селекційного матеріалу. Цими шляхами є – вишукування та використання місцевих та не місцевих сортових ресурсів, внутривидова, міжвидова та міжродова гібридизація, інцухт та його селекційне використання, штучне створення мутацій; 4) основним шляхом добору сорту серед селекційного матеріалу буде шлях так званої прямої методи, шляхом простого безпосереднього визначення того, що шукають; 5) виходячи з цих настановлень та відповідної постанови Всесоюзної сільськогосподарської академії та Наркомзему щодо будування селекційної мережі на Україні та Криму по зернових культурах встановлюється наступна мережа: а) єдиний керуючий центр ВУАСГН, б) єдиний науково-методологічний селекційний центр УІС, в) селекцентрів 2 – Лісостеповий у Білій Церкві та Степовий в Одесі, г) селекційні установи, відділи селекції спеціалізованих інститутів і опорні селекційні точки в районі кожного селекційного центру [16]. Відповідно селекційної мережі по зернових культурах, прийнятої IV Пленумом Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук в Україні у 1933 р. селекцією озимої пшениці займалися: у Лісостеповому селекцентрі – Біла Церква, Миронівка, Немерче, Верхнячка, Веселий Поділ, Іванівка, Харків; у Степовому селекцентрі – Одеса, Артемівськ, Крим [17]

19 – 27 грудня 1936 року відбулася 4 сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна щодо спірних питань генетики і селекції. З доповідями виступали українські селекціонери: Д.А. Долгушин, А.О. Сапегін, М.А. Ольшанський, Т.Д. Лисенко. Останній (разом із прихильниками, наприклад Д.А. Долгушин) відстоював вплив у селекційному процесі умов навколишнього середовища, як основного фактору при створенні нових сортів, відкидаючи роль генетики. За теорією Т.Д. Лисенко, потрібно знати які саме умови, коли і в який момент розвитку організму їх потрібно надати рослині, щоб викликати зрушення в потрібному напрямку. Це дозволить змінювати і направляти в більшій чи меншій мірі розвиток однієї ознаки в процесі онтогенезу, а також змінювати, зрушувати цим одночасно в ту чи іншу сторону і самі вимоги до умов розвитку, тобто змінювати спадкову природу

організму. А.О. Сапегін назвав це ламаркізмом. Він виступив за неоціненну роль генетики як науки в розвитку селекції. За його словами повинно бути не взаємне заперечення теорій, а синтез позитивних сторін обох напрямків. Відкинути потрібно тільки деякі невірні гіпотетичні установки. Він прийшов до висновку, що виступи противників хромосомної теорії на монопольне володіння Дарвіном повинні бути відхилені, особливо якщо згадати, що і сам Дарвін шукав матеріальні основи спадковості і створив для цього спеціальну теорію [18].

Значно більше значення в подальшому розвитку селекції і насінництва мала постанова Ради Народних комісарів СРСР від 29 червня 1937 р. «О мерах по улучшению семян зерновых культур», внаслідок якої кількість селекційних закладів в Україні значно збільшилась. Підвищилась матеріальна база і обладнання станцій, в декілька раз збільшилась кількість наукових працівників [2].

До початку Великої вітчизняної війни державні селекційні станції України представляли собою великі, добре організовані комплексні науково-виробничі заклади з відповідно обладнаною виробничою базою, необхідними лабораторними, житловими і виробничими будівлями і обладнанням.

На станціях працювало більше 100 наукових працівників з вищою сільськогосподарською освітою, які проводили широку наукову роботу по селекції і насінництві зернових, зернобобових, олійних культур, багаторічних трав, овочевих культур, кок-сагізу і ін. [19].

Таким чином, завдяки провадженню державних законів, актів, постанов конференції та з'їздів на створення нових високопродуктивних сортів стало привертатися значно більше уваги. На зміну аналітичної селекції прийшла наука з використанням гібридизації, мутагенезу. Всі державні селекційно-дослідні станції України за результатами роботи займали високі місця в системі Держселекстанцій Радянського Союзу. Такі селекстанції як Миронівська, Харківська, Носівська, що існували вже більше 30 років за своїми науковими і практичними досягненнями були широко відомі не тільки у нашій країні, а й далеко за її межами. Створені цими станціями сорти озимої пшениці «Українка 0246» (Миронівською), «Ферругінеум 1239», «Еритроспермум 0917» (Харківською) і ін. культури володіли високими господарськими і біологічно цінними властивостями, що дало можливість поширити їх на сотні тисяч гектарів [19].

Література

1. Елина О. Ю. От развлечений аристократов до декретов большевиков: веги российской селекции. Конец XIX века – 1920-е годы / О. Ю Елина; РАН; СП-б филиал ин-та истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова // Нестор: ежеквартальный журнал истории и культуры России и Восточной Европы. – СП-б : Нестор-История, 2005. – № 9. – Вып. 3 На переломе: отечественная наука в конце XIX – XX веке (источники, исследования, историография). – С. 139 – 154.
2. Дидусь В. И. Селекция пшеницы на Украине / В. И Дидусь // Селекция и семеноводство: республ. межвед. темат. сб. – 1967. – Вып. 8. – С. 3-19.

3. Лист № 1028 Харківського сільськогосподарського інституту ім. Х.Г. Раковського від 04.03. 1926 р. до Сільськогосподарського наукового комітету секції досвідних справ. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 27. – Оп. 7. – Од. зб. 278. – Арк. 21.
4. Програма Всеукраїнського селекційного совещання. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 27. – Оп. 7. – Од. зб. 278. – Арк. 78.
5. Тезиси доклада А.А. Сапегина. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 27. – Оп. 7. – Од. зб. 278. – Арк. 105.
6. Тезиси доклада О.Ф. Гельмера. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 27. – Оп. 7. – Од. зб. 278. – Арк. 107.
7. Всесоюзный съезд по генетике, селекции, семеноводству и племенному животноводству : труды, 10 – 16 января 1929 г., Ленинград. Т. 3 : Изучение культурных растений. – Л., 1929. – 626 с.
8. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов; УААН ; ДНСГБ. – К.: Аграрна наука, 2006. – 492 с. – (Історико-бібліографічна серія „Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії”. Кн. 12.)
9. Вожегова Р. А. Становлення та розвиток селекції сільськогосподарських культур в Україні : [історико-науковий аналіз] : монографія /Р. А. Вожегова. – Київ, 2007. – 266с.
10. Соколов Б. П. Развитие селекции на Украине / Б. П. Соколов // Бюллетень Всесоюзного Ордена Ленина института растениеводства им. Н. И. Вавилова. – Л., 1973. – Вып. 35. – С. 27-30.
11. Лист ВУАСГН № А-II від 7.09.1931 р. до НК РСІ. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 1055. – Оп. 1. – Од. зб. 44. – Арк. 2.
12. Порядок денний конференції по рослинництву при ВУАСГН, початок 17.09.1931 р. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 1055. – Оп. 1. – Од. зб. 44. – Арк. 3.
13. Проект мережі селекційних насінньових установ України та розподіл культур між ними. 1931 р. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 1055. – Оп. 1. – Од. зб. 44. – Арк. 17.
14. Тезиси доклада товарища П.П. Бордакова „Новые пути в селекции полевых культур”. 3.07.1931 р. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 1055. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 99.
15. Лист ВУАСГН Інд. 19-05 від 7.06.1932 р. „До селекстанції.” – ЦДАВОВУ України. – Ф. 1055. – Оп. 1. – Од. зб. 636. – Арк. 17.
16. Постанова, складена відповідно до протоколу № 2 засідання Селекційної комісії Всеукраїнської селекційної наради 13.06.1933 р. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 1055. – Оп. 1. – Од. зб 1281. – Арк. 5 – 6.
17. Лист № 5191 від 24.11.1933 р. „До Союзсеменовода” (копія ВУАСГН). – ЦДАВОВУ України. – Ф. 1055. – Оп. 1. – Од. зб. 636. – Арк. 1.
18. Спорные вопросы генетики и селекции: работы IV сессии академии 19 – 27 декабря 1936 года, труды ВАСХНИЛ / отв. ред. О. М. Таргульян; ВАСХНИЛ. – М.; Л.: изд. ВАСХНИЛ, 1937. – 475 с.
19. Председателю совета народных комиссаров УССР товарищу Хрущеву Н. С. – ЦДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 17. – Од. зб. 5533. – Арк. 1.

В предоставленной статье рассматривается стан развития селекции в целом, и в особенности пшеницы озимой в период от 1920 г. до начала Второй мировой войны.

The development of selection and in particular wheat a winter crop in a period from 1920s to beginning of the Second World War is examined in the article.

ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена питанню створення та діяльності Товариства українських поступовців у вітчизняній історіографії.

Створення незалежної України та розбудова громадянського суспільства, однією із ознак якого є багатопартійність, викликали інтерес дослідників до історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ століть. Перехід історичної науки від класових позицій до науково-історичних принципів та доступність колись закритих джерел для дослідників сприяють переосмислення нашого минулого й створення ґрунтовних праць з історії нашої держави. Одним з провідних політичних напрямів, що мав значний вплив на суспільно-політичне життя України, був ліберально-демократичний рух, виразниками якого до 1917 р. були Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська демократично-радикальна партія (УДРП) та Товариство українських поступовців (ТУП). Представниками ліберально-демократичного руху в період третьочервневої реакції в Російській імперії виступив саме ТУП, члени якого виступали за впровадження в різні сфери суспільного життя української мови та відстоювали ідею української автономії.

Метою статті є вивчення ставлення вітчизняних істориків до питання місця та ролі ТУП в українському ліберально-демократичному русі.

Завданнями статті є:

- проаналізувати існуючі у вітчизняній історичній літературі основні погляди на причини створення ТУП;
- дослідити наявні історіографічні підходи щодо питання організаційної структури Товариства;
- охарактеризувати оцінки науковців участі ТУП у створенні Центральної Ради.

Питанню ліберально-демократичного руху в Україні на початку ХХ століття присвячено чимало робіт. В першу чергу це спомини безпосередніх учасників тих подій, таких як С. Єфремов [1], М. Грушевський [2], Є. Чикаленко [3], Д. Дорошенко [4], М. Галаган [5], П. Скоропадський [6], М. Ковалевський [7] та інші. Радянські вчені з відомих причин не приділяли належної уваги ліберально-демократичним партіям, але слід відмітити праці таких дослідників як О. Гермайзе [8], С. Королівський [9], І. Курас [10]. Значно покращилось вивчення цієї проблеми зі здобуттям Україною незалежності. Серед сучасних істориків слід виділити Г. Касьянова [11], О. Шишка [12], А. Павка [13], В. Стрільця [14], В. Верстюка [15], Л. Могильного [16], В. Солдатенка [17], С. Донченко [18]. З'явилися дисертації присвячені окремим представникам ліберально-демократичного руху, зокрема, учасникам ТУП, наприклад, дисертації О. Рахна «Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» [19], О. Яцишиної «Громадсько-політична та наукова діяльність С.П. Шелухіна» [20], В. Швидкого «Громадсько-політична, культурно-освітня та наукова діяльність

О.Г. Лотоцького (1890-і – 1930-і рр.)» [21]. Але, незважаючи на значну кількість присвячених ліберально-демократичному руху праць, деякі його аспекти досі залишаються маловивченими та спірними науковій історичній літературі. Одним із таких спірних аспектів є питання виникнення та діяльності Товариства українських поступовців. Важко не погодитись зі словами В. Стрільця, про те, що становлення ТУП та його діяльність залишаються одним із найменш вивчених періодів історії українських лібералів [14, с.31].

Причини виникнення ТУП з часів перших розвідок і до цього часу залишаються помітним дискусійним історіографічним питанням. Вже сучасники та активні учасники тих подій залишили в спадок досить різні підходи до зазначеної проблеми. Так, фактично орган українських лібералів газета «Рада» в матеріалі «Наші «Громади» від 17 серпня 1908 р. визначила необхідність нової форми для об'єднання української неполітичної інтелігенції, форми, що приваблювала б до себе в різний спосіб «сирий матеріал» і перетворювала б його в політично повноцінні кадри [22, с.2]. А один із лідерів ТУП Є. Чикаленко у своєму «Щоденнику» причини виникнення ТУП пов'язав із загальною орієнтацією членів УДРП на роботу в легальних установах (як то «Просвіти», клуби, редакції газет), коли на партійну діяльність не залишалось ні людей, ні часу, та з майже повним завмиранням партійного життя радикал-демократів з початком столипінської реакції [3, с. 28].

Думка про те, що виникнення ТУП було відповіддю українських лібералів на реакцію царату тривалий час була панівною в історичній науці. Цю думку підтримують зокрема А. Слюсаренко, В. Гусєв, В. Литвин [23, с. 67]. Проте існують і відмінні підходи. Наприклад, В. Стрільць наводить інші причини створення ТУП. Не відкидаючи чиннику політичної реакції, головним фактором виникнення Товариства він вважає загострення внутрішньопартійних суперечностей в рядах українських радикал-демократів. Саме через створення «позапартійного об'єднання» у вигляді ТУП керівництво «демократичної» частини УДРП намагалось уникнути розколу партії, загроза якої дійсно посилилася після поразки революції 1905 – 1907 рр. [14, с. 92]. На нашу думку, відмінності між зазначеними підходами не слід абсолютизувати, адже саме сукупність внутрішньопартійних чинників та пов'язана з реакцією загальнополітична ситуація призвели до створення Товариства.

Дискусійним до цього часу залишається пов'язане з попереднім питання політичної сутності ТУП. Є. Чикаленко в своєму «Щоденнику» наголошує, що у вересні 1908 р. було прийнято рішення не про відновлення УДРП, яка «нас розбила і розсварила, а давнішню безпартійну організацію, що була у нас до 1904 року» [3, с. 28]. Данні ж електронної енциклопедії «Вікіпедія» запевняють читачів, що ТУП – таємна понадпартійна політична і громадська організація українців в Російській Імперії, постала 1908 р. з ініціативи членів колишньої УДРП для координації українського національного руху і його оборони перед посиленням наступом російського уряду та російського націоналізму в добу реакції після розпуску 2 Державної Думи (червень 1907 р.) [24].

А. Павко у дослідженні цього питання зазначає, що ТУП виконував функції міжпартійного громадсько-політичного центру, намагаючись об'єднати

всі українські політичні партії в боротьбі за вільний, демократичний розвиток України. За А. Павком, членами ТУП були ліберально настроєні радикал-демократи, частина членів Української соціал-демократичної робітничої партії (в тому числі й В. Винниченко) та Української народної партії, а саме Товариства не повністю втратило ознаки партійності [13, с. 83].

А. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко та упорядники збірника програмних і довідкових матеріалів з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. визначили ТУП як політичну партію [25, с. 60], а у двохтомному академічному виданні “Історія України: нове бачення” за редакцією В. Смолія (1995 р.) ТУП охарактеризовано як міжпартійний політичний блок українських лібералів [26, с. 31].

На погляд В. Вериги, ТУП був таємною громадсько-політичною організацією українців. Крім радикал-демократів, стверджує дослідник, у ТУП входила частина соціал-демократів та безпартійних [27, с. 267]. А. Жуковський та О. Субтельний визначили ТУП як координаційний політично-культурний осередок українського руху, помилково називаючи його лідером М. Грушевського [28, с. 66 – 67, 73].

Думки про те, що ТУП слід розглядати, як складовий етап існування УДРП дотримуються також О. Шишко [12, с. 136] та С. Донченко [18, с. 195]. В. Стрілець розглядає ТУП як політичну організацію колишніх учасників УДРП, до якої приєдналась частина представників інших українських політичних партій [14, с. 367]. Проте частина дослідників вважає, що починаючи з червня 1907 р. діяльність ліберально-демократичних партій, зокрема, УДРП, фактично припиняється. Так, Л. Могильний стверджує, що зазначені партії повністю згорнули свою діяльність під зовнішнім тиском, посиленням реакції після революції 1905 – 1907 рр. Водночас певну роль у припиненні діяльності ліберально-демократичних партій відіграли процеси внутрішньої дезорганізації та розчарування в можливості реалізації партійних вимог [16, с. 172].

Досить поширеним у сучасній історичній науці залишається твердження про ТУП як про широке безпартійне об’єднання. Як справедливо зауважує з цього приводу В. Стрілець, таке визначення Товариства йшло саме від членів Української партії соціалістів-федералістів (партії, в яку 1917 р. трансформувалося Товариство) або співчуваючих їм. Характерно, що представники інших партій, навіть якщо їх члени й перебували в ТУП, не називали його міжпартійним об’єднанням [14, с. 96]. Таким чином ТУП, на нашу думку, слід вважати організацією колишніх учасників УДРП. Залишається безперечним фактом перебування в лавах Товариства представників інших політичних партій та організації. Найкращим прикладом такої співпраці є Симон Петлюра, який тривалий час працював редактором журналу «Украинская жизнь», що видавався в Москві. Таким чином до ТУП, що виник на базі УДРП, приєднались лише окремі представники інших політичних партій, що не відігравали провідної ролі в діяльності Товариства.

Основні напрями діяльності ТУП в контексті українського громадсько-політичного життя протягом 1908 – 1917 рр. в загальних рисах розглянуто у академічному виданні «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ –

початок ХХ ст.)». Значну увагу діяльності ТУП приділяє В. Стрілець. У дисертаційному дослідженні І. Жиленкової діяльність ТУП характеризується таким чином: «Товариство обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за «українську справу». Своїми найближчими завданнями тупівці вважали українізацію освіти, діяльності громадських установ, суду і церкви. Політичну лінію Товариства проводила газета «Рада». В центрі уваги блоку була діяльність «Просвіт», Українського наукового товариства ім. Т. Шевченка, що діяло в Києві з 1907 р.» [29, с. 135].

Проте одним з найцікавіших питань у діяльності Товариства є його участь у формуванні Центральної Ради. Першим, хто висунув думку про безпосередню участь ТУП у створенні Центральної Ради виключно представниками ТУП був П. Христюк – автор «Заміток і матеріалів до історії Української революції 1917 – 1920 рр.». Він писав, що вже перші дні революції поставили на порядок денний питання про утворення українського національно-культурного і політичного центру, що й було реалізовано за ініціативою Товариства [30, с. 15]. На членів ТУП як на ініціаторів створення Центральної Ради вказує і В. Солдатенко [17, с. 134].

Проте така оцінка участі ТУП у створенні Центральної Ради викликає заперечення з боку інших дослідників. Називаються інші ініціатори створення Центральної Ради, провідне місце серед яких займають українські самостійники. На думку Ф. Турченка, самостійники разом із соціалістами «мали не менше, а навіть більше можливостей, щоб стати ініціаторами створення УЦР» [31, с. 76]. В. Верстюк стверджує, що ідею створення Центральної Ради самостійниками базується на спогадах Д. Антоновича, опублікованих у березні 1937 р. до 20-ї річниці заснування Центральної Ради у львівській газеті «Діло». Його концепція полягала в тому, що, поряд із ТУП, у Києві існувала велика кількість розрізнених і різних за ідеологією груп та організацій (соціалістичних і несоціалістичних). Вони з вибухом революції почали шукати собі провід, який знайшли в редакції соціал-демократичного часопису «Дзвін». Незважаючи на те, що це видання було закрите ще 1914 р., його редакція, яка складалася менше, ніж із 10 осіб, зберігала дієздатність, глибоко законспірувалася, бо з самого початку війни стала на ґрунт «пораженчества» і з поразкою Росії пов'язала свої надії з ідеєю утвердження державності України [32, с. 26].

Таким чином, ми вважаємо, що представлені у вітчизняній історіографії причини створення ТУП слід розглядати комплексно, тобто, не заперечуючи впливу третьочервневої реакції на перетворення УДРП на ТУП, слід також враховувати в цьому плані внутрішньопартійні чинники.

В підходах до питання організаційної структури ТУП ми погоджуємося з поглядами тих дослідників, котрі розглядають Товариство як політичну організацію колишніх членів УДРП, до якої приєдналися лише деякі представники інших політичних партій. Якщо бути об'єктивними, то слід зазначити, що завдання лідерів ТУП, зокрема С. Єфремова, створити широке міжпартійне об'єднання не було втілено в життя. Після Лютневої революції 1917 р. та відновленням активної діяльності українських політичних партій

поодинокі представники інших політичних сил в Товаристві, зокрема, соціалістичних, повернулись до лав своїх партій.

Неможливо заперечити участь ТУП у створенні Центральної Ради та активну діяльність членів Товариства в перші дні її роботи. Проте слід зважати на те, що в процесі організації українського керівного органу активну участь приймали представники не лише ліберально-демократичного табору, а й самостійники та соціалісти.

Література

1. Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. – 2003. – № 2 (27). – С. 125 – 146.
2. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С.103 – 154; № 9. – С. 108 – 149; № 10. – С.122 – 158; № 11. – С.113 – 155.
3. Чикаленко Є. Щоденник. Т. 1. – К.: Темпора, 2004. – 427 с.
4. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 рр.) – К.: Темпора, 2007. – 630с.
5. Галаган М. З моїх споминів 1880-ті – 1920-ті. К.: Темпора, 2005. – 655 с.
6. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ – Філадельфія, 1995. – 495 с.
7. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – 587 с.
8. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – К., 1926. – 389 с.
9. Короливський С. Украинское национальное движение в период подготовки и проведения Октябрьской революции. // История СССР. – Москва. – 1965. – № 5. – С. 3 – 24.
10. Курас И. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка, 1978. – 316 с.
11. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
12. Шишко О. Ідея державності в програмних і теоретичних документах українських політичних партій і організацій: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 1998. – 195 с.
13. Павко А. Товариство українських поступовців: організація чи партія? // Вісн. Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: іст. – 2000. – Вип. 50. – С.81 –85
14. Стрілець В. Українська радикально-демократична партія: витоки, еволюція, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік) :дис. ...доктора іст. наук: 07.00.01. – К., 2004. – 422 с.
15. Версюк В. Українська Центральна Рада: Навч. посібн. – Київ: Заповіт, 1997. – 344 с.
16. Могильний Л. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст.: дис...канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2003. – 195 с.
17. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – Київ: Либідь, 1999. – 556 с.
18. Донченко С. Ліберальні партії України (1900 – 1919 рр.) – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 378 с.
19. Рахно О. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис...на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Х., 2003. – 19 с.
20. Яцишина О. Громадсько-політична та наукова діяльність С.П.Шелухіна: автореф. дис...на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Запоріжжя, 2004. – 19 с.
21. Швидкий В. Громадсько-політична, культурно-освітня та наукова діяльність О.Г.Лотоцького (1890-і – 1930-і рр.): автореф. дис...на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – К., 2001. – 20 с.
22. Наші «Громади» // Рада. – К., 1908. – 17 августа (30 серпня).

23. Новітня історія України: підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. 2-ге видання, перероблене і доповнене. / [Слюсаренко А. Г., Гусев В. І., Литвин В. М. та ін.]; за ред. А. Г. Слюсаренко. – К.: Вища школа, 2002. – 664 с.
24. Товариство Українських Поступовців. – Матеріал з Вікіпедії. – вільної енциклопедії. // Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
25. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. – Кн. 2. – ХХ століття: Навч. посібник / Мельник Л., Верстюк В., Демченко М. та ін – Київ: Либідь, 1992. – 325 с.
26. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В. Смоля. – Т.1 / О. Гуржій, Я. Ісаєвич, М. Котляр та ін. – Київ: Україна, 1995. – С. 296.
27. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок ХХ ст.). /– Львів: «Світ», 1996. – 425 с.
28. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / Ред. Я. Грицак, О. Романів. – Львів: Видавництво Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.
29. Жиленкова І. Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2000. – 203 с.
30. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920: В 4 т. – Нью – Йорк, 1969. – Т.1. – 150 с.
31. Турченко Ф. Утворення Української Центральної Ради: джерела та їх інтерпретації // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 63 – 77.
32. Верстюк В. Українська Центральна Рада: період становлення // Український історичний журнал. – 2007. – № 2 – С. 23 – 46.

Стаття посвячена вопросу создания и деятельности Общества украинских прогрессистов в отечественной историографии.

The article is devoted to the problem of creation and activity of the Society of Ukrainian Progressists in a domestic historiography.

УДК 930+94

Тараненко О. М.

**АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ
РАДЯНСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ
ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1960-і рр.)**

Статтю присвячено з'ясуванню процесу нагромадження історично наукових знань із конкретної проблеми – аграрної політики П. Скоропадського. У публікації досліджено, як зазначена тема вивчалася радянськими істориками упродовж 1960-х рр.

Історична наука в СРСР, як відомо, була базована на марксистсько-ленінській універсальній теорії історичного розвитку, якій відповідала чітка методологія аналізу історичного матеріалу. В своїх дослідженнях радянські вчені розробили єдину концепцію українського визвольного руху 1917-1920 рр., жорстко обмежену не тільки цим вченням, але й ідеологічними потребами радянського режиму. Зазначена концепція була ретельно узгоджена з єдиною схемою історії СРСР та виступала її невід'ємною складовою. Весь фактичний матеріал, який суперечив «єдино вірній» моделі, або який порушував її внутрішню структуру, якщо не ігнорувався, то фальсифікувався.

Таким чином, загальна картина подій 1917-1920 рр. в Україні (а надто – історії Української Держави), напрацьована радянською історіографією, не могла бути об'єктивною, оскільки ніхто цієї об'єктивності не прагнув.

В інтерпретації радянської історіографії нашої теми дослідження єдиною реальністю на території України в цей період були дві основні сили: військо союзників і спрямований проти них всенародний повстансько-селянський рух, керований головно українськими більшовиками. Все, що лежало за межами їх протистояння, тобто все те, що, власне, й складало історію Української Держави, фактично не вивчалось. Сам уряд П. Скоропадського не сприймався серйозно і розглядався як суто декоративне утворення австро-німецького командування, діяльність його принципово не досліджувалася, а, згадуючи про нього, радянські історики навіть брали слово «уряд» в лапки.

Таким чином, поза полем їхньої уваги лишився цілий ряд важливих моментів, без вивчення яких повноцінне відтворення картини тогочасних подій складно уявити. Натомість створювалася штучна модель. На цих засадах, однак, розробка проблеми йшла протягом десятиліть.

У 1960-і рр. – у часи так званої «хрущовської відлиги» відбулися певні зрушення в історичній науці, які проявляються в активізації науково-історичного життя. У контексті настанов ХХ з'їзду КПРС щодо ролі історичної науки було започатковано систематичний друк усесоюзних та республіканських науково-історичних журналів «История СССР», «Вопросы истории КПСС», «Український історичний журнал». Крім того доступнішими стали архіви, хоч до розсекречення особливо цінних джерел залишалося понад тридцять років.

Враховуючи вище сказане, ми поставили за мету прослідкувати еволюцію поглядів радянських істориків, які хоча б побіжно займалися вивченням аграрної політики П. Скоропадського упродовж 1960-х рр. Отже, об'єкт вивчення – аграрна політика П. Скоропадського, предмет – її висвітлення в радянській історіографії 1960-х рр.

Побіжно або безпосередньо історіографію аграрної політики П. Скоропадського періоду 1960-х рр. представлено на сторінках монографій, узагальнювальних та енциклопедичних видань, навчальної та довідкової літератури.

В контексті окресленої нами теми дослідження, на особливу увагу заслуговує праця історика Є. Складенка «Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р.» В ній автор характеризує певні аспекти діяльності гетьманського уряду. Так, зокрема, він наводить дані про переговори співробітника австро-угорського посольства із представником поміркованих національних кіл, на яких було зроблено, за зауваженням Є. Складенка, одне цінне визнання. Його зміст стосувався того, що опозиція радикальних і соціалістичних партій ніколи не була спрямована проти гетьмана, а її представники погоджувалися підтримувати уряд, за умови співпраці з ним у вирішенні земельного питання [8, 184].

Історик зазначав, що П. Скоропадський – беззастережний прихильник пронимецької політики, а його режим – маріонеткове утворення австро-німецьких військових і урядових кіл [8, 67-73]. На нашу думку, з цими твердженнями автора варто посперечатися, оскільки П. Скоропадський, хоч і

був проголошений гетьманом України при підтримці австро-німецького командування, однак проводив власну внутрішньо-економічну політику.

Незважаючи на вказані вище недоліки праця Є. Скляренка має й ряд переваг. Так, зокрема, історик аналізує гетьманське аграрне законодавство. Крім того дослідження цінне й тим, що автор на основі використання архівного матеріалу формує власні висновки й бачення проблеми.

Варто зазначити, що упродовж 1960-х рр. з'являється ціла серія узагальнювальних робіт радянських істориків, в яких ідеться переважно про боротьбу селян проти німецьких окупантів, про соціально-економічне становище на селі в 1918 р. Однак у них діяльність уряду П. Скоропадського не була предметом спеціального наукового вивчення [10, 2, 1, 9, 6].

Як засвідчує опрацьований нами історіографічний джерельний матеріал, підпорядкованість історичної науки партійно-державницькій ідеології в СРСР, УРСР стала чіткіше виявлятися з другої половини 1960-х рр., після усунення від влади М. Хрущова. Нове радянське керівництво на чолі з Л. Брежнєвим згорнуло суперечливі за своїм змістом ініціативи М. Хрущова, запровадивши десталінізацію суспільно-політичного, ідейно-духовного життя в СРСР, УРСР, обравши курс на уніфікацію національного життя в Радянському Союзі.

На нашу думку, історіографічну ситуацію другої половини 1960-х рр. в радянському історіографічному процесі історії революції та громадянської війни можна охарактеризувати як початок «буму» багатотомних, колективних і узагальнювальних праць, енциклопедій. Упродовж 1970-1980 рр. видання багатотомних, колективних праць буде продовжуватись.

Упродовж зазначеного вище періоду побачили світ такі видання, як «Історія селянства Української РСР» (2 томи), «История СССР с древнейших времен до наших дней» за редакцією І. Мінца (2серії, 12 томів), «Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.» (3 томи), «История социалистической экономики СССР» (7 томів), «История Украинской ССР» (10 томів). Поява більшості з них зумовлена стійкою традицією – підготовкою до ювілейних чи круглих дат монументальних історичних робіт.

Авторський колектив двотомного видання «Історії селянства Української РСР» діяльність уряду П. Скоропадського трактував як відверту буржуазно-поміщицьку диктатуру. На їхню думку Українська Держава – це режим національного гноблення і політичного безправ'я, режим непомірної експлуатації трудящих мас, їх розорення і фізичного знищення. Ці висновки авторського колективу базовані на документах, в яких ідеться мова про розміри контрибуції хліба, фуражу, грошей, яка стягувалась з населення українських сіл окупантами [3, 46]. На нашу думку праця позначена одноманітністю викладення подій, оскільки основна увага в роботі присвячена висвітленню боротьби селянства з поміщиками.

Не позначене об'єктивністю і розуміння аграрних перетворень П. Скоропадського авторами такого поважного видання, як «История СССР с древнейших времен до наших дней» за редакцією І. Мінца. Так, зокрема, дослідники як і більшість тогочасних учених вказують, що в Україні, окупованій ворогом, була відновлена влада поміщиків та капіталістів. На селян

були накладені різноманітні повинності на користь поміщиків та австро-німецьких військ [4, 472]. У такий спосіб, у відриві від аналізу загальної картини запланованих урядом П. Скоропадського змін у сільському господарстві історики охарактеризували аграрну політику гетьманського уряду.

Подібними до наведених вище оцінками аграрної політики П. Скоропадського позначений і 1 том «Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920рр.» Її авторський колектив, зокрема, стверджує, що для того щоб «втертися в довір'я до народних, переважно селянських мас, спрямувати їхню боротьбу в буржуазно-націоналістичне русло, уряд Української держави брехливо декларував передачу селянам поміщицької землі, встановлення демократичних свобод» [11, 42]. На сторінках згаданого видання увага концентрується лише на одному аспекті: конфронтації між селянами, поміщиками, владою. У роботі відсутній навіть загальний аналіз заходів, запланованих урядом П. Скоропадського у сільському господарстві.

Відомий дослідник Ю. Кондуфор був одним із тих, хто досліджував ситуацію на продовольчому ринку Росії та України в перші пореволюційні роки. Цьому аспекту присвячено його монографію «Зміцнення союзу робітничого класу і селянства на Україні в період громадянської війни» [7]. Характеризуючи поведінку австро-німецьких військ в українському селі у період існування Української Держави, автор пише, що німці у перший же місяць відмовилися при заготівлі хліба від послуг «хлібних бюро» – холуйських організацій, створених Центральною Радою, і поклали всю справу заготівель на військові частини [7, 30]. Проте, варто зазначити, що хоча військові частини австро-німецьких військ і проводили самостійні ревізиції, вони змушені були рахуватися із системою органів Державного хлібного бюро.

На нашу думку, вказана вище праця цінна аналізом здійснення продрозверстки більшовиками. Оскільки вона дає можливість порівняти методи останньої із методами втілення хлібної монополії в Українській Державі, а також розкрити причини застосування надзвичайних заходів на продовольчому ринку в 1918 р.

В 1960-х рр. з'являються наукові статті з окресленої нами теми. Так у 1968 р. вийшла підготовлена на базі архівних документів зосереджених у Німеччині та Австро-Угорщині, ґрунтовна розвідка І. Каменецького про взаємовідносини уряду Української Держави із військовим командуванням Центральних Держав. Так, І. Каменецький виділив три групи в Німеччині, які цікавились проблематикою Східної Європи, і впливали на політику уряду. Першу групу складали Пан-германська ліга «Партія Батьківщини». Україна розглядалася ними як чинник, що може послабити Росію, але самостійність Української Держави не входила у їхні плани. Другою була академічна група, що гуртувалася навколо професора Отто Генца і прагнула відновити добросусідські відносини з Росією, а, отже, розглядала Україну лише як складову її частину. Нарешті, третю групу складало академічне коло на чолі з професором Рорбахом, яке прихильно ставилось до України [5, 5-18]. Таким чином автор показав неоднозначне ставлення різних суспільно-політичних сил Німеччини до подій в Україні, які формували політику німецького уряду. А це,

в свою чергу, дозволяє вяснити міру самостійності Української Держави в проведенні, зокрема, продовольчої та земельної політики.

Отже, аграрна політика П. Скоропадського частково перебувала в полі зору радянських істориків 1960-х рр. Враховуючи ту суспільно-політичну ситуацію, що мала місце в СРСР, верхівка влади, що відповідала за ідеологію, жорстко контролювали питання, пов'язані з історією революції та громадянської війни. Все це позначилося на якості, певній тематичній спрямованості досліджень. Офіційна радянська історіографія аграрної політики П. Скоропадського 1960-х рр. виявилася неспроможною об'єктивно розкрити перебіг вирішення аграрного питання в Українській Державі 1918 р.. В досліджуваний нами період не було написано жодної статті чи монографії, де йшлося б про який-небудь позитив у гетьманському аграрному законодавстві чи практиці його реалізації. Разом з тим замовчувалися щонайменші негативні моменти в радянській теорії та практиці вирішення аграрного питання в період революції.

Видове розмаїття науково-історичної продукції в 1960-х рр. доповнюється багатотомними, колективними узагальнювальними та енциклопедичними виданнями, поява яких відображала процеси узагальнення та енциклопедизації історичних знань із історії революції, аграрної політики гетьманських урядів П. Скоропадського.

Особливістю радянського історіописання 1960-х рр. було неможливість проведення наукових конференцій присвячених як українській революції 1917-1920 рр. загалом, так і Українській Державі 1918 р. зокрема. Це було пов'язано з тим, що питання пов'язані з історією революції та громадянської війни жорстко контролювала верхівка влади.

Зіставивши радянську історіографію аграрної політики П. Скоропадського 1960-х рр. із зарубіжною українською історіографією, ми можемо говорити про те, що розвідки видані українськими ученими закордоном вирізняються об'єктивністю і висвітленням більш широкого кола питань, що стосуються аграрної політики П. Скоропадського. Спільним як для робіт радянських істориків так і для зарубіжних дослідників було те, що в своїй більшості вони повторювали висновки своїх попередників і майже не залучали у своїх дослідженнях невідомий до того архівний матеріал. Це, на нашу думку, є суттєвим мінусом для обох історіографічних груп. Крім того як в СРСР так і за кордоном учені видавали свої праці напередодні круглих дат. Так, зокрема, радянські дослідники друкували власні дослідження в річницю Великої Жовтневої Соціалістичної революції 1917 р., а дослідники з діаспори в річницю Української Держави 1918 р., або ж в річницю народження гетьмана П. Скоропадського.

Література

1. Балковий П.М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 – 1920 рр. – К.: Наукова думка, 1966.
2. Белан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. – К.: Издательство Киевского университета, 1960.
3. Історія селянства Української РСР. У 2 т. Т.2. – К., 1967.

4. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2 сериях, 12 томах. Вторая серия. Т. 7. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в СССР. 1917 – 1920 гг. / отв. ред. И. Минц. – М.: Наука, 1967.
5. Каменецкий И. Німецька політика супроти України в 1918 р. та її історична генеза // Український історик. – 1968. - № 1-4.
6. Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні: 1918-1920 рр. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1964.
7. Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918-1920 гг.). – К.: Наукова думка, 1964.
8. Скляренко Є.М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – К.: видавництво Академії наук УРСР, 1960.
9. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 – 1920). – М.: Наука, 1966.
10. Тичина В.Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції у 1918 р. – Х.: Видавництво Харківського університету, 1969.
11. Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. У 3 т. Т.1. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1968.

Статья посвящена исследованию процесса накопления исторически научных знаний по конкретной проблеме – аграрной политике П. Скоропадского. Исследовано, как обозначенная тема изучалась советскими историками на протяжении 1960-х гг.

This article is devoted to elucidating the process of piling up the historically scientific knowledge of concrete problem – the agrarian policy of P. Skoropadsky. In this publication researched, how mentioned theme was studied by soviet historians during 1960-en.

ББК 66.2 (4 Укр)

Тодоров І.Я.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розглянуті основні напрями зовнішньої політики України останніх років, доведено пріоритетність її європейського та євроатлантичного вектору.

В основі зовнішньої політики мають лежати національні інтереси та стратегічні пріоритети України, а не забезпечення групових чи особистих інтересів. Зовнішня політика України покликана реалізовувати національні інтереси, бути одним з інструментів самоствердження української нації.

Сучасна українська зовнішня політика залишається привертає увагу дослідників. Проте поточний аналіз подій останніх років майже відсутній [1].

Метою запропонованої статті є огляд зовнішньополітичних кроків України протягом останніх років. Здійснення означеної мети обумовили виконання наступних завдань:

- розгляд впливу внутрішніх чинників на зовнішню політику;
- окреслення основних напрямів зовнішньої політики;
- доведення збереження пріоритетності європейського та євроатлантичного вектору зовнішньої політики.

Реалізація визначених мети та завдань здійснювалася за допомогою передусім офіційних документів [2].

Протягом останніх років Україна співпрацювала на багатосторонній чи двосторонній основі практично з усіма державами світу. Українська дипломатія брала дієву участь у вирішенні важливих питань міжнародного порядку денного. Втім, політична боротьба в середині держави кардинально ускладнювала здійснення стабільної та ефективно зовнішньої політики, ослаблювала позиції країни на ключових напрямках. Переконливість і вагомість проголошених стратегічних пріоритетів постійно дискредитовувалася. Принаймні європейська та євроатлантична інтеграція, партнерство зі США в теперішній інтерпретації викликали резонні сумніви у наших партнерів. Зовнішньополітичні заяви провідних українських політиків свідчили, що в Україні не все гаразд із зовнішньополітичними пріоритетами. В керівництві зовнішньою політикою на підставі наявності кількох владних центрів допущено чимало прорахунків.

Найбільш впливовим інститутом формування зовнішньополітичного курсу України, й це відповідає конституційним засадам, залишався Президент України (87% експертів), а також його секретаріат та вузьке неформальне коло осіб навколо президента (табл.1)¹. Зросла порівняно з 2007 р. впливовість зовнішньополітичного відомства (на це вказують 41% експертів, + 15%), яке докладало значні зусилля для реалізації курсу на європейську й євроатлантичну інтеграцію України, незважаючи на відомі перешкоди як внутрішнього так і зовнішнього походження. Роль уряду була втричі менш вагомою, ніж президента, а діяльності прем'єр-міністра був властивий спорадичний характер, хоча вона з'являлася, зокрема в Брюсселі набагато частіше, ніж її попередники. Рада національної безпеки і оборони не перетворилася на паралельний інститут зовнішньої політики, хоча президент покладав на її секретаря та її заступника (за сумісництвом – посла в Російській Федерації) функції лідера в українсько-російських відносинах. Вплив Верховної Ради на міжнародні події, на думку опитаних, практично був відсутній, і це, як і ігнорування позиції громадянського суспільства не може бути визнано продуктивною практикою.

Таблиця 1

Які інститути та групи еліт всередині України мають найбільший вплив на зовнішню політику України?

(сума відсотків більше 100, оскільки експерти могли обирати до трьох варіантів)

	Грудень 2008	Грудень 2007	
Президент України та його секретаріат	87%	88,2%	
Вузьке неформальне коло осіб навколо Президента	48,1%	33,3%	+14,8

¹ Даний аналіз базується на результатах опитувань експертів, проведених у грудні 2007 р. та грудні 2008 р. за стандартною методикою серед чотирьох груп осіб, причетних до аналізу, планування, експертизи зовнішньої та безпекової політики України та прийняття політичних рішень (працівники органів державної влади й державних аналітичних структур, військова еліта, фахівці неурядових організацій, журналісти). До кожного опитування було залучено понад 50 осіб. Керівник проекту – О.Потехін, зібрання та обробка даних – Н.Пархоменко.

Міністерство Закордонних Справ	40,7%	25,5%	+15,2
Керівництво Кабінету Міністрів	31,5%	52,9%	- 21,4
Фінансово-промислові групи	24,1%	35,3%	- 11,2
Рада національної безпеки та оборони	14,8%	5,9%	- 8,9
Верховна Рада України	1,8%	7,8%	- 6
Регіональні лідери	0	3,9%	
Незалежні аналітики, експерти, журналісти	0	3,9%	
Ніхто з перелічених	3,7%	3,9%	

Європейська інтеграція. Попри всі протиріччя тривало певне зближенням України з Європейським Союзом. Показово, що під час парламентської кризи 2007 р. політичні опоненти шукали підтвердження власних аргументів не в Москві та в Брюсселі та Страсбурзі. Вільні й чесні позачергові парламентські вибори сприяли виконанню нашою державою політичних пріоритетів Плану дій Україна-ЄС. Було підтверджено незворотність вибору українського народу на користь демократичних та європейських цінностей, зміцнення демократичних інститутів у контексті входження до об'єднаної Європейської сім'ї. Протягом 2007-2008 рр. тривали переговори з Європейськими комісіями щодо укладання нової угоди з Європейським Союзом. При чому погодження позицій про те, що майбутня угода має бути угодою про асоціацію є результатом не суті політичних зусиль, а скоріше рівню глибини секторального співробітництва. Українське суспільство вже не чекало якихось сигналів про майбутнє членство, що було абсолютно виправданим. Україна впевнено доводила доречність залучення громадськості за моніторингу переговорного процесу. Певною мірою це було зразком для Європейського Союзу. Наприклад, інструкції делегації Європейських комісій виключали можності включення до майбутньої угоди положення про перспективу членства України в ЄС. Це явно суперечило позиції громадської думки в країнах Унії (понад половина громадян країн ЄС підтримувало Україну в її європейських прагненнях) і навіть резолюціям Європейського парламенту [3].

В спільній Заяві щодо Угоди про асоціацію, прийнятої під час Паризького саміту Україна-ЄС у вересні 2008 року були відзначено, що після ухвалення у 2005 році Плану дій Україна-ЄС партнерство між Європейським Союзом і Україною істотно поглибилося у всіх сферах, що становлять спільний інтерес: співробітництві у сфері зовнішньої політики та врегулювання криз, економічній та енергетичній співпраці, співробітництві у сфері юстиції, свободи та безпеки, у тому числі візовій політиці, та у багатьох інших сферах. Вперше було визнано, що Україна як європейська держава поділяє з країнами Європейського Союзу спільну історію та спільні цінності. На самміті було констатовано, що нова угода між Європейським Союзом і Україною буде угодою про асоціацію, яка залишає відкритим шлях для подальшого прогресивного розвитку у відносинах між Україною та ЄС. Європейський Союз визнає європейські устремління України і вітає її європейський вибір. Поступове зближення України та ЄС у політичній, економічній та правовій галузях сприятиме

подальшому прогресові у відносинах України та ЄС. Угода про асоціацію оновить наші спільні інституційні рамки, сприятиме поглибленню наших відносин у всіх галузях, посилить політичну асоціацію та економічну інтеграцію між Україною і Європейським Союзом на основі взаємних прав та обов'язків. Вона створить міцну основу для подальшого зближення між Україною та ЄС у сферах зовнішньої політики та безпеки, включаючи повагу до забезпечення принципів незалежності, суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів. Україна та ЄС в оперативному порядку реагуватимуть на виклики цим принципам на всіх відповідних рівнях політичного діалогу, включаючи міністерський рівень. Створення всебічної та поглибленої зони вільної торгівлі з масштабним сегментом наближення регуляторного законодавства України до стандартів ЄС сприятиме поступовій інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС. Угода про асоціацію також посилить співробітництво з широкого кола питань у сфері юстиції, свободи та безпеки, включаючи міграційні питання. Беручи до уваги значний прогрес у переговорному процесі та з метою підготовки до виконання Угоди про асоціацію, лідери оптимістично підкреслили важливість підготовки нового практичного інструменту, який замінить План дій у червні 2009 року. Під час десятого раунду переговорів в листопаді 2008 р. сторони погодили більшість положень угоди, що стосуються преамбули, а також розділу, присвяченого інституційним рамкам відносин. Для досягнення цілей Угоди про асоціацію між Україною та ЄС делегації домовилися створити спільні структури – Раду з питань асоціації, Комітет з питань асоціації, Парламентський Комітет асоціації, а також проводити щорічні саміти. Крім цього, домовлено створити форум для співпраці між громадянським суспільством України та ЄС. Сторони погодилися з необхідністю інтенсифікувати переговорний процес щодо Зони вільної торгівлі (ЗВТ) та секторальних питань у рамках відповідних робочих груп [4]. Водночас Україна уважно стежила за процесом обговорення і формулювання в рамках ЄС концепції „Східного партнерства”. Поява такої ініціативи з усією очевидністю свідчила про необхідність вироблення з боку ЄС дієвого східного виміру власної політики.

Отже, як це визначено й в засадничих документах зовнішньої політики, найбільш важливим для країни був і залишається європейський напрямок, курс на євроінтеграцію. Більшість експертів стверджують, що вступ до Європейського Союзу відповідає національним інтересам України (так – 72 %, скоріше так, ніж ні – 26%) (табл. 2).

Таблиця 2

Чи відповідає національним інтересам України вступ до Європейського Союзу?

	2008	2007
Так	72,2	76,5
Скоріше так, ніж ні	25,9	19,6
Скоріше ні, ніж так	0	3,9
Ні	0	0
важко сказати	1,8	0

Завершення процесу приєднання України до СОТ. Успішне завершення переговорного процесу в рамках приєднання до СОТ Україні, прийняття низку законопроектів створили реальні до вступу на початку 2008 року до Світової організації торгівлі. Після набуття членства в СОТ відкрилася перспектива створення Зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Проте позитивні очікування пов'язані з членством в Світовій організації торгівлі здебільшого не виправдилися. Експерти досить скептично оцінюють використання Україною можливостей, наданих вступом до СОТ, хоча кожний четвертій вважає, що про це зарано говорити – наслідки ще не проявилися повною мірою (Табл. 3).

Таблиця 3

Вступ України до Світової організації торгівлі

	Чи відповідає національним інтересам України вступ до Світової організації торгівлі?	Чи використала Україна можливості, надані вступом до Світової організації торгівлі?
	2007	2008
Так	80,4	5,5
Скоріше так, ніж ні	11,8	3,7
Скоріше ні, ніж так	3,9	55,5
Ні	3,9	11,1
важко сказати	0	24,1

У стосунках з НАТО Україна протягом 2007 р. виступала пасивним „кандидатом” і навіть не намагалася стати активним учасником міжнародних дискусій, що стосуються реформування євроатлантичного співтовариства. Напередодні парламентських виборів, зовнішньополітична проблематика традиційно ставала об'єктом політичних маніпуляцій та використовувалася для роздмухування міжрегіонального протистояння. Водночас, співпраця України з НАТО залишалася найбільш скоординованим напрямком. Безумовно, що Україна виросла з існуючого формату співпраці з Північноатлантичним альянсом. Рамки Інтенсифікованого діалогу для нас були вже затісні. Україна об'єктивно готова підняти рівень взаємодії з НАТО до Плану дій щодо членства. Це стало б логічним кроком, що відповідав би реальному стану та глибині нашого особливого партнерства з цим клубом. Для України запрошення до ПДЧ – це ще й питання серйозності намірів української влади реформувати державу згідно з найвищими європейськими стандартами. Адже ПДЧ на 90 відсотків є планом реформування української політичної, економічної, соціальної систем. І лише 10 відсотків припадає на безпекові, військові, ресурсні та правові питання. Проте, лист трьох від початку 2008 року активізував противників західного вектору розвитку України, зокрема, надання Україні Плану дій для членства в НАТО на саміті Північноатлантичного союзу в Бухаресті. Втім, дивно повелася керівник уряду Ю.Тимошенко намагалася всіляко уникати публічних виловлювань щодо Плану дій для членства і євроатлантичного курсу України, певно, керуючись вузькополітичними міркуваннями.

Важливим напрямом залишалася планомірна та цілеспрямована інформаційно-роз'яснювальна робота з широкого кола питань співробітництва України з НАТО. Наприкінці травня Кабінет Міністрів України затвердив Державну цільову програму інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції на 2008-2011 роки [5]. Варто згадати, що концепція цієї програми була підписана ще в листопаді 2007 року Віктором Януковичем. Імплементация цієї програми з виділенням адекватних ресурсів зробить внесок у покращення сприйняття НАТО. 2008 року інформаційна робота з українцями щодо НАТО нарешті якісно поліпшилася. До процесу інформаційної роботи долучається дедалі більше державних органів влади, передусім - Міністерство закордонних справ, Міністерство освіти і науки, Мінсім'ямолодьспорту, Держкомітет телебачення і радіомовлення та низка інших урядових і неурядових організацій.

Оптимістичні очікування рішень Бухарестського самміту альянсу, як і грудневої зустрічі міністрів закордонних справ не виправдилися. Хоча об'єктивно такі сподівання враховуючи зовнішні та внутрішні чинники, були практично безпідставні. Проте, в Заключній декларації Бухарестського самміту заявили ексклюзивне для НАТО положення, що країна яка навіть не отримала ПДЧ, стане членом альянсу. Мале місце бажання надалі зміцнювати політичний діалог та практичне співробітництво між Україною та Альянсом, що сприятиме продовженню демократичної трансформації України, досягненню цілей реформ та виконанню її міжнародних зобов'язань [6].

Під час засідання Північноатлантичної ради 2-3 грудня 2008 р. були підтверджені всі елементи рішень щодо України, прийняті главами держав та урядів країн-членів НАТО в Бухаресті. Відзначено, що Україна досягла прогресу, проте ще залишилося багато роботи, яку необхідно зробити. Тому прийнято рішення надавати й надалі допомогу Україні у впровадженні необхідних реформ на шляху членства в НАТО.

В Декларації ювілейного самміту НАТО в квітні 2009 року було в черговий раз зазначено, що стабільність та успішна політична і економічна реформа в Україні є важливими для євроатлантичної безпеки. Підтверджено домовленість, якої досягли в Бухаресті, що Україна стане членом НАТО. Без упередження щодо подальших рішень, які мають бути прийняті з питання ПДЧ, розробка Щорічних національних програм допоможе Україні просуватися вперед у здійсненні реформ. Щорічний огляд цих програм надасть можливість продовження здійснення уважного моніторингу прогресу України у проведенні реформ, які пов'язані з прагненнями набути членства в НАТО [7]. Проте, відкритим залишилося питання щодо співвідношення Щорічного цільового плану та Щорічної національної програми.

Двосторонні відносини. Мав місце прорив у політичному діалозі з США, але відчутне „пробуксовування” у економічних відносинах. Найбільш програшний напрям зовнішньої політики – це російський. На сьогодні РФ сприймається скоріше як „подразник”, ніж як пріоритетний напрямок зовнішньої політики. В останній рік свого другого президентського терміну Джордж Буш вперше відвідав Україну. Сполучені Штати в підписаній навесні

«Дорожній карті» двосторонніх відносин пообіцяли інтенсифікувати енергетичний діалог, в тому числі в рамках Двосторонньої робочої групи з питань енергетичної безпеки. Розглянуто можливість започаткування тристороннього діалогу з енергетичних питань за участю України, Сполучених Штатів та Європейського Союзу. Принципове значення і не лише для двосторонніх відносин, мало підписання 19 грудня 2008 р. Хартії про стратегічне партнерство України і Сполучених Штатів Америки. У Хартії наголошено на важливості двосторонніх відносин країн у сфері оборони, безпеки, економіки, торгівлі, енергетичної безпеки, демократії та культурного обміну. Цей документ мав на меті в умовах відмови в ПДЧ дати певний сигнал Росії. Ідеться про те, щоб відкинути заявку Москви на сферу впливу вздовж російських кордонів. Сполучені Штати, зокрема, зобов'язуються підтримувати Україну в її прагненні стати членом НАТО. Сполучені Штати хочуть допомогти економічному розвитку Криму, щоб зменшити економічний вплив майбутнього виведення звідти російського флоту[8].

Спостерігалось подальше погіршення **україно-російських відносин**. Добре відомі негативні і навіть агресивні заяви Кремля з приводу євроатлантичних намірів України. Вони чудово гармоніюють із низкою заяв і кроків державних та політичних діячів із Партії регіонів та інших партій. При тому українська дипломатія, спираючись на спільні європейські цінності, намагалася поводити себе толерантно і чемно. Проте, така позиція як в середині країни так і за її межами виглядала як прояв слабкості. На відносини з Росією суттєво впливала відсутність координації дій різних владних центрів. Якщо МЗС своєчасно реагувало на антиукраїнські дії російської влади, то Ю.Тимошенко пропонувала взагалі починати нові взаємини з «чистої сторінки». Ніхто не знаходить підстав говорити про рівноправне партнерство. Впливові та неупереджені експерти в останні місяці вказують на велику зацікавленість Москви у подальшій дестабілізації і внутрішньої, і зовнішньої політики України. Росія має для цього низку важелів: енергетична залежність України, російська військова присутність в Криму, агенти впливу Кремля у низці політичних сил в Україні, практично необмежена діяльність російських спецслужб, контроль над значними фінансовими та економічними активами в українському господарстві, контроль Кремля над частиною українських олігархів, проросійська налаштованість значної кількості населення півдня та сходу України. Головною подією минулого року, що вплинула на характер та масштаби оцінки загроз Україні постала серпнева п'ятиденна російсько-грузинська війна.

Україна вчасно відреагувала на проголошення Косово. В Заяві МЗС було зазначено, що майбутнє Косово і регіону в цілому – у європейській перспективі. Тільки у такий спосіб можна буде гарантувати збереження стабільності, недопущення насильства та забезпечення громадянського миру. Втім, Україна не визнала незалежності Косово, залившись на позиції підтримки відповідної Резолюції Ради Безпеки ООН № 1244. Як і більшість країн, Україна вважала, що ситуація навколо Косово не може бути прецедентом [9]. Те, що Україна не

визнала незалежності Косово, вона забезпечила себе від критики з боку Росії за невизнання Абхазії та Південної Осетії.

Україна опинилася сьогодні під двома зовнішніми пресами – фінансової кризи та енергетичного диктату. Ці зовнішні небезпеки держава може здолати, лише суворо координуючи свою внутрішню та зовнішню політику. Головною умовою цього може бути політична злагода національно-патріотичних сил і виважена політика партнерства з сусідами, які допоможуть не лише у фінансовій кризі, але й у диверсифікації енергопостачання. Така політика посилить довір'я та повагу до України і з боку стратегічних партнерів у світі. Дуже важливо, щоб більшість громадян у державі розуміла необхідність політичної консолідації і послідовного зовнішньополітичного курсу України та була зацікавлена в його реалізації.

Таким чином, зовнішньополітична діяльність країни намагалася сприяти зміцненню статусу України як держави, яка втілює ініціативну, зважену й результативну зовнішню політику. Проте, перманентні внутрішньополітичні суперечки завадили повною мірою все реалізувати. Безумовно, мали місце певні досягнення:

- приєднання нашої країни до Світової організації торгівлі;
- поглиблення партнерських стосунків зі Сполученими Штатами Америки;
- домовленість з Європейським Союзом щодо угоди про асоціацію;
- поглиблення діалогу між Україною і НАТО, започаткування Національних річних програм;
- поглиблення та покращення договірно-правової бази між Україною та іншими державами, зокрема, країнами "Великої сімки".

Україна не має альтернативи курсові на вступ до НАТО, і геополітичні зміни в регіоні не вплинули на цей стан, а лише загострили його. Від аксіоми про членство в НАТО як єдино можливий захист суверенітету України варто було переходити до розуміння того, що лише нація, свідома своїх інтересів, є найкращим гарантом незалежності власної держави.

Експерти вказали на наявність кількох центрів прийняття зовнішньополітичних рішень і відповідну боротьбу між ними.

Серед основних ризиків для української зовнішньої політики були:

- перебільшені очікування на швидке вирішення накопичених зовнішньополітичних завдань, особливо стосовно євроатлантичної та європейської інтеграції;
- низький економічний коефіцієнт корисної дії існуючої зовнішньополітичної моделі;
- неефективність дипломатичного менеджменту;
- слабка координація зовнішньополітичних кроків між різними органами державної влади;
- системне загострення україно-російських відносин;
- відсутність адекватної реакції на світову економічну кризу.

Залишалася проблемою досягнення взаємодоповнюваності зовнішньої та внутрішньої політики держави для ефективного реалізації стратегічних цілей

державної політики в цілому. Не вдалося досягти суспільного розуміння щодо того, що політика європейської та євроатлантичної інтеграції є політикою не стільки зовнішньою, скільки внутрішньою. Підсумовуючи, треба зазначити, що зовнішньополітичний курс України, в цілому, залишався незмінним і незворотнім. Позитивна тенденція якісних змін у сприйнятті нашої держави міжнародною спільнотою як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин не набули розвитку. Пріоритетними завданнями зовнішньої політики залишалися: всебічний захист прав та інтересів українського громадянина за кордоном, послідовна реалізація європейських та євроатлантичних прагнень нашої держави, дієвий політико-дипломатичний супровод зовнішньоекономічних інтересів держави. Посилення співпраці України з США, ЄС та НАТО зберігають для нашої держави історичний шанс увійти до цивілізованого світу.

Література

1 Зовнішня політика України: здобутки і проблеми / Рехало В.А., Шахов В.А. – К.: Знання, 2007 – 23 с.; Потехін О.В., Тодоров І.Я. Основні тенденції зовнішньої політики України у 2007 році // Зовнішня політика України – 2007: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г.М.Перепелиці. – К.: ВД «Стилос», 2008. – С. 33-54; Тодоров І.Я. Українська зовнішня політика Україна в 2007 році // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецький державний інститут штучного інтелекту. – 2008. - № 2. - С. 276-284 та інш.

2 Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>; Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>; Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua> та інш.

3 Новини Міністерства закордонних справ України. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>.

4 Десятий раунд переговорів з ЄС. Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.

5 Державна цільова програма інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції на 2008-2011 роки. Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.

6 Заключна декларація Бухарестського самміту. Офіційний сайт Організації Північно-Атлантичного Договору. - Режим доступу: <http://www.nato.int>.

7 Декларація саміту НАТО в Страсбурзі / Келіювілейному саміті НАТО 3 - 4 квітня 2009 Офіційний сайт Місії України при Організації Північно-Атлантичного Договору. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/missionnato>.

8 Новини Міністерства закордонних справ України. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>.

9 Там само.

The paper is devoted defines its main directions, proves the priority of the European and Euro Atlantic vector of this country's foreign policy of Ukraine.

В статъе рассмотрены основные направления внешней политики Украины, доказана приоритетность ее европейского и евроатлантического вектора.

**ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ОХОРОНИ
ДИТИНСТВА ТА МАТЕРИНСТВА (1939-1941 рр.)**

У статті на основі архівних матеріалів викладено окремі історичні аспекти становлення форм піклування про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської турботи в Україні в 1939-1941 рр. Розкриваються основні заходи держави щодо покращення їх стану здоров'я та матеріальному забезпеченню. Сформульовано негативні наслідки зростання дітей в дитячих будинках, зазначено нагальність розвитку сімейних форм виховання дітей. З'ясовано основні причини підвищення захворюваності дітей та методи розв'язання цієї проблеми державою.

Історія доводить той факт, що людський потенціал уявляє собою багатство будь-якої держави у світі. Однак, нажаль, в умовах соціально-економічної кризи це питання, особливо в Україні, досягає пікової гостроти. Відбувається деформація демографічного і соціального складу суспільства, яке негативно позначається на відтворенні трудових і мобілізаційних ресурсів, а також загрожує депопуляцією, старінням населення, зменшенням відсотка громадян молодого віку. Це може стати причиною серйозних політичних і соціальних наслідків. На цьому фоні збереження існуючого людського потенціалу, як головного багатства України є необхідною передумовою економічного, політичного, культурного та духовного розвитку України та це питання набуває особливого значення.

Турбота про стан здоров'я дітей та матерів, на сьогодні, є запорукою подальшого нормального функціонування держави, тому що перспективи її розвитку залежать від фізичного здоров'я, ідейного виховання та освіти підростаючого покоління.

У 1939 р. в колишньому СРСР утворилася надзвичайно складна політична та соціально-економічна ситуація, що негативно позначилася на становищі закладів охорони здоров'я, а також сприяло підвищенню показників смертності серед жінок-породилиць та дітей. Подібна ситуація склалася в Україні і сьогодні, що актуалізує тему цього дослідження, оскільки у світі в цілому надзвичайно гострою залишається проблема створення ефективного надання медичної допомоги дітям та матерям. Аналіз досягнень й помилок у сфері медичної допомоги цим категоріям населення у 1939-1941 рр. допоможе уникнути помилок у розв'язанні цієї проблеми і сприятиме створенню наукової картини перебігу підходів до практики лікування дітей та матерів.

Оскільки проблема надання медичної допомоги жінкам та дітям є недостатньо вивчена вітчизняними вченими, основним джерелом дослідження стали публікації у періодичних виданнях 1939-1941 рр., архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, державного архіву Донецької і Луганської областей, а також статистичні збірники, наукові праці [1,3,5,8,18].

Отже, недостатність спеціальних історико-педагогічних досліджень, присвячених наданню допомоги органами охорони здоров'я дітям і матерям

протягом 1939-1941 рр., лікувально-профілактичній роботі з ними в установах охорони дитинства та материнства, виявленню причини і тенденцій їх захворюваності зумовили вибір теми даного дослідження.

Мета дослідження полягає у розкритті основних тенденцій і закономірностей процесу лікування дітей та матерів в 1939-1941 рр. в Українській РСР та обґрунтуванні доцільності використання позитивного досвіду в сучасній практиці.

У процесі дослідження розв'язувалося завдання висвітлення основних шляхів, форм та засобів надання медичної допомоги дітям та матерям у 1939-1941 рр. та підготовка рекомендацій щодо шляхів вироблення ефективної системи надання медичної допомоги зазначеним категоріям у сучасних умовах.

Об'єктом дослідження виступають діти та матері, які потребували медичної допомоги протягом першого періоду Другої світової війни.

Предметом дослідження є діяльність органів охорони здоров'я по наданню медичної допомоги матерям та дітям у зазначений період.

В умовах Другої світової війни захист здоров'я та життя матерів та дітей уявляло собою особливо відповідальну і складну задачу. Це було пов'язано з повсюдним призивом до лав регулярної армії чоловіків, які змушені були полишити свої робочі місця на підприємствах, у зв'язку з чим жінки заміняли їх на трудовому фронті, що призводило до остаточного полишення дітей без уваги. Так, наприклад, тільки у Сталінській області до 1 липня 1941 р. жінки-домогосподарки замінили 4 тис. 267 шахтарів, які пішли на фронт [1].

Якщо оцінювати кількість дітей, яких було кинуте напризволяще, то потрібно зазначити, що кількість населення в СРСР за віком на 1939 р. становило 190 тис. 678 осіб, із якої дітей віком від народження до 15 років було 71 тис. 841 осіб [11, 36]. Щодо кількості жінок, які повинні були включитися в роботу, то їх за переписом населення станом на 1939 р. їх чисельність становила 21 тис. 107 осіб, тобто 52% від загальної кількості населення, із яких 34% мешкали у містах, а 66% у сільській місцевості. А вже на 1 січня 1940 р. загальна чисельність жінок по СРСР становила 101,1 млн. осіб, що становило 52,1% [9, 31-33]. Тому задля залучення до виконання планів та замовлень можливо було лише при умові доброго піклування про жінок-матерів, при створенні якомога кращих умов задля виконання нею материнських функцій, для виховання підростаючого покоління.

Влада поставила на порядок денний турботу про жінок-матерів, та дітей однією з першочергових своїх завдань. Це охоплювало усі сфери життя політичного положення жінки, умов праці і біта, організації медичної допомоги, виховання підростаючого покоління, укріплення основ сім'ї і таке інше.

Створення системи охорони материнства та дитинства проходило в декількох напрямках: по-перше, надання соціальної допомоги жінці-матері, контроль за дотриманням законодавчих актів, які торкалися захисту інтересів матерів і дитини; по-друге, розробка заходів по організації і здійсненню лікувально-профілактичної допомоги жінкам та дітям. Вдале здійснення запланованих заходів підкріплювалось державними асигнуваннями, які

виділялося на охорону здоров'я. Так, в 1940 р. на ці цілі було витрачено 22 млн. крб. Необхідно зазначити, що витрати державного бюджету на охорону здоров'я і фізичну культуру по СРСР на 1940 р. становили 9 млн.035 тис. крб., а по УРСР – 1 млн.555 тис. крб. [11, 72]. Якщо ж взяти окреме місто УРСР, то наприклад, у 1940 р. у м. Станіслав було відкрито 56 лікарень, 5 родильних будинків, 92 амбулаторії і поліклінік. 284 медпункти, сільських лікувальних закладів [10].

Особлива увага акцентувалася на укріпленні та розвитку сільської лікарняної дільниці і районної поліклініки. Постановою Раднаркому від 23 квітня 1938 р. і розроблене Наркомом охорони здоров'я СРСР «Положення про сільські лікарняні дільниці» сприяли подальшому покращенню медичної допомоги сільському населенню, розширенню мережі сільських лікарняних дільниць, яких на початок 1941 р. становило вже 13 358, а фельдшерських та фельдшерсько-акушерських пунктів – 40 тис.046. В ці роки була створена чітка система охорони материнства та дитинства з широкою мережею дитячих консультацій, кількість яких у 1940 р. по СРСР збільшилась до 8,6 тис. [17, 57, 58]. А по УРСР на 1940 р. жіночих та дитячих консультацій становила 1,4 тис., із загальної кількості ліжок (лікарняних та акушерських) для вагітних жінок і породилиць 35,0 тис. [11, 56].

Не дивлячись на такі плідні намагання медиків війна вносила свої корективи. Так починаючи з другого півріччя 1941 р., Міністерством охорони здоров'я країни, у зв'язку зі збільшенням чисельності поранених бійців та необхідності надання їм кваліфікаційної допомоги під шпиталі були переобладнані майже всі санаторії, будинки відпочинку, школи, клуби та інші більш-менш пристосовані споруди. До них спрямовувалися досвідчені лікарі і медичні сестри, що свою чергу відчутно відбивалося на наданні медичної допомоги цивільному населенню. [8,40].

Щодо введення в дію лікарень та поліклінік, то протягом трьох років третьої п'ятирічки (1938-1940 рр.) їх кількість становила – 28,7 тис. А вже на кінець 1940 р. по УРСР-2 тис.498 [11, 74,134].

Якщо звернути увагу на їх різновид, то потрібно зазначити, що таких як протитуберкульозних установ: диспансерів, пунктів, відділень (кабінетів) на 1940 р. по СРСР – 1 тис.687, по УРСР – 422, у тому числі диспансерів по СРСР – 554, по УРСР – 144. Кількість установ фельдшерсько-амбулаторної допомоги (фельдшерських, фельдшерсько-акушерських, акушерських та інших пунктів) на 1940 р. по СРСР становило 42 тис.857, а по УРСР – 8 тис.988 [11, 170, 177].

Збільшувалась і чисельність жіночих і дитячих консультацій. Так, наприклад, станом на 1940 р. по СРСР кількість жіночих та дитячих консультацій становило 6 тис.301 установа [11, 185]. До того ж потрібно зазначити, що найбільша кількість консультацій по УРСР припадала на Сталінську область – 157, а найменша припадала на Чернівецьку область, що пояснювалось високою розвиненістю промислового регіону [11, 209].

Також треба зауважити, що за роки сталінських п'ятирічок медико-санітарна мережа Сталінської області досягла найбільшого розвитку і розквіту. Підставою для цього було рішення 6 Сесії Верховної Ради УРСР і рішенням

СНК Союзу РСР – «Про розгортання мережі лікувально-профілактичних установ». По прийнятому плану вони повинні були розгорнути 10308 лікарняних ліжок /місто, село/, що становило забезпечити ліжковим фондом на 1 тис. На селян на 4,6 ліжка /в 1940 р. – 6,3/. На початок 1941 р. область мала: 2420 усіх видів медико-санітарних установ, у тому числі: тублікарень – 12 на 354 ліжка, пологових будинків – 50 на 944 ліжка, дитячих лікарень – 12 на 900 ліжок, дитячих ясел – 429 на 20123 ліжка, амбулаторно-поліклінічних установ – 550 на 2020 лікарняних прийомів, лікарських і фельдшерських пунктів при підприємствах – 365. [6, 2-7].

Медична мережа оснащена всіма новітніми досягненнями науки і техніки, це: рентгенапаратурою, всіма видами фізіотерапевтичної апаратури, забезпечували висококваліфікаційну, спеціалізовану, як стаціонарну, так і поза лікарняну допомогу трудівникам Донбасу. Пропускна можливість стаціонарної та позалікарняної мережі за 1940 р. визначалася: стаціонарними установами було обслуговано – 413 тис. хворих, поза лікарняними установами – 14314,0 тис. хворих.[6, 3].

Також розширювалася мережа медичних закладів по охороні здоров'я матері та дитини у Волинській області, а саме самостійних родильних будинків – 7, на 140 ліжок, хат-родильень -5, фельдшерських пунктів 44 [21]. Всього ж кількість ліжок (лікарняних і акушерських) для вагітних і породиль на кінець 1940 р. по УРСР становило 35 тис.338, із загальної кількості яких переважна більшість припадала на Донецько-Придніпровський район – 17167, а найменша на Чернівецьку – 231 [16,492]. Чисельність койкомісць (лікарняних і акушерських) для вагітних жінок і породильниць в СРСР на 1940 р. становило – 147 тис. 132, а по УРСР – 35 тис. 055 [11, 188].

Щодо ситуації на інших територіях, то у Тернопільському воєводстві працювало 127 лікарень, поліклінік і амбулаторій, в яких 272 лікаря, 2 родильні будинки на 50 ліжок, 2 будинки санаторії на 100 ліжок, 7 туберкульозних, 50 фельдшерсько-акушерських пунктів, 14 молочних кухонь і 3 молочно-контрольних пунктів, 1 дизенфікаційна і 18 санітарних станцій, 32 консультацій тощо [19, 1].

У зв'язку з воєнними діями дуже складною була ситуація з укомплектуванням медичного персоналу. Так, чисельність спеціалістів-лікарів та середнього медичного персоналу, які обслуговували установи охорони здоров'я материнства та дитинства на 1940 р в СРСР становило: педіатрів – 19,4 тис. осіб, а по УРСР – 4 тис.243, акушерів-гінекологів – 10,6 тис. а по УРСР – 2 тис.528 осіб, акушерок – 68,1 тис., фельдшерів-акушерок – 12,8 тис. [11, 84;87;187]. Щодо кількості медичного персоналу на селі, то ситуація була ще гіршою. Так, наприклад, в Волинській області станом на липень місяць 1940 р. із 1087 акушерок тільки 4 працювали на селі [19, 4].

Дуже гостро постає питання збільшення народонаселення в СРСР. Це було пов'язано з тим, що не дивлячись на активну боротьбу з дитячою смертністю, її кількість на 1913 р. становила 30,2 тис. осіб, а на 1940 р. по СРСР – 18,1 тис. осіб на 1 тис. із чисельності померлого населення. Кількість дітей, які померли у віці до 1 року, на 1 тис. тих хто народився становила в 1913 р.–273 осіб, а в

1940 р.–184 особи. Проаналізувавши ці показники потрібно зазначити, що у порівнянні з дореволюційним періодом смертність скоротилася майже в 7 разів. Кількість немовлят у 1940 р. на 1 тис. осіб становила 31,3 [11, 10, 40].

Було збільшено державні витрати на виплату допомоги матерям і на обслуговування дітей по СРСР, яке становило в 1940 р. 6 млрд. крб., із яких: на виплату допомоги багатодітним та самотнім матерям – 1,2 млрд., на сплату по вагітності та пологам і на предмети догляду та годування дитини – 0,6 млрд. крб. [11, 187]. Не залишалися поза увагою психічнохворі вагітні та породилиці, для яких виділялося 113,5 тис. ліжок [17, 96].

Особлива акцент робився на лікувально-профілактичну допомогу дітям. Необхідно згадати, що перші дитячі поліклініки з'являються ще в СРСР в 1935 р. А вже в 1940 р. в СРСР їх нараховувалось вже більш ніж 8 тис. жіночих і дитячих консультацій. Чисельність ліжок для хворих дітей становило майже 90 тис. По СРСР відкривалися нові родильні будинки, будувалися нові лікарні, поліклініки, дитячі садки, санаторії, літні школи. З кожним роком покращувалось якість медичного обслуговування дітей. Перед війною в державі працювало 19,4 тис. педіатрів, 10,6 тис. акушерів-гінекологів, 68,1 тис. акушерок [22, 198].

Відповідно до заходів у сфері охорони здоров'я підрастаючого покоління країни, що проводилася в лікувально-профілактичному і санітарно-епідемологічному напрямках, зростаюча мережа дитячих і підліткових установ вимагала підготовки кваліфікованих лікарів.

Кількість лікарів - педіатрів по УРСР станом на 1940 р. 3 тис.861. Кількість установ по УРСР, які надавали амбулаторну допомогу дітям 1 тис.630. Кількість ліжок для дітей в лікарняних установах загальна кількість становила по УРСР 14 тис.415, із яких неінфекційних -8177, інфекційних-5219, для хворих туберкульозом-719, кількість ліжок в будинках дитини та будинках матері і дитини-7658 [11, 117].

В основу лікувально-профілактичної допомоги дітям були покладені три організаційних принципи: 1) повне охоплення висококваліфікованою лікувальною і профілактичною допомогою дітей усіх віків; 2) невіддільність медичного обслуговування в школах від загальних задач поза лікарняної та лікарняної допомоги дітям; 3) тісний зв'язок виховно-освітніх і оздоровчих заходів. Здійснення всіх цих заходів покладалося на лікарів-педіатрів. У 1938 р. Народним комітетом охорони здоров'я було затверджено "Положення про роботу лікаря-педіатра в навчально-виховних установах", яким визначалися зміст роботи, права й обов'язки лікаря, що обслуговує дитячу установу.

Відповідно до цього положення, лікарю ставилися в обов'язок поглиблене обстеження стану здоров'я дітей, проведення оздоровчих заходів загального й індивідуального характеру, а також санітарний контроль за змістом приміщень. Дільничними лікарями та медичними сестрами організовувалось медичне обслуговування дітей в дитячих будинках і школах.

Лікарі відвідували дитячі садки 2-3 рази на тиждень, а медичні сестри – щодня. При школах організовувались медичні кабінети, 2 рази на рік повинен був проводитися поглиблений медичний огляд. Однак в медичних кабінетах

при школах у ряді випадків було відсутнім обладнання, медичні огляди не проводилися, і звичайно медичне обслуговування школярів здійснювалось по місту помешкання. Саме з цієї причини школи протягом всієї війни були джерелом інфекції та антисанітарії.

На шкільну санітарну службу були покладені проведення попереджувального і поточного санітарного нагляду за дитячими установами, організація системи протиепідемічних і комплексу оздоровчих заходів. О.В. Мольков писав: "...Шкільний педіатр і шкільний санітарний інспектор складають у справі виховання кооперацію, у якій кожний знає і робить свою справу" [22, 48].

Значні зміни відбулися і в спеціалізації лікарняних ліжок. Так, наприклад, для дітей хворих на туберкульоз виділялося на 1940 р. 5,3 тис. ліжок, а для інфекційнохворих дітей – 31,9 тис., для неінфекційних хворих дітей – 52,5 тис. ліжок. [17, 96]. Кількість дитячих санаторіїв (у межах сучасних границь) СРСР станом на 1939 р. нараховувалось 972 [11, 223].

Турбота про здоров'я дітей - це не тільки забезпечення їх правильними санаторно-гігієнічних умов життя, лікування у випадку захворювання, але й висококалорійне харчування. Керівництво, центральні органи охорони здоров'я неодноразово звертались до цього питання. Необхідно зазначити, що з початком війни держава приймає рішення про введення карткової системи.

Задля калорійного харчування за розпорядженням Раднаркому УРСР гігієністами Українського науково дослідного інституту харчування було розроблено основні норми харчування для населення [20, 8]. Забезпечення населення за групами і категоріями визначалися не тільки в залежності від характеру виконання роботи, віку та інших факторів, які впливали на фізіологічну потребу організму, але й з урахуванням значення цієї роботи для народного господарства, для оборони, для держави та були зафіксовані в спеціальному довіднику. Згідно з цими нормами діти до 12 років було віднесені до четвертої категорії, які отримували до окупації: хліба – 400 г на добу, цукру і кондитерських виробів 600 г на місяць [16, 28]. До того ж, відкривалися молочні кухні, які надавали можливість поповнити раціон малюків. Так, наприклад, у Тернопільському воєводстві було відкрито 14 молочних кухонь і 3 молочно-контрольних пунктів [19, 1].

Важкі умови воєнного часу призвели до того, що хліб випікався із суміші ячмінного, житнього і вівсяного борошна – не просіяної і маючої у своєму складі велику кількість вівсяного лушпиння, що призвело до шлунково-кишкових захворювань серед дітей. При такому положенні з забезпеченням дітей харчуванням високі показники дитячої захворюваності і смертності на протязі всіх років не викликають здивування. [12, 114].

Охорона дітей та жінок потребувала високої пильності, що було не можливим в умовах війни. Тому, усілякі організації намагалися надавати будь-яку допомогу. Так, наприклад, організація Червоного Хреста, яка мала свої відділення по всій області, надавала свою матеріальну та моральну допомогу потерпілим. Організація Червоного Хреста проводила активну роботу серед дітей-інвалідів, дітей шкільного віку, матеріально допомагала дитячим садкам,

яслам, на обслуговування яких було виділено 4,2 млрд. крб. Кількість міст у постійних дитячих яслах на 1940 р. становила 859,5 тис., а по УРСР-161,3 тис. Кількість дитячих садків станом на 1940 р. по ССРСР – 23 тис.999, а по УРСР – 3 тис.384, кількість дітей у яких становила відповідно 1171,5 тис по ССРСР, а по УРСР – 172,2 тис. [11, 187; 195; 204]. Однак існують і інші показники по кількості дітей, які перебували у постійних дитячих яслах на кінець 1940 р. по УРСР – 146,9 тис. осіб, із яких переважна більшість припадала на Донецько-Придніпровський район -82,6 тис. осіб, а найменша на Південний район – 29,8 тис. дітей [16, 494].

Щодо введення в дію дитячих ясел і дитячих садків, то протягом трьох років третьої п'ятирічки (1938-1940 рр.) кількість дитячих ясел – 138,3 тис. міст, дитячих садків – 98,4 тис. міст. Станом на 1940 р. по ССРСР кількість постійних дитячих ясел становила 859 тис., а кількість дітей у них 1 тис.172 тис. [11,74, 185].

До активної участі в охороні дітей та жінок залучалась і Сталінська дитяча лікарня, яка змоглавилікувати і підняти на ноги багатьох дітей та жінок. Колектив лікарні організовував спеціальні конференції, які стосувалися планів на покращення становища жінок та дітей. Запроваджені плани реалізовувалися швидкими темпами.

У тяжкому стані знаходились дитячі будинки, які намагалися надати дітям усе необхідне. Однак, за орієнтованими підрахунками Наркому СРСР станом на 1940 р., задля повного утримання однієї дитини віком до 4-х років в дитячому будинку потрібно було витратити 2 тис.094 крб. на рік [19, 23]. Задля покращення харчування цих дітей їм надавалася допомога шефами різних установ. Так, наприклад, Маріупольським міським комітетом Червоного Хреста в 1945 р. було відраховано 35 тис. крб., 800 кг пшениці, 4 т картоплі, 1,5 т кукурудзи, 11 т із них овочів, 45 кг фруктів, 50 кг борошна, 18 кг квасолі, 30 л рослинної олії, 2 барана, 23 курки та багато іншого [6, 15].

Дуже гостро стояло питання забезпечення дітей-сиріт промисловими товарами. Підтвердженням цього факту, може слугувати дані по Сталінській області, які засвідчують про те, що на початок Другої світової війни на 5102 дитини є лише 12 тис.460 простирадл та ковдр, які на 50 % потребували негайної заміни. В деяких будинках області було тільки по одному комплекту ліжкової та натільної білизни, що в окремих випадках призводило до антисанітарії та захворюваності дітей на коросту [5, 20].

Війни наклала тяжкий відбиток на родинне виховання дітей: мільйони жінок перебували в лавах армії, залучалися до виконання різних фронтних замовлень, ставали сандружинницями, брали активну участь у групах самозахисту. Тож, часто-густо діти залишалися без належного догляду, лише під наглядом людей похилого віку або були зовсім покинуті напризволяще. Тут на допомогу приходили працівники освіти: вчителі шкіл виявляли батьківське піклування за дітьми фронтників: відвідували дітей, закріплених за ними дільниць, проводили навчальні заняття, ігри, допомагали по господарству.

Утім цього було замало. З метою поліпшення скрутного становища родин фронтників на допомогу державі прийшли трудівники міст і сіл Донбасу. За

покращення їхнього матеріального становища, на промислових підприємствах організовувалися нові підсобні господарства. Для інвалідів, хворих, вагітних жінок та тих, що годували немовлят були відкриті їдальні. Були також створені численні заводські і фабричні фонди допомоги. З родинами військовослужбовців місцева влада і керівники підприємств підтримували постійний зв'язок: з'ясовувалися їхні потреби; надавалася допомога грошима, харчами, одягом, взуттям, пальним, а також в ремонті квартир, влаштуванні дітей у дитячі заклади.

Турботу про дітей виявляли і профспілкові організації та жіночі комітети. Жінки – активістки допомагали дітям фронтовиків у навчанні, організації дозвілля.

Не стояв у цій справі осторонь і комсомол. У другій половині 1941 р. ним було засновано Фонд допомоги дітям фронтовиків. Газета «Комсомольська правда» (№ 160180) оголосила молодіжний поточний рахунок для надання допомоги дітям фронтовиків та постраждалим від фашистських окупантів [13]. На цей рахунок надходили кошти, зібрані юнаками і дівчатами підприємств, установ, колгоспів і радгоспів. Сюди ж надходили зароблені ними гроші на недільниках, декадниках, місячниках, а також добровільні внески їхніх одноденних заробітків. Водночас молодь збирала для дітей одяг, білизну, взуття, іграшки тощо. У свою чергу, війна змусила дітей цього часу швидко подорослішати: вони надавали посильну допомогу колгоспам і радгоспам, активно працюючи на полях і на тваринницьких фермах. Тільки завдяки праці школярів і молоді Ворошиловградської області за перший рік війни було зібрано 8 618 крб. для Фонд оборони держави [14, 67-68].

За турботу діти намагалися віддячити своїм опікунам. Задля скорішої перемоги над ворогом вони проводили збір металобрухту: їхніми силами лише в Сталінській області протягом 2,5 місяців війни було зібрано понад 40 тис. т металобрухту, згодом переплавленого для виробництва військової техніки та озброєння [7]. В Маріупольському районі в 1943 р. комсомольцями було організовано їдальню на 500 сиріт, а в Макєєвці, Горлівці, Слов'янську та інших містах безкоштовне харчування отримували близько 6 тис. дітей-сиріт. Постійно проводився збір молоді коштів до фонду допомоги дітям-сиротам коштів на суму 2млн.крб. і 1 тис.735 ц продовольства [12, 279].

Таким чином, дослідивши питання надання лікувально-профілактичної допомоги державою матерям та дітям України в 1939-1941 рр. автор доходить висновку про те, що в зазначений період воно було недостатнім, а якість лікування було дуже низькою. Причини подібного положення полягали в тому, що основна увага органів охорони здоров'я була зосереджена на наданні медичної допомоги воїнам Червоної армії. Лікувально-профілактична допомога матерям та дітям відсувалася на другий план. До того ж цивільна медицина відчувала нестачу фінансових коштів, лікувальних препаратів, обладнання і кадрів, що й ускладнювало надання медичної допомоги матерям та дітям в період з 1939 по 1941 рр.

Література

1. Ворошиловградская правда. – 1941. – 13 августа.
2. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення України (1943-1945). – К.: Наукова думка, 1995. – 83 с.
3. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 324 с.
4. Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей в роки Великої Вітчизняної війни. / УІЖ. – 1975. - №3. – С.58-62;
5. ДАДО, ф.326, оп.1, спр.1463.
6. ДАДО, ф.4856, оп. 1, спр. 1.
7. Донбасский отпор. – 1941. – 19 сентября.
8. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Донецк, 1982. – 308 с.
9. Женщины и дети в СССР. Статистический сборник. М.: Статистика, 1969. – 312 с.
10. За Радянську Україну. – 1940. – 31 грудня.
11. Здравоохранение в СССР. Статистический сборник. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР., 1960. – 272 с.
12. История рабочих Донбасса. В 2-х т. Т. 2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму / Редкол. 2-го т.: А.В. Лихолат (отв. ред.) и др. – К.: Наукова Думка, 1981. – 512 с.
13. Комсомольская правда. – 1941. – 29 августа.
14. Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) Сборник материалов и документов. – Донецк, 1969. – 374 с.
15. Митерев Г.А. Народное здравоохранение за 25 лет Советской власти. – М.: Воениздат, 1942. – 115 с.
16. Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972. – 530 с.
17. Теоретические и организационные основы советского здравоохранения. Петровский Б.В., Виноградов Н.А. М.: Медицина, 1966. – 664 с.
18. ЦДАГО, ф.1, оп.23, спр.775.
19. ЦДАГО, ф.1, оп.23, ч.1, спр.33.
20. ЦДАГО, ф.1, оп.30, ч.1, спр. 223.
21. Червоний прапор. – 1940. – 8 серпня.
22. 50 лет советского здравоохранения 1917-1967. Петровский Б.В. – М.: Медицина, 1967. – 280 с.

В статье на основе архивных материалов раскрыто отдельные исторические аспекты становления форм опеки над детьми-сиротами и детьми, лишенных родительской опеки в Украине в 1939-1941 гг. Раскрываются основные методы государства по улучшению их состояния здоровья и материального положения. Сформулированы негативные последствия воспитания детей в детских домах, определяется необходимость улучшения воспитания детей в семье. Определены основные причины повышения заболеваемости детей и методы решения этой проблемы государством.

In article on the basis of archival materials it is opened separate historical aspects of formation of forms of guardianship over children-orphan and children, deprived of parental guardianship in Ukraine in 1939-1941 the basic methods of the state on improvement of their state of health and a financial position reveal. Negative consequences of education of children in children's homes are formulated, necessity of improvement of education of children for a family is defined. Principal causes of increase of disease of children and methods of the decision of this problem are defined by the state.

**ТУРЕЦКО-ЕГИПЕТСКИЙ КРИЗИС 1831-1833гг.
И ФРАНЦУЗСКОЕ ВЛИЯНИЯ В ЕГИПТЕ**

В данной статье исследуется одно из направлений ближневосточной политики Франции – политика в отношении Египта в период турецко-египетского противостояния 1831-1833гг.

На сегодняшний день Ближний и Средний Восток является важным геополитическим плацдармом, где происходит острая борьба взглядов на региональном и внерегиональном уровнях по вопросам будущего территориального устройства государств, отработке подходов к решению наиболее острых проблем политики. Всё это является, как следствием колониального прошлого, так и усиливается существующими противоречиями регионального уровня, которые время от времени обостряются порой перерастая в серьёзные конфликты далеко выходящие за пределы Ближнего и Среднего Востока.

Изучение колониального прошлого государств Ближнего и Среднего Востока, на наш взгляд, в значительной степени может облегчить процесс решения ближневосточных проблем. Вопросы, связанные с международными отношениями в Ближневосточном регионе освещены в работах таких отечественных и зарубежных исследователей как: К.М.Базили, Н.Н. Муравьёв, А. Н. Муравьёв, В.Н.Виноградов, В.П. Георгиев, Н.А.Дулина, Т.В.Еремеева, О.И.Жигалина, А.Дебидур, Н.С.Киняпина, Е.Лавис, А.Д.Новичев, М.Н. Тодорова, А.Рамбо, М.С. Андерсон, Ч.Вебстер, Ф. Бейли, Дж. Морриот, Ф.Мозели, В.Пюрьи, Ф.Родки, М.Сабри и др.[1]. В тоже время, формирование политики Франции в отношении стран Ближнего и Среднего Востока является темой малоисследованной. В данной статье исследуется одно из направлений ближневосточной политики Франции - политика в отношении Египта в период турецко-египетского противостояния 1831-1833гг.

После падения империи и реставрации Бурбонов, вопрос о покорении Египта более чем на десятилетие отошёл на задний план. Такое изменение позиции Парижа было связано с тем, что в годы реставрации правительство Людовика XVIII (1755-1824) было всецело поглощено решением внутренних проблем. Нестабильное положение в самой Франции не позволяло правительству Людовика XVIII организовывать далёкие и дорогостоящие военные экспедиции. И хотя вопрос о завоевании Египта со времён Наполеона не только не утратил своей важности, но и приобрёл в 20-х г. XIX в. ещё большую актуальность, обусловленную возростающей зависимостью развивавшейся французской промышленности от источников дешёвого сырья и новых рынков сбыта, Людовик, пришедший к власти благодаря английским субсидиям и русским штыкам, не желал из-за Египта портить отношения ни с Лондоном, ни с Петербургом.

После смерти Людовика XVIII и восхождения на французский престол Карла X (1757-1836) внешнеполитическая линия Версаля изменилась.

Стабилизировав положение в стране, правительство Карла X взяло курс на сближение с Россией с целью ослабления международного влияния Англии. Глава французского кабинета князь О.Ж.А.Полиньяк (1780-1847) понимал, что для интенсивного экономического развития Франции необходимы колонии. По его мнению, захват новых "заморских территорий" не только позволил бы правительству улучшить экономическую ситуацию в стране, но и поднял бы репутацию Бурбонов среди воинственно настроенной французской буржуазии [2;55].

Распространение подобных настроений в стране побудило Карла X в конце своего правления осуществить завоевание Алжира. В 1830 г. французские войска захватили столицу этой страны [3;18]. Это событие было встречено в Лондоне с тревогой, поскольку англичане очень не желали усиления французских позиций на Средиземном море. К тому же Полиньяк лелеял мечту о франко-русском разделе Турции и захвате Францией Египта, что совершенно противоречило политике статус-кво, основы которой закладывались в этот период Уайтхоллом.

Однако планам Полиньяка не суждено было осуществиться – в июле 1830 г. во Франции произошла революция, в результате которой династию Бурбонов сменила Орлеанская монархия Луи-Филиппа (1773-1850). Новое правительство с первого дня своего существования в значительной степени нуждалось в укреплении своего международного положения и всячески заискивало перед Великобританией, недвусмысленно давая понять о своей готовности пойти на разного рода уступки [3; 11-13; 4;104].

Неудивительно поэтому, что английский кабинет признал Луи-Филиппа французским монархом. Вместе с тем, это признание стоило Франции существенных уступок в пользу англичан по многим внешнеполитическим вопросам. Так, ради сохранения "сердечного согласия" с Англией Луи-Филипп приостановил завоевание Алжира, а также пошёл на уступки в бельгийском и испанском вопросах [3;40-117]. Как видим, поддержание "сердечного согласия" между двумя державами было отнюдь не выгодно для Франции, игравшей роль "младшего партнера" и, более того, не исключало острых англо-французских противоречий, особенно в области колониальной политики. Как и ранее, камнем преткновения между Версалем и Вестминстером был Египет.

Французские промышленники и коммерсанты намеревались установить свой контроль над Египтом и были недовольны "умиротворительной" проанглийской политикой кабинета Казимира Перье. Торговая и промышленная буржуазия Франции к этому времени уже пользовалась преобладающим положением в Турции и Египте и не желала его терять.

Не имея в этот период возможности для оккупации Египта, Франция оказывала помощь египетскому паше – Мухаммеду Али, предоставляя ему денежные займы, поставляя оружие и направляя квалифицированные военные кадры [5;130]. Парижские университеты открывали двери для египетских и турецких студентов, прививая им, наряду со знаниями в гуманитарных и точных науках, любовь ко всему французскому. Оказывая подобную

поддержку Мухаммеду Али и инвестируя значительные средства в экономику Египта, Франция рассчитывала подчинить эту страну своему влиянию.

Вскоре политико-экономические связи Франции с Египтом стали настолько тесными, что Париж влиял уже не только на характер и объём египетского экспорта и импорта, оснащение армии и флота, но и на формирование внешней политики Каира.

Используя, таким образом, вновь приобретенный плацдарм на берегах Нила, французские правящие круги пытались разрешить свои собственные проблемы на Востоке. Так, ещё Карл X в последние годы своего правления пытался использовать армию египетского паши для осуществления похода в Алжир [6;144]. Руководствуясь собственными же интересами, Франция активно поддерживала Мухаммеда Али в его стремлении утвердить своё влияние на Западном побережье Малой Азии. Переход Сирии, Киликии и Измира под власть сильного и дружественного Кэ д'Орсе правителя давал французам шанс ещё больше распространить своё влияние в Леванте [7;51].

Разумеется, подобная активность Франции на берегах Нила не могла не вызывать противодействия со стороны Англии, чья восточная политика предусматривала поддержание интегритета Османской империи. Защищая подступы к Индии, англичане оказывали сопротивление всеми возможными способами, значительно ограничивая степень французских амбиций в отношении Египта. Кроме того, стойкие симпатии египетского правителя к Франции и усиление его власти при поддержке последней, вызывали обоснованные опасения не только в Лондоне, но и в Петербурге. Николай I (1796-1855) полагал, что в случае мятежа Мухаммеда Али, который не замедлит поддержать Франция, центробежные тенденции охватят и другие части Порты, что "вызовет всеобщее недовольство, возродит надежды янычар и подготовит Османской империи роковую катастрофу" [Цит. по: 8;205]. В Петербурге имели все основания считать, что если Мухаммед Али разрушит Османскую империю, на её обломках он создаст новое государство, политика которого, по большей части, будет формироваться в Париже. В этом случае у России был бы сосед "сильный и победоносный вместо соседа слабого побеждённого", что отнюдь не отвечало интересам этой державы на Востоке. "Завоевание Турции Мухаммедом Али, – говорил министр иностранных дел России К.В.Нессельроде, – могло бы возродить новые силы в этом упадающем царстве и отвлечь внимание и силы наши от дел Европы..." [Цит. по: 9;2]

Между тем, существовало ещё одно обстоятельство, в значительной мере определявшее позицию России в этом вопросе – страх Николая I перед усилением влияния на Ближнем Востоке ненавидимой и презираемой им Июльской монархии, которую царь был вынужден признать лишь в угоду Великобритании.

Таким образом, к началу 30-х г. XIX в. у Франции в ближневосточном регионе определились два основных соперника – Англия и Россия, столкновение с которыми было неизбежно, и вскоре переросло в открытый конфликт. Разжигание Кэ д'Орсе честолюбивых амбиций Мухаммеда Али

подталкивало последнего к борьбе за отделение Египта от остальной части Османской империи.

Поводом к конфликту послужил отказ султана Махмуда II (1784-1839) выполнить данное им Мухаммеду Али обещание передать последнему под управление Сирию и Крит, в качестве возмещения за помощь, оказанную египетскими войсками в подавлении греческого восстания. В 1831 г. египетский правитель официально заявил о своем выходе из подчинения султану и направил войска в Южную Сирию [10;63]. Вначале мятеж египетского паши воспринимался в Европе как внутренняя проблема Турции и не вызывал в европейских столицах особого беспокойства. Однако, по мере того, как турецкие войска терпели поражение за поражением, а Мухаммед Али всё более откровенно выдвигал свои требования, становилось ясно, что война египетского паши против султана далеко выходит за рамки внутренних проблем Стамбула и даже может привести к падению Османской империи. Поскольку же судьба Порты уже давно стала одной из наиболее острых международных проблем, турецко-египетский конфликт вовлѣк в дипломатическую борьбу, в этой или иной степени, практически все великие державы.

В битве при Конии, состоявшейся в декабре 1832 г., сын Мухаммеда Али генерал Ибрагим-паша практически полностью уничтожил турецкую армию. Прямая угроза расчленения Османской империи вынудила Махмуда II экстренно обратиться за помощью к европейским державам. Однако лорд Пальмерстон, возглавлявший в то время внешнеполитическое ведомство Великобритании, не проявлял склонности к оказанию поддержки, поскольку в то время еще не определился с тем, чью сторону следует принять в начавшемся противостоянии [11;282]. И хотя в конечном итоге глава Форин-оффиса пришѣл к убеждению, что в сложившейся ситуации, "в интересах всей Европы, и Великобритании прежде всего", следует оказать поддержку Махмуду II в его борьбе против мятежного вассала, с отправкой средиземноморской эскадры к берегам Стамбула он не торопился [12;85].

Официальная позиция Лондона в отношении турецко-египетского конфликта была несколько прояснена в депеше Форин-оффис от 5 декабря 1832 г., адресованной английскому поверенному в делах в Стамбуле Мандевиллю, которому было предписано выразить глубокое сожаление британского правительства по поводу "агрессии Мухаммеда Али". Но в тоже время добавлялось, что для оказания реальной помощи Турции существуют "серьезные затруднения" [13;349].

"Затруднения" определялись, прежде всего, позициями Франции и России, связывать с которыми свои действия дипломаты с Даунинг-стрит отнюдь не собирались. Как следствие, кабинет Ч.Грея (1764-1845) отказал султану в просьбе о помощи. Вместе с тем в Петербурге крайне не желали разрушения Османской империи, и были готовы реально помочь, не ранее, однако, чем от Порты будет получено официальное обращения о помощи [13;349].

Позиция французского кабинета Перье в отношении турецко-египетского конфликта была неоднозначной. С одной стороны, Июльская монархия не

имела ни малейших намерений помогать султану в борьбе с пашой, так как это противоречило интересам французской буржуазии, давно облюбовавший Египет и Сирию как будущую сферу своего влияния. Поэтому после формальной попытки примерить конфликтующие стороны, (предпринятой, впрочем, лишь после появления русской военной эскадры в Босфоре), французский посол в Турции адмирал Руссен заявил султану, что несмотря на всё своё желание оказать помощь Порте, "Франция не может предложить ни флота, ни сухопутных войск" [13;354].

Более того, Руссен сделал неожиданный для султана вывод, заявив о том, что в сложившихся условиях "нет другого средства предотвратить катастрофу, кроме как пойти на все условия Мухаммеда Али, какими бы жестокими они не были" [13;354-355]. С другой стороны, в Париже не желали допустить усиления в Стамбуле позиций любой другой европейской державы, в особенности России. Поэтому, когда Махмуд II, оказавшись в отчаянном положении, официально обратился за помощью к Николаю I, а российские боевые корабли появились в Босфоре, французское министерство иностранных дел во главе с генералом Себастиани обратилось к Османскому Дивану с просьбой об удалении русских судов из пролива, не обещая, вместе с тем, какой-либо поддержки взамен [2;191]. После того, как эта просьба не была выполнена, Париж предпринял попытку договориться с Лондоном о совместных дипломатических действиях против России. Однако, учитывая тот факт, что ни одна из держав не была расположена к открытому конфликту с Петербургом, дипломатические манёвры министерств Пальмерстона и Себастиани не принесли желаемого результата. В итоге, оставшись в безвыходном положении, Махмуд II вынужден был принять военную помощь от России [13;405].

Окончательное урегулирование конфликта, состоявшееся 5 мая 1833 г., и зафиксированное подписанием Кютахийского соглашения между султаном и египетским пашой, не могло привести к длительному миру, поскольку не устраивало ни одну из сторон. С одной стороны, Махмуд II не мог примириться с потерей значительной части своих владений и лелеял мысль о реванше. С другой стороны, паша Египта не добился главного – полной независимости от своего суверена. В силу определенных причин, Кютахийское соглашение не устраивало также ни Францию, ни Великобританию. Как видим, новое военное столкновение являлось лишь вопросом времени, и как впоследствии оказалось, очень недолгого.

Однако настоящую тревогу в Лондоне и Париже вызвало заключение в Константинополе 8 июля 1833 г. сроком на восемь лет русско-турецкого союзного договора, известного под названием Ункяр-Искелесийского. Согласно условиям этого документа, Турция и Россия обязывались согласовывать свои действия "касательно всех предметов, которые относятся до их обоюдного спокойствия и безопасности" и помогать друг другу в случае нападения третьей державы. Николай I обязывался, "согласно правилам охранения и взаимной защиты", прийти на помощь Порте сухопутными и морскими силами. В секретной статье говорилось о предоставлении военной поддержки России, которая сводилась к закрытию Дарданельского пролива для

иностранных военных судов по требованию Петербурга [Цит. по:14;115-119]. По своей сути это был оборонительный русско-турецкий союз, однако для Франции, как и для Англии, он являлся тревожным фактом усиления влияния России в Османской империи.

Тем не менее, в целом результаты турецко-египетского конфликта для Франции были благоприятными. Во-первых, Франция не утратила свои позиции в Стамбуле. Во-вторых, переход Сирии Киликии и Крита под власть дружественно настроенного к Парижу Мухаммеда Али значительно расширял сферу политического и экономического влияния Франции на Ближнем Востоке. В-третьих, Июльской монархии, положение которой было достаточно шатким, удалось не только избежать открытой конфронтации с Великобританией, но и заручиться поддержкой последней в борьбе против России. В-четвёртых, Ункяр-Искелесийский договор привёл к обострению англо-русских отношений, что также было в интересах Парижа.

Однако, наряду с этими благоприятными для Версаля, обстоятельствами существовало и одно неблагоприятное. Турецко-египетский конфликт (1831-1833 гг.) продемонстрировал остальным европейским державам истинные намерения Франции в отношении стран Леванта, что не могло не вызвать сильного беспокойства как в Лондоне, так и в Петербурге. Открытая поддержка Францией Мухаммеда Али и стремление прочно закрепиться в Египте и Сирии положили начало англо-русскому сближению в "восточных делах" что в дальнейшем имело для Парижа негативные последствия [15;559].

Характеризуя в целом политический курс, проводимый Францией в отношении Египта первой трети XIX ст., можно отменить, что за этот период он претерпел серьёзные изменения. Изменились не только методы "египетской политики", эволюционировавшие от "насильственного подчинения" (экспедиция Наполеона Бонапарта) до "мирного проникновения" (поддержка Карлом X и Луи-Филиппом Мухаммеда Али), но и ее цели. Так, если в конце XVIII-начале XIX вв. Египет рассматривался Парижем лишь как "средство лишить англичан владений в Индии", то к 30-м гг. XIX в. уже непосредственно сама страна стала привлекать внимание французской дипломатии и финансовой олигархии. К тому же, с завоеванием Алжира в Версале были склоны думать не об изгнании англичан из Индии, где к тому времени последние сумели сильно укрепить свои позиции, а о превращении Средиземного моря во "Французское озеро" путём утверждения своего господства в Северной Африке и Малой Азии.

Литература

1. Базили К.М. Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях. – М., 1962.; Муравьев А.Н. Письма с Востока в 1849-1850 годах. – СПб., 1851. – Ч. 1-2.; Муравьев Н.Н. Русские на Босфоре. – М., 1869.; Муравьев Н.Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах. – М., 1870-1874. – Ч. 1-4.; Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. – М., 1991.; Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны. – М., 1985.; Восточный вопрос во внешней политике Российской империи. – М., 1978.; Георгиев В.П. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-начале 40-х годов XIX в. – М., 1975.; Дебидур А.

- Дипломатическая история Европы. – М., 1947. – Т.1.; Дулина Н.А. Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.). – М., 1980.; Еремеева Т.В. Заключительный этап египетского кризиса 1831-1833 гг. и великие державы // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М., 1956. – Вып.2. – С. 475-518.; Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX - начало XX в. – М., 1990.; История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства) / Под ред. Лависса и Рамбо. – М., 1905-1907. – Т. 4.; Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой половины XIX века. – М., 1963.; Новичев А.Д. История Турции. Новое время. – Л., 1968-1973. – Т.2-3.; Тодорова М.Н. Англия, Россия и танзимат. – М., 1983.; Anderson M.S. The Eastern Question 1774-1923. A study in international relations. – L., 1966.; Bailey F.E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826-1853. – Cambridge, 1942.; Marriott J.A.R. The Eastern Question. – Oxford, 1924.; Mosely Ph. Russian Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839. – Cambridge, 1934.; Puryear V.J. International Economics and Diplomacy in the Near East. – California, 1935.; Rodkey F.S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830-1841// Journal of Modern History. – L., 1929. – Vol.1. – №4. – P. 570-593.; Sabry M. L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811-1849. – Paris, 1930.; Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question. – L., 1951. – Vol. 1-2.
2. Puryear V.J. France and Levant. From the Bourbon restoration to the peace of Kutiah. – Berkeley, 1941. – 416 p.
  3. Hall J. England and the Orleans Monarchy. – London, 1912. – 452 p.
  4. Hoskins H.L. British Routes to India. – L., 1966. – 494 p.
  5. Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX в. – М., 1977. – 256 с.
  6. Burguet A. La France et l'Angleterre en Egypte. – Paris, 1897. – 288 p.
  7. Farnie D.A. East and West of Suez. The Suez Canal History, 1854-1956. – Oxford, 1969. – 860 p.
  8. Татищев С.С. Внешняя политика Николая I. Введение в историю внешних сношений России в эпоху Севастопольской войны. – СПб., 1887.
  9. Муравьев Н.Н. Русские на Босфоре в 1833 г. – М., 1869. – 463 с.
  10. Nanotaux G. Histoire de la nation egyptienne. – Paris, 1931. – Vol.4.
  11. Webster Ch.K. The foreign policy of Palmerston 1830-1841. – London, 1951. – Vol.1.
  12. Baker R.L. Palmerston and the Treaty of Unkiar Skelessi // The English Historical Review. – L., 1928. – Vol. XLIII. – P. 83-89.
  13. Фонд №137. Отчёты МИД России, 1830-1916 гг. Оп. 4. – Д. 2. Отчет о деятельности МИД за 1831 и 1832 гг.
  14. Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). – М., 1999. – 560 с.
  15. История дипломатии / Под ред. В.А. Зорина, В.С. Семенова, С.Д. Сказкина, В.М. Хвостова. – М., 1959-1963. – Т.1.

У даній статті досліджується один з напрямків близькосхідної політики Франції – політика по відношенню до Єгипту в період турецько-єгипетського протистояння 1831-1833 рр.

In the article one of directions of a Near-Eastern policy of France - a policy concerning Egypt in the Turkish-Egyptian opposition 1831-1833 years is investigated.

ПОВІДОМЛЕННЯ

ББК 4г (4Фра): 72.4

Вергунов В.А.

НАУЧНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ВЕДЕНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ФРАНЦИИ (вторая половина XVIII в. – 1862 год)

Проанализирована эволюция государственной заинтересованности в сфере сельского хозяйства на примере Франции.

Уже сегодня опытные учреждения Украины, в своем большинстве сформировавшиеся в советскую эпоху, реально ощущают недостаток бюджетного финансирования на проведение исследований в сфере сельского хозяйства. Вторая серьёзная проблема – это невозможность конкуренции многих, особенно технологических, разработок отечественных ученых в мировом контексте. Говоря о вузовской подготовке специалистов в Украине, следует отметить, что она перешла в русло болонского процесса с активным введением платного обучения. То же самое происходит и с финансовым обеспечением проведения многих опытных работ в отрасли. Все чаще в этой ситуации потребителем научной продукции на рынке является частный бизнес. Как следствие, результаты многих приоритетных разработок отечественных ученых, сформировавшихся как личности и работающих за бюджетные деньги, становятся достоянием не государства, а частных структур. Таким образом, независимая Украина, не отработав до конца концепцию или модель ведения сельского хозяйства на фоне многовекторности государственной политики, по многим позициям фактически теряет контроль над процессами, происходящими с важнейшими составляющими национальной культуры – науки и образования. Как свидетельствует исторический опыт ведущих стран мира, последствия такого подхода чреваты не только для национальной безопасности, но и государственности страны.

Отечественные исследователи доказали, что при внедрении новаций в сферу сельского хозяйства на украинских землях до 1920 года включительно был широко использован опыт Франции [1]. Однако авторы в своих публикациях практически не уделяли внимания рассмотрению вопроса о взаимовлиянии Франции и Украины на развитие сельского хозяйства этих стран. Следует отметить, что отдельные аспекты данной темы были освещены в авторских статьях [2]. Главным образом в них анализируются вопросы развития сельского хозяйства Франции и его научно-образовательного обеспечения во второй половине XVII – начале XX века. В процессе исследований выяснилось, что государственный механизм заинтересованности в использовании достижений науки и образования во Франции для потребностей аграрного сектора был фактически отработан во второй половине XVIII – начале XX века. Поэтому, главная цель данной статьи – проанализировать на примере Франции ведение сельского хозяйства через переход от исключительно частной инициативы к государственному заказу и контролю с широким привлечением достижений отечественной отраслевой науки и образования.

Учитывая то, что по объективным причинам отсутствует возможность получить архивные материалы из Франции, для анализа и выводов были использованы доступные энциклопедические и статистические материалы отечественных исследователей. Основным методом при изложении стал историко-научный анализ.

Детализированное рассмотрение особенностей ведения сельского хозяйства Франции в исследуемом промежутке времени следует условно разделить на два периода: 1) с середины XVIII века и до 1862 года и 2) 1862 – 1917 годы. В основе такого разделения лежат несколько важнейших историко-политических событий, безусловно повлиявших на организацию всех составляющих функционирующего отечественного сельского хозяйства, в первую очередь, благодаря революциям и государственным переворотам. На ведение сельского хозяйства наибольшее влияние оказал экономический кризис во Франции, начавшийся с 1862 года. Он выровнял политические амбиции всех участников от политики, настроил их на проведение экономических реформ выживания независимо от социального статуса и главное – максимально нацелил правительство взять под свою опеку научно-образовательное сопровождение ведения аграрного производства как реального двигателя дальнейшего развития этого ведущего сектора экономики Франции.

На 1862 год, как подтверждают данные таблиц 1 и 2, затраты на развитие сельского хозяйства составили 0,44 % от общего бюджета Франции, или 2 172 423 рубля. В это же время Англия расходовала только 0,03 % средств государственного бюджета, Италия – 0,44, Бельгия – 0,67, Австрия – 0,02 % [3]. Интересно, что доходы от деятельности земледельческих и ветеринарных училищ, императорских овчарен и скотных дворов, а также конных дворов и случных конюшен составляли в 1863 году во Франции 344 605 руб., или около 15 % ежегодных расходов на содержание сельскохозяйственной администрации страны [4]. Общая сумма государственного кредита для хозяев в 1858 году составила 25 млн. руб., а использовано было только – 100 000 руб. Ежегодный страховой кредит от стихийных бедствий был на уровне 500000 руб. [5].

На содержание и развитие 823 функционирующих сельскохозяйственных обществ Франции правительство ежегодно выделяло 85 240 руб. [6]. Их было больше, чем, например, в Англии (512) или Бельгии (131). Кроме них во Франции правительством были созданы особые местные органы по сельскому хозяйству в виде земледельческих камер и комиссий, для каждого департамента и провинции из местных хозяев по избранию префектов. Однако уже к 60-м годам XIX в. они утратили свое предназначение. Главным или центральным техническим органом для правительства, который отвечал за принятие решений и оценку всех деяний на его уровне на местах, были Высший торговый, земледельческий и промышленный совет и Генеральный земледельческий совет Франции. Часть его членов назначалась правительством, а часть – избиралась от различных общественных организаций. Именно Генеральный земледельческий совет принимал все предложения и сделал общее заключение, что привело к принятию закона от 3 октября 1848 года «Об агрономическом образовании» или «к основанию Версальского института, к упрочению судьбы

земледельческих училищ и к распространению пособий учебным фермам, открываемым в частных имениях» [7].

Таблица 1

Государство	Годы расходов	На управ. решения	С.-х. учебные заведения	Пособия об-вам, сельским хозяйствам	Устройство выставок	Развитие поощрения хозяйства вообще	Осушение, дренажное орошение и т.п.	Конно-заводство	Ветеринарная часть	Итого
Франция	1862	44973	314725	424775		28750	945625	154825	2172423	
Италия	1861	9000	19348	1075	17500	845227	3076	5000	900226	
Бельгия	1862	19050	27750	19250	57675	21275	45687	45000	235687	
Англия	1861-62	29372	52840	37560	-	-	46887	-	166659	
Австрия	1862	-	12322	10213		-	18694	-	41229	

Таблица 2

Государство	Территория	Численность жителей	Общегосударственные расходы	Расходы на развитие промышленности	Расходы на сельское хозяйство	Отношение сельскохозяйственных расходов			
						к территории, на 1 кв. мил ю	количество жителей на 100 душ, руб. серебром	процентное	
								к общему бюджету расходов	к расходам на развитие промышленности
Рубли серебром									
Франция	9880	37382225	492442258	4467073	2172423	219	58	0,44	48,6
Пруссия	5104	17740000	128991911	8846863	1034387	202	58	0,80	11,6
Италия	4161	21728529	201285473	3094404	900226	216	41	0,44	29,0
Бельгия	536	4671187	34992588	717214	235687	439	50	0,67	32,8
Англия	5722	29031164	441041739	2054588	166659	29	15	0,03	8,1
Австрия	11751	35040810	204605000	3455418	41229	3	1	0,02	1,1

Российский исследователь В. Вешняков приводит интересное высказывание Леонса Лаверне, который утверждал, что «... во Франции земледелие сделало наибольшие успехи именно в то время, когда правительство, по-видимому, делало для него всего менее, именно в эпоху с 1816 по 1847 г., когда министерство земледелия едва существовало...» [8].

Рассматривая взаимоотношения между крестьянами и землевладельцами ведущих европейских стран по состоянию на 1863 год, скорее под впечатлением отмены крепостного права в России в 1861 году, В. Вешняков,

как бы с гордостью за свое отечество и в упрек более цивилизованным, пишет, что они «развивались под влиянием крепостного права и феодализма» и добавляет: «отсутствие личной свободы и самостоятельного распоряжения своим хозяйственным бытом, совершенное подчинение не только в полицейском, но и судебном отношении власти земледельцев, отправление в пользу их весьма разнообразных и обременительных денежных и натуральных повинностей, были уделом крестьянского сословия в средние века» [9]. Создается впечатление, что русский патриот и высокого ранга чиновник до момента написания своих выводов жил где-то на чужбине.

Как писал он же: «самыми деятельными и полезными органами правительства в деле развития сельского хозяйства являются агрономические общества, т.е. свободные собрания хозяев, которые, смотря по форме своей организации, носят названия академий, институтов, обществ, комиссий, клубов, когда они постоянные, и конгрессов, съездов, митингов, когда временные» [10].

Первым сельскохозяйственным обществом стало основанное в Англии в 1723 году, затем с 1736 г. – в Шотландии, и с 1753 года – в Ирландии. В 1757 году образуется первое общество сельского хозяйства Франции в Рене (Rennes), а в 1761 году – Королевское земледельческое общество в Париже и специальное в Туре. В 1762 году было основано еще 11 обществ. На провинциальном уровне сельскохозяйственные общества имеют названия комиций (comices). На 1862 год во Франции числится 823 общества с государственной субсидией на их деятельность в сумме 85242 руб. [11].

Идея об учреждении общества сельского хозяйства во Франции принадлежала маркизу Тюрбилли (Turbilly), которую он высказал в 1750 году. С 1785 года по инициативе парижского интенданта Бертье де Совиньи (Berthier de Sauvigny) и поддержке отраслевых обществ начали проводиться съезды земледельцев. Для активизации деятельности этих съездов с 1788 года создаются земледельческие комиции (comices agricoles). К 1860 году их было около 600. К 1863 году во Франции насчитывается 23 всех обществ для потребностей сельского хозяйства, из них 11 пользовались титулом императорских, а остальные именовались центральными, департаментскими, окружными или просто по месту их нахождения:

№ п/п	Тип общества, комитета, академий	Количество
1	Обществ и комитетов исключительно для сельского хозяйства	97
2	Обществ и академий, которые занимались сельским хозяйством вместе с науками, искусствами, литературой, промышленностью и торговлей	49
3	Обществ и комитетов садоводства, древоводства и ботаники	57
4	Обществ сельского хозяйства и садоводства	6
5	Обществ виноделия	2
6	Комитетов льняной промышленности	2
7	Обществ: скотоводства	1
8	поощрения коневодства	2
9	ветеринарных	5
10	покровительства животных	1
11	акклиматизации животных	2

12	акклиматизации растений	2
13	Нормальный агрономический институт	1
14	Комиций: земледельческих	594
15	садовых	1
16	шелководства	1
	Всего:	823

Как пишет В. Вешняков, «творец сельскохозяйственной науки Альбрехт Тэр (Тэер – *авт.*) первый понял всю важность ... для прочного усвоения развитой им теории сельского хозяйства и положил начало первым учебным сельскохозяйственным заведениям сперва в Целле, в Ганноверском королевстве, по закрытии же этого училища, в Меглине, в Пруссии» [12] и добавляет: «первые агрономические заведения большей частью были учреждены во всех странах частными лицами, но по мере того, как польза, ими приносимая, была более сознаваема, правительства сперва принимали означенные заведения под свое покровительство и являлись им на помощь с денежными пособиями, а затем сами стали открывать подобные заведения; таким образом в каждой стране развилась более или менее обширная система правительственных сельскохозяйственных заведений, сообразно хозяйственным потребностям страны» [13].

Наиболее известным сельскохозяйственным музеем в мире и до сегодняшнего дня является Консерватория искусств и ремесел в Париже (Conservatoire imperial des art et metiers). Основой этого музея стала коллекция машин Академии наук Франции, которая размещалась в Лувре. Однако в этом месте она совершенно не была известна широкой публике. Первую публичную выставку машин, орудий и инструментов в стране для потребностей промышленности провел в 1775 году Вакансон. Он завещал свою коллекцию правительству, которое после его смерти выкупило дом и на его основе в 1783 году создало музей. За короткое время к 1792 году в нем демонстрировалось уже 300 машин и механизмов. Великая французская революция 1789 года пощадила музей. Мало того, специальным декретом в 1795 году открывается Консерватория ремесел и искусств. В 1799 году Консерватория перешла в здание древнего монастыря Святого Мартина. С 1806 года при Консерватории открывают школу для обучения детей ремесленников. К 1811 году в ней обучается 300 учеников. В этом же году открывается и вторая школа – прядения. Немного позже, в 1819 году, при Консерватории открывают Высшую школу для применения основ науки к торговле и промышленности. Для этого открывается три кафедры: механики, химии и промышленности экономики, а в 1829 году еще и кафедра физики. Большой популярностью пользовались публичные курсы, на которых 10 профессоров Консерватории читали лекции по 15 предметам: «1) геометрии в применении к искусствам; 2) химии в приложении к искусствам; 3) прикладной физике; 4) механике; 5) промышленной химии, 6) описательной геометрии; 7) промышленному законодательству; 8) сельскому хозяйству; 9) сельскохозяйственной химии; 10) гончарному искусству; 11) прядению и ткачеству; 12) крашению, набивке и аппретуре тканей; 13) зоологии в применении к сельскому хозяйству и

промышленности; 14) гражданскому строительству и 15) промышленной администрации и статистике» [14]. Курсы по форме своей организации следует скорее отнести к зимним, поскольку они длились с ноября до конца апреля. Огромным по наполнению образцами был сельскохозяйственный отдел Консерватории. Кроме богатого собрания сельскохозяйственных машин в нем размещались: коллекция искусственных фруктов, коллекция деревьев из разных стран мира, образцы шерсти и изображений животных.

В 60-х годах XIX в. среди ученых мира бытовало мнение, что появлению сельскохозяйственной науки как составляющей культуры любой нации способствовало всё «...приобретенное в новейшее время для сельского хозяйства...» и особенно появление агрохимии, что «...вызвало к жизни целый ряд новых учреждений, имеющих целью производить исследования, опыты и наблюдения над разными законами природы и распространять между хозяевами знания этих законов» [15]. Эти учреждения получили в то время названия – агрономические или сельскохозяйственные, а также – химические опытные станции (*landwirth – schaftliche* или *agricultur-chemische Versuchstationen*). Основателем данного типа опытных станций в мире в своем имении Бехельбронн стал Ж.Б. Буссенго, проделав первые опыты по приложению химических изысканий к сельскому хозяйству. Появление сочинения Либиха о химии применительно к сельскому хозяйству побудило еще больший интерес в мире к опытничеству. Благодаря химику Жильберту, в первую очередь, как химическая развивалась станция, основанная купцом Лоозом в собственном имении Ротгамстед. Далее в Шотландии докторами Джонстоном и Фелькером был создан особый химический отдел при Горном земледельческом обществе с новейшей лабораторией доктора Андерсона. Таким же путем пошло Лондонское королевское земледельческое общество. Прусская сельскохозяйственная коллегия в 1845 году возбудила ходатайство о создании химического сельскохозяйственного общества для определения истощения почв через их анализ, а также растений. В 1847 году во главе с профессором Штекгардом при Тарандской лесной и земледельческой академии была учреждена кафедра земледельческой химии. Ее деятельность способствовала появлению первой химической станции в Германии, в 1851 году, в имении лейпцигского экономического общества Меккерн, затем в Хамнице – с 1853 года, Вейдмеце – с 1857 года, Дрездене с 1862 года.

Еще одной важной организационной формой в организации сельскохозяйственной науки стали образцовые хозяйства (*Musterwirthchaften fermes modeles*). Первое образцовое хозяйство в лучшем его понимании «для распространения правильных агрономических познаний и введение рациональных способов хозяйства» было создано в Пруссии в 1839 году в стране королевским указом 18 июня по министерству двора. К 1852 году их уже насчитывалось 53, а к 1863-му – 65.

На других началах существовали так называемые императорские образцовые фермы (*fermes modeles Imperiales*). Во Франции они были собственностью императора и состояли на содержание казны с личным планом деятельности по замыслу монарха. Императорские образцовые фермы

выполняли несколько важных задач в русле распространения новых научных знаний для рационального ведения сельского хозяйства. Одной из важнейших было: «снабжать сельских хозяев скотом самых лучших и чистых пород, так как фермы постоянно обновляют свой скот, закупаая маток и производителей у лучших французских и иностранных скотоводов» [16]. К 1863 году их в стране имелось 41 а лучшей считалась ферма близ Бордо.

Огромная популяризаторская роль принадлежала специальным сельскохозяйственным изданиям после того, как их выход в свет начал поощряться правительством. Кроме журналов, книг и газет, Франция одной из первых в мире стала издавать подробные отчеты выставок скота и опытных учреждений.

Не менее значительными во влиянии агрономии для становления науки животноводства были сельскохозяйственные выставки. Первая в мире такая выставка была организована во Франции в 1798 году. Со временем они начали подразделяться на общие и специальные. По сложившейся традиции за Францией также приоритет в появлении государственной заинтересованности в проведении выставок. Выставки, которые с 1844 года стало проводить французское правительство, делились на: 1) выставки убойного скота (Concours d'animaux de boucherie) и 2) окружные выставки именных животных и разных продуктов земледелия (Concours regionaux d'animaux reproducteurs, d'instruments, machines, ustensiles ou appareils a l'usage de l'industrie agricole et des divers produits de l'agriculture). Как пишет В. Вишняков, «цель учреждения выставок убойного или откормленного скота заключается в поощрении развития у скота ранней способности тучнеть, т. е. поощрении откармливания молодого скота и производства мяса отличного качества». Говоря о причинах, которые побудили правительство взять под финансовую опеку проведение специальных выставок, он пишет: «мера эта вызвана была счастливыми результатами выставок скота в Англии и слабым развитием во Франции скотоводства, и особенно потребностью усилить туземное производство мяса, улучшить его качество и увеличить молочные удои» [17]. Первая выставка прошла в Пуасси возле Парижа в 1844 году. Далее с 1847 года их стали системно проводить в Лионе, с 1849 – в Бордо, с 1850 года – в Лилле, с 1851 – в Номе, с 1852 года – в Нанте. При этом выставка в Пуасси продолжала быть общегосударственной. Престижу выставок способствовали ее медали и, главное, денежные премии. В Пуасси их размер колебался в пределах от 25 до 750 руб., а на остальных – от 18 до 175 руб. Согласно императорскому декрету от 8 марта 1853 г., впервые после Англии в 1851 году, Франция провела в 1855 г. Всемирную выставку племенного скота, а 1856 году – всей земледельческой продукции. Смета расходов проведения одной выставки была разной. Например, парижская выставка 1860 года обошлась правительству в 163 483 руб. Первая Всемирная выставка садоводства прошла в 1864 году в Брюсселе. Во всех первых всемирных выставках Россия не принимала участия.

Большим авторитетом как престижные у всех сельских хозяев и ученых пользовались ежегодные премии различных обществ. С 1857 года Министерство земледелия Франции взяло такую форму поощрения под свою

опеку. Каждая премия составляла 1250 руб. деньгами и на 750 руб. преподносился серебряный кубок. С 1857 по 1862 год было вручено: 64 почетные премии, 198 – золотых и 38 – серебряных медалей. Ежегодная сумма премий составляла до 200 000 руб. на все номинации. Премии получали и простые рабочие от 500 до 1000 руб.

С 1814 года за заслуги перед отечественным сельским хозяйством начали награждать орденами. По сравнению с другими странами Европы эта практика прижилась во Франции. Ими награждают и до сегодня как французов, так и иностранных подданных. Так, с 1814 по 1863 год орден Почетного Легиона получили 262 гражданина Франции.

Таким образом, несмотря на социально-политические и особенно революционные изменения, Франция одной из первых в мире в конце XVIII – первой половине XIX в. выработала действенный механизм взаимовыгодного сотрудничества науки и производства для повышения производительности ведущего звена экономики – своего аграрного сектора.

Литература

1. Ткаченко А.Ф. Українсько-французькі зв'язки в особах, подіях та легендах / А.Ф. Ткаченко. – Луганськ : «Шико», 2007. – 600 с.; Іваненко О.А. Українсько-французькі взаємини у сфері науки та освіти другої половини XIX – початку XX ст. / О.А. Іваненко // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 148-161.
2. Вергунов В.А. Франція і французи в історії становлення й розвитку вітчизняної науково-освітньої агрономії та її складових (XVII – початок XX – XX ст.) / В.А. Вергунов // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – № 11 (29). – С. 32-39; Вергунов В.А. Вітчизняна наука про агрономію в контексті взаємин України і Франції (1917-1920 рр.) / В.А. Вергунов // Історичні записки: зб. наук. пр. / Редкол. В.П. Михайлюк та ін.; МОН України, Східноукраїнський нац. Ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – Вип. 19. – С. 41-45
3. Вешняков В. Обзор сельскохозяйственных учреждений в Англии, Франции, Бельгии, Голландии, Германии и Италии / В. Вешняков. – С.-Петербург: Типограф. Мин-ва гос. имущества, 1866. – С. XV.
4. Там же. – С. XVI – XVII.
5. Там же. – С. XIX.
6. Там же. – С. XXII.
7. Там же. – С. XXX – XXXI.
8. Там же. – С. 11.
9. Там же. – С.117.
10. Там же. – С. 194.
11. Там же.– С. 201.
12. Там же. – С. 304.
13. Там же. – С. 306.
14. Там же. – С. 567.
15. Там же. – С. 579.
16. Там же. – С. 592.
17. Там же. – С. 620.

Проаналізована еволюція державної зацікавленості у сфері сільського господарства на прикладі Франції.

The evolution of the state personal interest in the field of agriculture on the example of France is analyzed.

**ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ДОНБАССА
НА ПРИМЕРЕ ОПЫТНОГО ДЕЛА (XIX – начало XXв.)**

Рассмотрено зарождение и становление опытного дела в регионе Донбасса за период XIX- нач. XX ст.

Сельское хозяйство первейшее из искусств и ремесел, без которого не могли появиться на свет все остальные ремесла.

Гольбах Поль (1723-1789)

Вступление. Латинское слово cultura происходит от глагола colo, что означает – «обрабатываю», «возделываю». У древних авторов Вергилия (70-80 до н.э.), Горация (65 до н.э. – 8 до н.э.) слово cultura означает прежде всего «земледелие» [1]. Механизм взаимодействия земледельческой культуры Донбасса – знания – научного опытного дела может быть нами раскрыт в ходе конкретно-исторического анализа за указанный выше период.

Основная часть. Вопросы зарождения, становления и развития опытного дела в Западной и Центральной частях Украины довольно подробно освещены профессором Вергуновым В.А. в работе [2]. Что же касается Донбасса, то исследуемая нами проблема представляет собой настоящую terra incognita или непочатое поле, если не считать отдельных, и то весьма не многих, статей по отдельным, опять таки весьма не многим вопросам. Известный историк Донбасса В.И. Подов пишет: «По вопросам развития земледелия, животноводства и другим отраслям с.х. Донбасса не было опубликовано специальных исследований» [3]. Сам автор работы [2] на странице 6 отмечает: «Чим більше працюю й пишу про історію становлення та розвиток с.г. дослідної справи в Україні, тим дедалі утверджуюся в думці що її потрібно й далі досліджувати та вивчати».

Со времени возникновения земледелия и до ср. XIXв. в опытном деле эмпиризм преобладал значительно над рационализмом. Соотношение этих двух видов знаний пока еще остается не разработанным в аграрной истории.

В первоначальный период с появлением земледелия, до развитого концептуализированного знания, опыт предшествовал науке. Но опыт никогда на веки не остается «генератором» науки и научного мышления. Еще А.И. Герцен (1812-1870) писал: «А между тем – опыт беднейшее средство познания. Он покоряется физическому факту: фактам духа и разума никто не считает себя покоряться; не дают себе труда уразуметь их, не признают фактами» [4]. Далее тот же Герцен отмечает: «Надобно дать место, и притом место большое, умозрению; факты чрезвычайно важны, но одни только факты еще мало представляют разуму» [5].

Началом опытного дела в Европе принято считать 1835г., когда французский химик Буссенго (1802-1887) начал проводить научные опыты по земледелию на своей ферме [6]. В 1831 г. Императорское Вольное Экономическое Общество перевело с английского на русский книгу

Г. Синклера «Практическое и умозрительное земледелие» [7]. Инициативу Буссенго продолжил немецкий химик Ю. Либих (1803-1873). В 1840г. он выпускает свой труд «Химия в приложении к земледелию и физиологии». Начиная со второй половины XIXв. по мере развития агрономической науки, открываются опытные станции в Англии, Германии, Франции, Италии, Бельгии, Испании, Швеции (1877).

В России одним из основателей научного почвоведения П.А. Костычевым (1845-1895) в 1894г. были составлены планы организации сети с.х. опытных станций [8]. Они должны были, как и опытные поля и образцовые фермы стать распространителями агрономических знаний среди населения. Основоположником российского опытного дела по праву считается И.А. Стебут (1833-1923). В 1900-1902гг. он председательствовал на первых всероссийских съездах по опытному делу [9]. Первые научные опытные учреждения в России начали открываться к 1903г. Их деятельность носила в начале чисто символический характер, а к 1910-1911гг. отмечается начало энергичной опытно-исследовательской работы [10].

В 1907г. профессор А.Г. Дояренко (1874-1958) начинает читать в Петровской земледельческой академии курс опытного дела. К 1911г. опытное поле академии под его руководством, путем применения методов научного исследования, всесторонне разработало совокупность вопросов по основным приемам современной полевой техники (различные виды паровой обработки, обработка дернины, лущение, зяблевая обработка, подготовка почвы под яровые посевы и др.) [11].

Начало организации в Украине сети постоянно действующих опытных полей и станций было положено в 1884г. организацией Полтавского опытного поля, которое в 1910г. было преобразовано в Полтавскую опытную станцию [12]. Первым же научно-методическим аграрным центром в Донбассе явилась Луганская образцовая ферма (1826). Главной ее целью было повышение культуры земледелия. Эту же цель преследовали опытные поля и станции [13]. Управляющий фермой Г.Г. Штиссер в течение 10 лет проводил опыты на ферме по обработке земли «Луганским усовершенствованным плугом». Результаты этих опытов были опубликованы в «Земледельческой Газете» в 1835г. [14], кроме того, на ферме велись метеорологические и фенологические наблюдения. Данные метеонаблюдений Луганской метеостанции использовал в своих работах российский климатолог профессор А.Н. Воейков (1842-1915) [15]. В 1897г. Министерство Земледелия и Государственных Имуществ организовало в с. Ямы (ныне г. Северск Артемовский р-н Донецкой области) Каменский орошаемый участок на казенных землях. Каменский орошаемый участок явился практической школой для местных крестьян. Здесь велись наблюдения и изучались различные виды обработки почвы, вводилась травопольная система земледелия как показательная для крестьян. На небольшом опытном поле с метеостанцией изучались ирригационные приемы, влияния на урожайность минеральных и органических удобрений. В 1881г. при закладке этого участка присутствовал профессор Н.А. Стебут [16]. Необходимо отметить, что в первой четверти XIXв. с.х. Донбасса развивалось с преобладанием животноводства над

земледелием [17]. Степи Новороссии, в связи с поздним заселением были распаханы не менее 5%. Экспорт животноводческих продуктов значительно преобладал над хлебом. С 1805г. на землях Донбасса начинает развиваться тонкорунное овцеводство [18]. К 1866г. в Славяносербском уезде число овец достигало 200 000 голов. Первыми опытниками в земледелии, конечно же, стали крупные землевладельцы. Так в Миусском округе на землях Войска Донского И.Г. Иловайский, основатель индустрии Донбасса, выращивал скаковых лошадей. На земельно-хозяйственных площадях и своих животноводческих фермах он внедрял передовые технологии ведения сельского хозяйства [19]. В Славяносербском уезде почетный член Императорского общества с.х. Южной России Булацель С.Н. (1837-1898) разводил мериносных овец породы электральной и инфантадо, проводил опыты по системам земледелия в своем имении [20].

О необходимости создания опытных с.х. учреждений в 1892г. писал В.В. Докучаев (1846-1903), проводивший исследования в Донбассе (Деркульский, Старобельский и Великоанадольский участки). Он писал: «Отсюда, естественно, вытекает необходимость, другого цикла с.х. учреждений – необходимость различного рода опытных станций, как научно-практических, так и чисто практических, ... как по вопросам общего земледелия и зоотехнии, так и по отдельным их отраслям: льноводству, плодоводству, виноделию, шелководству, рыбоводству, пчеловодству и пр. и пр.» Результаты этих станций в жизнь, пишет Докучаев, должны нести «специалисты-агрономы, которые, соединяя в себе результаты науки и указания опыта, будут иметь возможность и охоту привить упомянутые результаты к жизни и облечь отвлеченные истины в плоть и кровь» [21]. В общем проекте опытных работ Экспедиции В.В. Докучаева были учреждены особые опытные поля на Великоанадольском участке – в лесу; на Старобельском в высокой и низкой степи [22]. Заведовать Великоанадольским опытным участком стал выпускник Петровской земледельческой академии Г.Н. Высоцкий (1865-1940), Старобельским - К.И. Юницкий, выпускник лесного института [23]. После войны (1948) работу на Деркульской опытной станции продолжил академик В.Н. Сукачев (1880-1967). К нему на Деркульский участок приезжали поработать академик М.С. Гиляров (1912-1987), создатель почвенной зоологии, зоолог К.В. Арнольди, Д.Л. Арманд (1905-1976), доктор географических наук – один из первых в СССР ученых по проблемам охраны природы, а также профессора географического факультета МГУ [24]. Период опытного лесничества (по Г.Н. Высоцкому) на Старобельском участке охватывает годы 1899-1906гг. [25]. В 1950г. на землях Старобельского участка была организована вновь лесная опытная станция [26]. В Великоанадольском лесничестве на протяжении 23-х лет вел опыты по лесоразведению В.Е. Графф (1820-1867), в последствии профессор Петровской земледельческой академии [27].

Началу опытного дела на землях Луганщины положило Славяносербское сельскохозяйственное общество. В 1907г. уездное собрание решило отвести под опытное поле 12,5 десятин земли. Это был целевой подарок земству от

помещика В.Ф. Голубева [28]. Само Славяносербское с.х. общество образовалось из группы учредителей в 25 человек к 1904 г. [29]. Первые годы жизни общества пришлось на его рост и формирование. Уже в 1905г. оно насчитывало 83 члена, а в 1913 г. – 92. С самого начала общество организовало опытно-показательное поле, которое существовало до 1907г. С 1907г. оно приступило к организации опытного поля и питомника фруктовых и декоративных деревьев (2,7 десятины). В 1911г. на опытное поле приглашается платный секретарь с агрономическим образованием. Проводятся мероприятия по пчеловодству, организуются экскурсии крестьян, действует практическая школа птицеводства и отдел пчеловодства. В 1917г. в Трудах Бюро по прикладной ботанике под редакцией Р.Э. Регеля (1867-1920), известного ботаника, публикуются результаты Б.Леонтовича по опытам над сортами озимых пшениц на Славяносербском опытном поле за период 1910-1915гг. [30]. (После Р.Э. Регеля Бюро возглавил Н.И. Вавилов) (1887-1943) [31]. Из публикации Б. Леонтовича следует, что на Славяносербском опытном поле испытывались пшеницы сортов: Банатка, Красная безостая, Красная остистая, Крымка и Сандомирка, Белая остистая, Белая безостая, Корховка. Автор отмечает, что среди всех указанных пшениц самой устойчивой по урожайности является Красная безостая пшеница. По данным об урожайности Красной безостой в крестьянских хозяйствах и на показательных полях Славяносербского уезда Б. Леонтович приходит к выводу, что эта пшеница является наиболее «подходящей к местным условиям».

В 1930г. в Луганске состоялось окружное совещание по вопросам опытного дела. На нем было принято решение организовать при Луганском институте полеводства опорный опытный пункт. Кроме этого кафедре полеводства, возглавляемой профессором В.Г. Ротмистровым (1866-1941) поручалось организовать руководство опытной работой на «разновидностях обыкновенных южных черноземов в пределах Каменнобродского и Новосветловского районов», по утвержденной программе колопытов. Артемовская опытная станция обязывалась выделить для этих целей удобрения и семена. Профессор А.Г. Дояренко в своих воспоминаниях «Из агрономического прошлого» упоминает, что в 1909г. В.Г. Ротмистров был приглашен Обществом взаимопомощи русских агрономов в Москву на курсы для агрономов и учителей с.х. школ. Книга В.Г. Ротмистрова «Методика польового досліду» (1917) способствовало развитию основных направлений опытного дела. В 1930г. Луганским окрземоделом были организованы опытные поля: Ивановское, Алчевское, Краснолучское. Заведовал опытными полями А.В. Попов [32]. В 1925г. состоялся всеукраинский съезд по с.х. опытному делу [33]. Луганское опытное поле начало работать с осени 1909г. под руководством бывшего помещика Н.Васильева, который и был в это время первым заведующим этого поля. В 1914г. участок поля был расширен до 30 десятин. В программу опытного дела входили такие мероприятия:

а) Посев различных сортов яровых пшениц в сравнении с яровой №169 из Северной Дакоты; Южной Дакоты – хлудовской, полтавской, белополоской, улькой, Самарской – Белотуркой и шведской.

б) Сравнение сортов ячменя. Сравнивались сорта: Ганно-Моравский, Шевалье и шестирядный.

в) Посевы кукурузы сортов: Чеклер, Бессарабская, Лемат, Король Филипп желтый, Миннесота 13 и ранний белый зуб.

г) Для испытания глубины заправки была взята пшеница белотурка (Самарская).

д) Опыт урожайности и долговечности люцерны.

е) Возделывание новой для данной местности культуры растений: чумизы и японского проса.

В 1921г. Луганское опытное поле было слито с Луганским с.х. техникумом, а в 1924г. постановлением Наркомзема опытное поле было переименовано в опытную станцию с непосредственным подчинением Екатеринославскому областному Управлению по опытному делу и Наркомзему. В 1924г. на Луганской опытной станции подверглись испытанию 23 сорта озимой пшеницы и 12 сортов яровой пшеницы [34]. В Донецкой губернии опытными делами в 1924г. занимались: Луганская опытная станция и Мариупольская с.х. профшкола. Программа испытаний включала в себя:

1) Испытание сортов озимой ржи, озимой пшеницы, яровой пшеницы, ячменя, овса, кукурузы на зерно.

2) Испытание различной ширины междурядий кукурузы.

3) Испытание влияния удобрений на кукурузу и последующую за ней яровую пшеницу.

4) Испытание различной густоты посева яровой пшеницы.

5) Селекция на однотипность и повышение урожайности кукурузы Миннесота №13.

Работа опытного поля началась с 1909г. под руководством специалиста опытника Б. Леонтовича, который в 1915г. был переведен зав опытным полем на станцию Синельниково. С этого времени заведующие Славяносербским опытным полем часто менялись и опытная работа почти не велась. Как уже ранее говорилось, Славяносербское опытное поле было объединено с Луганским с.х. техникумом. Опытная станция, образовавшаяся в 1924г., имела следующую структуру: центральная станция, химлаборатория, отдел применений, отдел пчеловодства. Имелись и подотделы: опытное поле на песчанике, опытное поле на лессовидных породах, Луганский опорный участок, Артемовский опорный участок, Сталинский опорный участок. Эти участки занимались вопросами: проверка выводов и самостоятельные опыты, коллективные опыты, семенное дело, показательные мероприятия. Вопросы опытного дела освещались агрономами-общественниками, агроперсоналом опытной станции при поездках в окружные земельные управления. Опытная станция находилась рядом (60-70 сажень) с с.х. техникумом, имела с ним телефонную связь. Заведующим опытной станцией был М.В. Чунтулов, окончивший Петроградский СХИ. Он являлся постоянным преподавателем техникума и проводил консультации с одним из организаторов опытного дела на Украине профессором Г.Г. Маховым (1886-1952) в отношении выявления участков типичных для Донецкого края. Этими участками оказались участок

с. Церковное, который находился на расстоянии 20 верст от опытной станции, второй в совхозе Югосталь, Сталинского округа, в 6 верстах от города Сталино. Оба эти участка были признаны типичными песчаными участками. Лессовидными участками были признаны почвы в районе г. Алчевска и с. Ивановки (40-50 верст) от города. С достижениями опытного дела знакомились студенты Луганского техникума и проходили практические работы на землях станции. Связь с общественными агрономами началась с 24 года [35]. Сотрудниками станции в Луганской правде были опубликованы статьи: «Правильная обработка – верное средство борьбы с засухой», «Что такое правильный севооборот и какая его польза?». В 1924г. Опытной станцией были организованы в с. Сабовка и х. Трудовом краткосрочные курсы по программе: полеводство, садоводство, пчеловодство и свиноводство. Курсами было охвачено более 100 человек. Экскурсиями на показательные поля было охвачено 250 человек, а также была организована с.х. выставка в р-не г. Алчевска. Сотрудники станции и с.х. техникума руководили агрокружками в селах. Лекции сопровождалось показом с помощью «волшебного фонаря». В 1925г. станция имела уже 280 десятин [36]. Под научные опыты отводилось 12 десятин, под семенной посев 85 десятин, под хозяйственные посевы 172 десятины. Для обработки земли имелось 30 лошадей, из с.х. инвентаря: плугов – 2, борон – 5, распашников – 2, культиваторов – 2, сеялок – 1, сенокосилок – 1, жаток – 2, возов – 4, молотилок – 1. Метеостанция в 1915 году была перенесена из горда на земли опытной станции. Учреждена она была академиком К.Г. Купфером (1789-1838) при материальной поддержке горного департамента. Эта метеостанция в 1925г. имела не только всесоюзное значение, но и международное. В 1930г. опытная станция провела опыты по яровизации озимой и яровой пшениц на площади 102га в 27 колхозах на опытных полях. Опыты проводились под контролем комиссии в составе: М.В. Чунтулова, А.С. Бондина, А.В. Попова. По распоряжению Наркома земледелия на этих людей возлагалось руководство по проведению опытов по яровизации в Донбассе [37]. В этом же году профессор В.Г. Ротмистров принимал участие от Луганского института полеводства в совещаниях Луганского окрземотдела по рассмотрению состояния стандартных сортов, норм высева трав, распределению обязанностей по обслуживанию опытов яровизации озимых. В этих совещаниях участвовали преподаватель М.В. Чунтулов и зав. опытным полем Луганского Окрземотдела А.В. Попов [38].

В 1924г. по материалам Мариупольской опытной станции и данных лучших хозяйств Мариупольского опытного округа вышла брошюра под названием: «О правильном возделывании озимой и яровой пшеницы в Южной степной полосе Украины». Автором этой брошюры явился агроном А.Е. Шейкин. В брошюре был обобщен опыт за 1920, 1922, 1923гг. В ней освещались вопросы: значение чистого пара; время вспашки пара; раннее лущение позднего пара; глубина вспашки пара; действие навозного удобрения (данные за 1919-1923 гг.); количество навозного удобрения; глубина заделки навоза; время посева озимой пшеницы; способ посева; сорта озимой пшеницы. В конце предисловия брошюры сказано: «Выпуская печать брошюры с

выводами местной мариупольской Опытной станции, Мариупольское земельное совещание высказывает искреннее пожелание, чтобы это маленькая книжка, начиная с 1924-25 гг. нашла себе быстрое и широкое применение в жизни округа, а не служила бы развлечением в часы досуга» [39].

В 30-е годы идеологический вирус коснулся и многих известных деятелей опытного дела, таких как Н.М. Тулайков, А.Г. Дояренко, М.М. Вольф (1880-1933). Последний был одним из основателей опытного дела в Украине. Под его руководством были проведены опыты по всему Донбасскому региону. Им были охвачены уезды: Новомосковский, Павлоградский, Бахмутский, Славяносербский, Верхнеднепровский, Екатеринославский, Александровский, Мариупольский. В 1908г. М.М. Вольф возглавил постановку временных опытов в Славяносербском уезде. Однако, наука вышеназванных ученых считалась «ненастоящей». Об умерщвлении нашей науки философ Н.А. Бердяев (1874-1948) в «Вехах» предупреждал: «Ученые никогда не пользовались у нас особенным уважением и популярностью, и если они были политически индифферентистами, то сама наука их считалась ненастоящей» [41].

Выводы. Первые опыты по приемам рационального земледелия в Донбассе начали проводиться на Луганской образцовой ферме с 1827г. под руководством управляющего фермой К.К. Штиссера. Во второй половине XX в. опытниками-практиками становятся крупные землевладельцы такие как И.Г. Иловайский, С.Н. Булацель и др. Неоценимый вклад в опытное лесное и полевое дело в условиях степного Донбасса внесли: В.В. Докучаев, В.Е. Графф, К.И. Юницкий, Г.Н. Высоцкий, В.Г. Ротмистров, Г.Г. Махов, М.М. Вольф, В.Н. Сукачев. Становлению опытного дела в Донецком крае в 30-х годах способствовали Луганская опытная станция в тесном взаимодействии с учеными Луганского института полеводства.

Данный материал должен найти свое отражение в фундаментальных трудах по опытному делу Украины, специальной справочной литературе, энциклопедиях.

Литература

1. Визгин В.П. Культура – знание – наука. Наука и культура. – М.: «Наука», 1984.-С. 50.
2. Вергунов В.А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Ч. II.-К.: «Аграрна наука», 2008.-564 с.
3. Подов В.И. История Донбасса. Том 1.-Луганск: «Альма матер», 2004.-С. 9.
4. Герцен А.И. Дилентатизм в науке. Собрание сочинений в 8 томах. Т. 2.-М.: «Правда», 1975.-С. 13.
5. Умозрение. Словарь русского языка в 4 томах. Т. IV,-М.: «Русский язык», 1984.
6. Опытные станции. ЭС Брокгауза и Ефрона. Т.43.-СПб, 1987.
7. Синклер Г. Практическое и умозрительное земледелие. В 2 томах. СПб, 1831.
8. Павел Андреевич Костычев. Люди русской науки.-М.: Физматгиз, 1963.-С. 727.
9. Иван Александрович Стебут. Люди русской науки. - М.: Физматгиз, 1963.-С. 710.
10. Тулайков Н.М. В кн. Компанеец М.К. Ученые агрономы России. М.:«Колос», 1975.
11. Левицкий А.П. С.х. опытное дело в ЦПО. Труды Госплана -М.: -Госплан СССР-С. 74.
12. Дослідна станція. УРЕ Т.4.-К.: АНУРСР, 1961.

13. Корчанова Ю.А., Петренко А.Е. К истории образования образцовых и учебных ферм в России в XIX- нач. XX ст. Збірник наукових праць ЛНАУ. Серія техн. Науки №49 (72) – Луганськ: ЛНАУ, 2005. – С. 151.
14. Корчанова Ю.А., Петренко А.Е. Итоги науки о сельскохозяйственных орудиях в теории и практике (XVIII – XIX вв.) Вісник СНУ ім. В.Даля №11 (129). – Луганськ: СНУ. – С.129.
15. Петренко А.Е. Луганская образцовая ферма – предтеча Луганского национального аграрного университета. Збірник наукових праць ЛДАУ. Технічні науки №10 (22). – Луганськ: ЛДАУ, 2001. – С. 3-4.
16. Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Генезис и развитие аграрного образования в Екатеринославской губернии (XIX - нач. XX ст.). Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 20. Ч.1. – Луганськ: СНУ ім. В.Даля, 2008. – С.125.
17. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 25 гг. – М.: Наука, 1970. – С.205.
18. Кисловский Д.А. Избранные сочинения. М.: Колос, 1965. – С.65.
19. Дедов В.Н. Некрополь XIX в. при церкви пр. Антония и Феодосия Святогорской Свято-Успенской лавры. Святогірський альманах. Збірник наукових праць.-Донецьк., 2006. – С.23.
20. Булацель С.Н. Земледелие в Славяносербском уезде Екатеринославской губернии. Труды Императорского Вольного Экономического общества. Т.1, вып.5. – СПб, 1866. - С. 331-334.
21. В.В. Докучаев Сочинения. Т. VI. – М. – Л.: АН СССР, 1951.-С.99-100.
22. В.В. Докучаев Сочинения. Т. VI. – М. – Л.: АН СССР, 1951.-С.157.
23. Гладун Г.Б., Лохматов Н.А., В.В. Докучаев и его лесные мелиорации. – Харьков: Новое слово, 2007.-С.68.
24. Зонн С.В. Фрагменты воспоминаний о творчестве, жизни и человеколюбии В.Н. Сукачева. В кн. Владимир Николаевич Сукачев. – Л.: Наука. – С.68.
25. Отчет: «Подведение 100-летних итогов работы Докучаевской экспедиции и разработка предложений по повышению эффективности защитного лесоразведения №17. № Госрегистрации 01900039415. Н.А. Лохматов, А.Е. Вербин, В.В.Гречуха.- Луганск: Луганская агролесомелиоративная станция. – 1991. – С.32.
26. Там же.- С.91.
27. Редько Г.И. Полковник корпуса лесничих. – К.: Минлесхоз, 1994.-С.209.
28. ГАЛО, ф. Р-392, оп.1, ед.31. л.10. Докладная записка о результатах обследования Луганской с.х. опытной станции, Луганского с.х. техникума и опорной метеостанции.
29. Ежегодник – справочник Славяносербского уездного земства. В 3 отделах. – Луганск: 1914. – С.131-133.
30. Леонтович Б. Сорты озимых пшениц на Славяносербском опытном поле. Опыты 1910-1915гг. Труды Бюро по прикладной ботанике. Петроград 1917. – С.322.
31. Н.И. Вавилов. В кн. Люди русской науки. -М.: Физматгиз. – С.436.
32. ГАЛО, ф. Р-485/56. д.170. л.149-150.
33. Вергунов В.А. Обласна організація вітчизняної с.г. дослідної справи: еволюції теорії та практики. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. – К.: Аграрна наука, 2008. – С.129-143.
34. ГАЛО, ф. Р-392, оп.1, ед.31. л.10-14. Докладная записка о результатах обследования Луганской с.х. опытной станции, Луганского с.х. техникума и опорной метеостанции.
35. ГАЛО, ф. Р-392, оп.1, ед.31. л.10. Докладная записка о результатах обследования Луганской с.х. опытной станции, Луганского с.х. техникума и опорной метеостанции.
36. Там же. Л. 19-20.
37. ГАЛО, ф. Р-485/56. д.170. л.18.
38. Там же. Л.252.
39. О правильном возделывании озимой и яровой пшеницы в Южной степной полосе Украины. – Мариуполь: Мариупольское окружное земельное управление, 1921. – С.1-12.

Випуск 22

40. Вергунов В.А. М.М. Вольф (1880-1933) – державний діяч, учений і один із організаторів с.г. дослідної справи в Україні. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. – К.: Аграрна наука, 2008.

41. Седов Л. И жрец, и жнец... К вопросу о корнях культа Вождя. В кн. Осмыслить культ Сталина. – М.: Прогресс, 1989.

Розглянуто зародження і становлення досвідченої справи в регіоні Донбасу за період XIX- нач. XX ст.

An origin and becoming of experimental business is considered in the region of Donbasu for period of XIX- of the XX century.

РЕЦЕНЗІЇ

АТОЯН А.І. ПРОЕКТ УНІВЕРСАЛЬНОЇ ЛЮДИНИ В ІБЕРОАМЕРИКАНСЬКІЙ ЕСТЕТИЦІ: МОНОГРАФІЯ. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. ДАЛЯ, 2007. – 480 с.

Монографія «Проект універсальної людини в ібероамериканській естетиці» А.І. Атояна звертає увагу наукового товариства масштабом замаху відтворити деякі чинники виникнення нової цивілізації та продемонструвати певні можливості конкретизації тези про соціальне регулювання засобами естетики і необхідність естетичної антропології як нового напрямку досліджень, що відстоює серед естетиків України професор О.П. Воеводін та його школа. Але перед нами самостійна, добротна зроблена й актуальна за темою робота, яку можна розглядати в контексті зміни парадигм, що відбулися в науці за останні роки. Монографія цікава не лише естетикам та культурологам. Дослідження заслуговує на увагу насамперед тому, що не всі проблеми можна вирішувати навіть й новими методами. Апеляція до прийнятого та розглядання безлічі новітніх концепцій поглинає все більш умів, але не дає нічого, крім низки імен та переліку концепцій. На перший погляд перед нами такий самий випадок, але естетика не є перелік концепцій та проблем. Розширення пошуків зробило роботу нібито великою за розмірами, але при читанні встановлюються паралелі, що мають сенс завдяки переклику планів. На перетинанні планів побудовано непростий ефект розгляду феноменів мистецтва через відбиття предметом зображення історіозису, тобто подій, що містять важливі докази тематизації ідей, персонажів, сюжетів. Автор войовничо називає свій досвід історицизмом. На наш погляд, достатньо й відомого принципу історизму, але естезис не ґрунтується на будь-яких принципах, а є процес народження естетичного феномену. Можна погодитися з тим, що естетична функція не єдина, але ж вона головна, сукупність інших функцій не може змінити її необхідність. На жаль, план історії не розкриває зміст саме естетичного в феноменах, як і навпаки, план естетичного не відмінняє роботи про сенс подій. Розділ за розділом автор досліджує універсалізм естетичного в умовах маргінального історичного буття регіону, натякаючи на самосвідомість культурних сил, що вирішують програму подолання маргінальності, але це не естетична, а соціальна програма. Такі чи інші уявлення не роблять роботу менш цікавою, але ускладнюють реалізацію масштабного плану передати процес в його кульмінаціях. Із недоліків випливають ціннісно забарвлені докази центрального положення про те, що у сьогоденні маргінальна людина і є універсальною. Але навіщо було б занурюватися в історію, коли мова йшла б про фокусування на соціологічному вимірі. Ні, автор не йде таким шляхом. Дійсно, з розділу про Васконселоса відчувається щось нове, відоме лише латиноамериканцям. Естетика як друга онтологія та естетичний монізм уявляють засіб концептуалізації матеріалу з метою побудови панорами мистецтв та естетичних практик, що збирають плідний врожай ідей у 23 розділі. Останні довершують розмову про естетику третього світу, але концептуально не так важливі.

Соціально-функціональний потенціал мистецтва реалізується в процесі зв'язку суб'єкта й об'єкта на базі художнього відношення, виділюваного серед

інших світовідношень, акцентує автор в 23 розділі: «*Власне специфіка художнього світовідношення і дозволяє додати сприйняттю настільки важливе значення, тому що в цій сфері не можна тільки впливати і сам вплив можливий тільки завдяки сприйняттю*». Далі він свідчить, що одна з неправд абстракціонистських планів у тім, що нічого не сприйнявши можна виразити несприйняте, невимовне, сакральне чи абстрактне. На самій справі мова лише про ступінь сприйнятого в об'єкті, вона ж може бути незначної, перекрученої і так далі. Але об'єкт мистецтва все рівно існує. І якщо історія відтворює реальності (К. Субіри), то мистецтво їх сприймає, перетворюючи. Художні цінності не виводяться без посередників із художніх потреб, але ті й інші мають потребу в естетичній реальності, точніше вимірі реальності людини завдяки наявності художньої діяльності.

Вироблення історичного підходу в публіці до чужих і своїх власних реакцій – справа важка, але шляхетна. Заклик же насолоджуватися, не уникаючи в ідейні розбіжності героїв, не робить честь критику чи естетику. Усякий твір мистецтва містить ремінісценції історії, прямо чи побічно. Уміння зв'язувати мотиви й ідеї, образи і поняття, логіку й історію, уяву і реальність, правду й омани є можливість адекватного сприйняття. По культурно-історичних ремінісценціях угадується естетичний смак. Але розгортається він у конкретних оцінках конкретних творів – від недбалого зауваження до багатостороннього аналізу, від понятійної редукції до відповідного творчого ходу, тому що деякі добуток пишуться, малюються, ліпляться, танцюються у відповідь на прочитане, побачене, почуте і так далі.

Мета і задачі дослідження у світлі сказаного лежать насамперед у встановленні сутності, границь і різновидів взаємодіючих універсалізмів ібероамериканської естетики таким чином, щоб естетичний аспект становлення універсальної людини в міжкультурному просторі взаємодії народів, мов, етносів, соціальних спільнот, художніх напрямків і соціокультурних рухів сприймався як контекст всіх основних аспектів діяльності, а сам це контекст як аспект, що знайшов втілення у творчості окремих напрямків мистецтва й соціальній творчості нових укладів життя, чим багата латиноамериканська дійсність. Не передбачаючи усе більш розповсюджених висновків про становлення нової цивілізації, автор воліє говорити про можливий демаргіналізації об'єктивного простору взаємодії соціальних спільнот і груп естетичними засобами. Розуміючи, що гіпотеза про потенціал демаргіналізації в естетичній сфері має потребу в обґрунтуванні, припускає він і рішення ряду взаємозалежних задач: розробку концептуального апарату введення проблеми універсальної людини в естетику; проведення конкретно-історичного аналізу різновидів універсалізму в Латинській Америці, локалізацію хронотопу становлення нового типу об'єкта естетичних досліджень; методологічний добір принципів обґрунтування рішення ібероамериканськими естетиками даної проблеми; показ естетичної активності на тлі культурного росту й ускладнення задач мистецтва, у чому лежить ключ до розуміння тяги до примітивів і архаїці; структурування потоків естетичної взаємодії на основі емоційно-вольових механізмів діяльності; показ дефіциту соціальності в сфері розваги і рекреації як резерву значеннєвих просторів, освоєння яких у сучасній дійсності масової культури припускає демаргіналізацію, у тому числі естетичними засобами.

Отримана в підсумку цілісна концепція універсальної людини в латиноамериканській естетиці може становити інтерес, якщо будуть вирішені ці й деякі задачі, тому що естетичний аспект соціокультурного світу даного району ніколи не розглядався в плані перспективи інших регіонів за межами третього світу і класиків філософії латиноамериканського звільнення. Потенціал практики мистецтва на континенті і філософській естетиці допомагає подоланню відчуження між соціокультурними світами і відкидає концепцію єдиного цивілізаційного простору, у якому тільки і можливий нібито технічний прогрес і соціальний розвиток. Різноманіття естетичних типів освоєння дійсності не тільки по горизонталі рядом розташованих мистецтв, але і по вертикалі духовних завдань кожної конкретної культури – застава існування, відтворення, розширення і підйому до іншого рівня задач усякого передового соціального, у тому числі і соціокультурного руху. Не тільки новий латиноамериканський роман, кінематограф, але і сам образ і стиль життя латиноамериканських народів – резерв глибоких сучасних рішень у сферах мистецтва, естетики, дизайну, рекреації, житла, побуту і так далі. Інтерес до регіону розширюється він виражений у наслідуванні і запозиченні зразків не тільки від регіону, але й у регіон.

Універсальне не може мислитися винятково як раціональне, розумне, тим більше розумове чи нормальне. Порожнеча таких визначень занадто очевидна. Не збігається вона і з абсолютним (абсолют у деякому роді антагоніст універсуму). Фактор запозичень – це важливо мати на увазі сам по собі ні позитивний і ні негативний – він потенційно всюдисущий. Як саме і маргінальна людина.

Автентичну «філософію латиноамериканського» часто дорікали в тім, що вона йде від соціальних проблем. У цьому є визначений резон, тому що заняття етносом, культурою, естетизмом та й досвідом історії самі по собі ще не включають експлікації оцінки національного і континентального буття з позицій елітарних кіл. Пафос дослідження в подоланні елітарних підходів до мистецтва та естетичних практик заслуговує уваги, але з цим пов'язані й недоліки роботи. Багато місця зайняли полемічні випадки, що мало стосуються саме естетичних аспектів культури регіону. Вони скоріш загальносуспільні, що не викликає сумніву в їх можливостях, але робота присвячена саме естетичній специфікації проблем. Можливо треба було зосередити всі концепції естетиків регіону зібрати в окремому розділі (Л.Оттеро, Х.Марінельо, Х.К.Маріатеґі зовсім розчинилися в окремих розділах), а також приділити увагу епічним жанрам Нового Часу («Мартіну Фьорро» та іншим), але часткові зауваження.

В цілому слід визнати дослідження самостійним, своєчасним, актуальним творчим, а головне цікавим не лише естетикам та культурологам, але й історикам, бо чинники виникнення нової цивілізації, де б вони не заявляли себе – у економіці, мистецтві, політичних подіях або релігійних рухах завжди повинні розглядатися як чинники культурно-історичного процесу – тим більше, що автор постулює історію як розгорнуту культуру, а наявну культуру як наслідок історії.

Професор В.М. Бодрухин

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамень Алена Федорівна – аспірантка Государственной научной сельскохозяйственной библиотеки (г. Киев).

Анікєєв Денис Олексійович – аспірант кафедри всевітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Баранова Наталя Валеріївна – аспірант кафедри Історії України Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка.

Бистра Марія Олександрівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.

Богінська Ірина Валентинівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Бодрухін Володимир Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Болотчева Катерина Вікторівна – аспірант кафедри всевітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, асистент кафедри соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я Луганського державного медичного університету.

Бондарєва Світлана Олександрівна – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бородай Ірина Сергіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту розведення і генетики тварин Української академії аграрних наук.

Бровар Олександр Віталійович - кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Донецького національного університету.

Бублик Ольга Іванівна – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вергунов Виктор Анатольевич – доктор сельскохозяйственных наук, професор, заслуженний работник селського хозяйства Украины, директор, Государственная научная сельскохозяйственная библиотека Украинской академии аграрных наук.

Власов Володимир Іванович – д. е. н., д. с.-г. н., професор, гол. наук. співробітник ННЦ „Інститут аграрної економіки” УААН.

Гаухман Михайло Володимирович – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Грідіна Ірина Миколаївна – к.і.н., доцент, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, докторант кафедри історії України Донецького національного університету.

Дібас О.А. – здобувач.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Дробязко Тетяна Миколаївна – студентка спеціальності «Історія» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Єловських Уляна Олексіївна – аспірантка Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка.

Зеленцова Світлана Миколаївна – аспірантка Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Корольова Галина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук і методики їх викладання Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Кривуля Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Крот Валентина Андріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Литвиненко Віталій Федосійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Медовкіна Л. – аспірантка кафедри історії України Донецького національного університету.

Оніпко Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

Павлов Володимир Володимирович - студент II курсу історичного факультету спеціальності «Міжнародні відносини» Донецького національного університету.

Пенькова Наталія Сергіївна – здобувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Піпан Христина Мирославівна – аспірант Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук.

Світлична Наталія Григорівна – магістрант кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Селегенєв В'ячеслав Михайлович – асистент кафедри правознавства Полтавського університету споживчої кооперації України.

Тараненко Олег Миколайович – аспірант кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Тодоров Ігор Ярославович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Удалова Тетяна Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.

ОГОЛОШЕННЯ

Редколегія наукового збірника „Історичні записки” – фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі *необхідні елементи* (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на дискеті 3,5 дюйма в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів у такій послідовності: **шифр ББК**; прізвище та ініціали автора; назва статті (великими літерами); текст (посилання в тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках з позначенням номера цитованого видання в списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, 34]); список літератури, **коротке (1-2 речення) резюме** разом з прізвищем, ім'ям, по-батькові та назвою статті українською, російською та англійською мовами.

Текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно з прізвищем автора.

Вимоги до відомостей про автора. Відомості про автора складаються з прізвища, ім'я, по-батькові, вченого ступеня, звання, посади, місця роботи. Відомості подаються повністю, без скорочень, одним реченням, через кому.

Повідомляємо, що збірники друкуються на комерційній основі. Передбачена передоплата у розмірі 15 грн. за одну сторінку роздрукованого тексту (через 1,5 інтервал, кегль 14). **Копія квитанції про сплату надсилається разом з примірником статті і дискетою (дискон).**

Доктори наук друкуються у збірнику безкоштовно.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, корпус 8, кафедра всесвітньої історії; e-mail: mihayluk@snu.edu.ua

Телефони: 8(0642) 33-02-37

8(066) 620-24-12

8(066) 238-25-80

ЗМІСТ

СТАТТІ

Адамень А.Ф.	ЭВОЛЮЦІЯ ЛАНДШАФТОВ В КРЫМУ (с периода античности по настоящее время)	3
Анікєєв Д. О.	ПРЕДСТАВНИКИ "АСТРОНОМІЧНОЇ ШКОЛИ" ГЕОГРАФІЇ АРАБСЬКОГО ХАЛФАТУ ІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ Х СТОЛІТТЯ ПРО ЕТНІЧНУ СИТУАЦІЮ У СТЕПОВІЙ СМУЗИ ПВДЕННО-СХІДНОЇ І ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ	8
Баранова Н.В.	МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ПЛАТОНА ГОРОДЕЦЬКОГО НА ПОСАДІ ПОЧЕСНОГО ГОЛОВИ КИЇВСЬКОГО КОМІТЕТУ ПРАВОСЛАВНОГО МІСІОНЕРСЬКОГО ТОВАРИСТВА	14
Бережная М.С.	ВОЕННЫЙ СЕКТОР И ИНДУСТРИЯ РАЗВЛЕЧЕНИЙ США: НОВЫЙ ЭТАП ИНФОРМАЦИОННОЙ ВОЙНЫ	21
Бистра М.О.	СОЦІАЛЬНІ УМОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ШКІЛ ДОНБАСУ В 1943 -1945 рр.	27
Богінська І.В., Павлов В.В.	РОЛЬ НАТО У СТВОРЕННІ «ОДНОПОЛЯРНОГО СВІТУ»	38
Болотчева К.В.	КУЛЬТУРНІ ПОТРЕБИ РОБІТНИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 20-І РОКИ ХХ СТ. ТА ФОРМИ ДОЗВІЛЛЯ, ІНІЦІЙОВАНІ ТА КОНТРОЛЬОВАНІ ДЕРЖАВОЮ	44
Бондарєва С.О.	ПОТОЧНА ДОКУМЕНТАЦІЯ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ОСВІТИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 20-х років ХХ ст.	51
Бородай І.С.	ПРОГРАМА ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗДОБУТКИ ВІДДІЛУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУК АКАДЕМІЇ НАУК УРСР У СФЕРІ ТВАРИННИЦТВА	57
Бровар О.В.	КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА У ВУГІЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ: ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х - ПЕРША ПОЛОВИНА 60-х рр. ХХ ст.	63
Бублик О.І.	ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА «ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ»	72
Власов В.І. Гаухман М. В.	ГЛОБАЛІЗАЦІЯ Й МІГРАЦІЯ "УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ" В РОСІЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРОЕКТІ П. СТРУВЕ (1908 – 1914 рр.)	78
Грідіна І.М.	МОВА ТА ДИСКУРС МОВИ ЯК СКЛАДОВІ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	82
Дібас О.А.	ЗВІТИ, ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТУВАННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ Донбасу (1885-1913 рр.)	88
Довжук І.В., Світлична Н.Г.	ЕКСПЕРТИЗА ЦІННОСТІ ДОКУМЕНТІВ – КЛЮЧ ДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ І КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	96
		101

Дробязко Т.М.	ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБРАЗУ МОЛОДОГВАРДІЙЦІВ У КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПРОТЯГОМ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ	106
Словських У.О.	НОВА РЕДАКЦІЯ РОСІЙСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ДОГОВОРУ ПРО ТОРГІВЛЮ І МОРЕПЛАВСТВО 1894/1904 РР. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО АСПЕКТУ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	110
Заїкіна Л.С.	ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ “THE DAILY TELEGRAPH” ТА “THE TIMES” (1949-1985 РР.)	118
Зеленцова С.М.	МІСЦЕ ЛИСТІВОК У КЛАСИФІКАЦІЯХ ЗАПРОПАНОВАНИХ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОЮ НАУКОЮ	123
Іващенко В.А.	ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА АВСТРО-НІМЕЦЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ЗА ЧАСІВ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНАТУ (травень – грудень 1918 р.)	126
Корольова Г.І.	ІСТОРИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ФОЛЬКЛОРНОЇ ТРАДИЦІЇ СІЛЬСЬКИХ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНИ ТА ЇХ ПРОЯВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ	131
Кривуля О.О.	ЖІНКИ-ПИСЬМЕННИЦІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ 20-30-х років ХХ століття	137
Крот В.А.	ПРОТЕСТАНТСКАЯ ЭТИКА И ОБЩЕСТВО ПОТРЕБЛЕНИЯ	148
Литвиненко В.Ф.	ІВАН МАЗЕПА І ПОЛТАВСЬКА НЕВДАЧА	156
Медовкіна Л.	ДІЯЛЬНІСТЬ К.В. ХАРЛАМПОВИЧА В УКРАЇНІ	162
Онiпко Т.В.	ВИКОРИСТАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ЩОДО ЗМІЦНЕННЯ ОБОРОНОЗДАТНОСТІ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ	169
Пенькова Н.	ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НАДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ ХІХ-ХХ СТОРІЧ	177
Піпан Х. М.	СТАН РОЗВИТКУ СЕЛЕКЦІЇ ПШЕНИЦІ ОЗИМОЇ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД З 1920 р. ДО ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	184
Селегенєв В.М.	ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	191
Тараненко О. М.	АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1960-і рр.)	196
Тодоров І.Я.	ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	201
Удалова Т.М.	ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ДИТИНСТВА ТА МАТЕРИНСТВА (1939-1941 рр.)	210
Харьковский Р.Г.	ТУРЕЦКО-ЕГИПЕТСКИЙ КРИЗИС 1831-1833гг. И ФРАНЦУЗСКОЕ ВЛИЯНИЯ В ЕГИПТЕ	219

ПОВІДОМЛЕННЯ

Вергунов В.А.	НАУЧНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ВЕДЕНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ФРАНЦИИ (вторая половина XVIII в. – 1862 год)	226
Петренко А.Е., Корчанова Ю.А.	ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ДОНБАССА НА ПРИМЕРЕ ОПЫТНОГО ДЕЛА (XIX – начало XXв.)	234

РЕЦЕНЗІЇ

Бодрухин В.М.	АТОЯН А.І. ПРОЕКТ УНІВЕРСАЛЬНОЇ ЛЮДИНИ В ПІВНОЧНОАМЕРИКАНСЬКІЙ ЕСТЕТИЦІ: МОНОГРАФІЯ. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. ДАЛЯ, 2007. – 480 с.	243
Відомості про авторів		244
Оголошення		248

**ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць**

Випуск 22

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідає автор

**Відповідальний за випуск
Літературний редактор
Оригінал-макет**

**Михайлюк В.П.
Бугокова Л.В.
Дорош Т.О.**

Підписано до друку 29.06.2009 р.
Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 16,3
Обл. друк. арк. 15,92
Наклад 300 прим. Вид. № 33. Замовлення № 57. Ціна вільна

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2